

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПЕТРОВА Катерина Анатоліївна

УДК: 930.2:070]:178.1(477.7)«185/19»(043.5)

**ДИСЕРТАЦІЯ
ГАЗЕТНА ПЕРІОДИКА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО
З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ З ПИЯЦТВОМ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТЬ)**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ К.А. Петрова

Науковий керівник

Головко Юлія Іванівна

кандидат історичних наук, доцент

АНОТАЦІЯ

Петрова К.А. Газетна періодика Південної України як джерело з історії боротьби з пияцтвом (друга половина XIX – початок XX століття). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальність 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2021.

Проведене системне джерелознавче дослідження газетної періодики Південної України як джерела з історії боротьби з пияцтвом другої половини XIX – початку XX століть.

Період другої половини XIX – початку XX століть став для мешканців Південної України часом модернізаційних змін, що охопили всі сфери життя. Знаковим маркером таких змін стала місцева газетна періодика, яка поступово набувала функцій друкованого органу громадськості. Змінювалися умови функціонування газетної періодики, вимоги до самих газет як з боку держави, так і з боку громадськості. Кореспонденти місцевих газет відтепер доносили до суспільства суспільно-корисну інформацію, сприяючи формуванню нових елементів громадської думки, особливо щодо проблемних та болючих питань, пов'язаних із проявами соціальної девіації. Однією з таких проблем було пияцтво.

У науковій історичній літературі існує певна традиція дослідження як газетної періодики, так і боротьби з пияцтвом, але дослідники вкрай рідко звертали увагу на інформативні можливості саме місцевої газетної періодики як джерела для вивчення антиалкогольних кампаній. Газети Південної України другої половини XIX – початку XX століття потрапляли до кола досліджень бібліографів, філологів, істориків преси. Так, вивчення періодики розпочалося наприкінці XIX століття краєзнавцями та публіцистами, оформившись на початку XX століття в системне дослідження історії преси та цензурної політики Російської імперії. Значне розширення і поглиблення

досліджень преси відбулося з середини ХХ століття, коли матеріали газет почали використовувати в якості основного історичного джерела. На сучасному етапі дослідники залучають до наукового обігу все більшу кількість газет Південної України, проте достатньо рідко періодику використовують для вивчення соціальної історії Південної України, в тому числі для вивчення історії боротьби з пияцтвом.

Дисертаційне дослідження базується на загальних методологічних принципах історизму, системності, об'єктивності та всебічності.

Хронологічні межі дисертації охоплюють період з кінця 1850-х років до 1914 року. Нижня хронологічна межа визначається початком суспільних змін у Російській імперії та прискоренням розвитку газетної періодики на півдні України. Верхня хронологічна межа визначається 1914 роком, що зумовлено початком Першої світової війни та суспільно-політичними змінами в Російській імперії.

Територіальні межі дослідження окреслюються територією Південної України, яка охоплює території трьох губерній Російської імперії: Катеринославської, Таврійської та Херсонської.

Дисертація є першим комплексним історико-джерелознавчим дослідженням газетної періодики Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ століття. У роботі вперше відтворена історична картина становлення та функціонування газет у регіоні та виокремлено п'ять етапів історичного розвитку місцевої газетної періодики Південної України: 1) 1809–1837 роки – «одеський період», період становлення періодики за протекції губернської адміністрації; 2) 1838–1850-ті роки – «період губернських відомостей», газета з'явилася в кожній губернії; 3) 1860-ті – 1870-ті роки – період інтенсивного розширення мережі періодичних видань унаслідок низки реформ; 4) кінець 1870-х – 1905 роки – період посилення цензури, збільшення кількості довідкових видань («листоків оголошень», «довідкових листків»); 5) 1905–1917 роки – період збільшення розмаїття періодичних видань унаслідок реформ державної цензури.

Завдяки аналізу структури та інформаційного наповнення офіційних та приватних газет на півдні України встановлено, що офіційні газети поширювали в суспільстві «правильну» інформацію, передбачали ґрунтовну підготовку та перевірку матеріалів. Приватна газетна періодика Південної України в другій половині XIX століття посіла помітне місце в комунікативному середовищі Південної України. Телеграми, кореспонденції з міст регіону та всієї Російської імперії, листи до редакції місцевих читачів робили приватні газети платформою для комунікації, а також рупором громадської думки.

Авторові вдалося виокремити основні різновиди газет Південної України («відомості», «вісники» та «листки») та встановити особливості розвитку кожного з них. Доведено, що особливості різновидів газет нівелюються на початку XX століття масштабним збільшенням кількості найменувань газет.

Виявлено, що громадські антиалкогольні ініціативи відображені на сторінках місцевої газетної періодики досить фрагментарно, але ці матеріали містять унікальну інформацію, не зафіксовану в інших джерелах, наприклад, створення та функціонування парафіяльних товариств, практикування зароків не пити в окремих селах, позиція місцевого населення та авторів щодо цих публікацій. Інші громадські ініціативи були настільки слабкими, що лише в 1890 році було створене Одеське товариство для боротьби з пияцтвом, що стало першим подібним на півдні України.

Охарактеризовано діяльність попечительств про народну тверезість, що висвітлювалася на сторінках губернських відомостей (статути, звіти про хід реформи та діяльність попечительств). Дані публікації дозволили встановити час відкриття попечительств про народну тверезість, склад їх учасників, попечителів, основні напрями роботи, фінансові витрати. Дописувачі приватних газет висловлювали сумніви щодо доцільності впровадження самої реформи, а згодом звертали увагу як на позитивні, так і негативні результати діяльності попечительств про народну тверезість.

Виявлено, що газетні публікації дають унікальну можливість відстежити поширення на півдні України інформації про зарубіжний досвід антиалкогольних кампаній. Компаративний аналіз дозволив виявити точки перетину в державній антиалкогольній політиці в Російській імперії та Південній Кароліні (США); в участі жінок в антиалкогольному русі; в організації закладів громадського харчування без продажу алкоголю; у поширенні членами товариств тверезості практики повного утримання від вживання алкоголю. Натомість нереалізованими на півдні України залишилися можливості лікування алкозалежних та заснування дитячих товариств тверезості.

Ключові слова: газетна періодика, жанри та різновиди періодики, пияцтво та алкоголізм, Південна Україна, редакційна політика, Одеське товариство для боротьби з пияцтвом, попечительства про народну тверезість.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз

1. «Александровские новости» як джерело з історії благодійності м. Олександрівська Катеринославської губернії початку ХХ ст. *Наукові записки* : збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 22. Київ, 2011. С. 254–263.
2. Благодійна діяльність населення Південної України під час Кримської війни 1853–1856 рр. на сторінках «Одесского вестника». *Музейний вісник*. 2011. № 11. С. 113–120.
3. Висвітлення проблеми алкоголізму на сторінках газети «Отклики жизни» на початку ХХ століття. *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки* : науковий щорічник. Дніпропетровськ, 2013. Випуск 10. С. 210–216.

4. Висвітлення проблем пияцтва та алкоголізму на початку ХХ століття на сторінках газети «Аккерманское слово». *Наукові записки* : збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2013. Т. 27. С. 267–276.

5. Дитячий алкоголізм на сторінках періодичних видань на Півдні України на початку ХХ століття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Історія. Філософія. Політологія. : збірник наукових праць. Одеса, 2014. Випуск. 6. С. 80–83.

6. «Одесский листок» як джерело з історії благодійності м. Одеси Херсонської губернії початку ХХ століття. *Музейний вісник*. 2015. № 15. С. 207–214.

7. Попечительства про народну тверезість на сторінках південноукраїнської періодичної преси кінця ХІХ – початку ХХ століття. *Scriptorium nostrum*. 2016. № 2 (5). С. 109–127.

8. Місце губернських відомостей у формуванні періодичної преси Південної України ХІХ століття. *Kolo Historii*. Lublin, 2017. Numer 21. P. 59–70. (*Index Copernicus International*).

9. Формування газетної періодики м. Олександрівська Катеринославської губернії на початку ХХ століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Випуск 50. С. 382–388. (*Index Copernicus International*).

Публікації, що додатково відображають результати дослідження та його апробацію

10. Газета «Южанин» як джерело до історії благодійності на Півдні України другої половини ХІХ ст. «*Молода наука-2012*» : збірник наукових праць студентів, аспірантів і молодих вчених. Запоріжжя : ЗНУ, 2012. Т. 4. С. 270–274.

11. «Николаевский вестник» (1865–1885) як джерело з історії Миколаївського благодійного товариства. *Південна Україна: козацька та*

після козацька доба (XVI–XX ст.) : матеріали Міжнародних наукових читань 26–27 травня 2012 р. Одеса, 2012. С. 44–49.

12. Запровадження казенної винної монополії 1895 р.: реакція населення за матеріалами південноукраїнських періодичних видань. *Historians*. URL: <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/936-kateryna-petrova-zaprovadzhennia-kazennoi-vynnoi-monopolii-1895-r-reaktsiia-naselennia-za-materialamy-pivdennoukrainskykh-periodychnykh-vydan>.

13. Заснування Катеринославського повітового попечительства про народну тверезість наприкінці XIX століття (за матеріалами «Екатеринославских губернских ведомостей»). *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки* : науковий щорічник. Дніпропетровськ, 2017. Випуск 13. С. 127–133.

SUMMARY

Petrova K.A. Newspaper periodicals of Southern Ukraine as a source to the history of the fight against drunkenness (second half of the XIXth – beginning of the XXth centuries). – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Historical Science in the specialty 07.00.06 – Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines. – Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, 2021.

A systematic source study of newspaper periodicals of Southern Ukraine as a source to the history of the fight against drunkenness in the second half of the XIXth – beginning of the XXth centuries was conducted.

The period of the second half of the XIXth – the beginning of the XXth centuries became the time of modernization changes for the inhabitants of Southern Ukraine that covered all spheres of life. A significant marker of such changes was the local newspaper periodicals, which gradually acquired the functions of a printed organ of the general public. The conditions for the functioning of newspaper periodicals and the requirements for newspapers from both the state and the public

changed. Henceforth local newspaper correspondents provided the public with useful information, helping to form new elements of public opinion, especially on problematic and painful issues related to social deviation. One of such problem was drunkenness.

In the scientific historical literature there is a certain tradition of studying both newspaper periodicals and the fight against alcoholism. Newspapers of Southern Ukraine of the second half of the XIXth – the beginning of the XXth centuries were included to the researches of bibliographers, philologists, historians of the press. Thus, the study of periodicals began in the late XIXth century by local historians and publicists, having turn in the early XXth century in a systematic study of the history of the press and censorship policy of the Russian Empire. Significant expansion and deepening of press research has taken place since the middle of the XXth century, when newspaper materials began to be used as the main historical source. At the present stage, researchers involve more and more newspapers of Southern Ukraine to their researches, but they use them quite rarely to study the social history of Southern Ukraine, including the study of the history of the fight against alcoholism.

The dissertation thesis is based on the general methodological principles of historicism, systemacity, objectivity and comprehensiveness.

The chronological boundaries of the dissertation cover the period from the end of the 1850s to 1914. The lower chronological boundary is determined by the beginning of social changes in the Russian Empire and the acceleration of the development of newspaper periodicals in the south of Ukraine. The upper chronological boundary, which is 1914, is determined by the beginning of the World War I and socio-political changes in the Russian Empire.

The territorial boundaries of the study are delineated by the territory of Southern Ukraine, which covered the territories of three provinces of the Russian Empire: Katerynoslav, Tavria and Kherson.

The dissertation is the first complex historical and source study of newspaper periodicals of Southern Ukraine of the second half of the XIXth – the beginning of

the XXth centuries. The paper recreates the historical picture of the formation and functioning of newspapers in the region and identifies five stages of historical development of local newspaper periodicals of Southern Ukraine for the first time: 1) 1809–1837 – «Odessa period», period of formation of periodicals under the protection of the provincial administration; 2) 1838–1850s – «period of provincial information», the newspaper appeared in each province; 3) 1860s – 1870s – period of intensive expansion of the periodicals network due to the number of reforms; 4) the end of 1870s – 1905 – period of increasing censorship, increasing number of reference works («announcement sheets», «reference sheets»); 5) 1905–1917s – period of increasing diversity of periodicals due to reforms of state censorship.

Due to the analysis of the structure and information content of official and private newspapers in the south of Ukraine, it was established that official newspapers disseminated «correct» information in the society, provided thorough preparation and verification of materials. Private newspaper periodicals of Southern Ukraine of the second half of the XIXth century took a prominent place in the communicative environment of the region. Telegrams, correspondence from regional cities and throughout the Russian Empire, and letters to local readers made private newspapers a platform for communication as well as a mouthpiece of public opinion.

The author was able to identify the main types of newspapers of Southern Ukraine («information», «newsletters» and «sheets») and to establish the peculiarities of the development of each of them. It is proved that the features of the types of newspapers were neutralized at the beginning of the XXth century by large-scale increasing of the number of newspaper titles.

It was found that public anti-alcohol initiatives are reflected on the pages of local newspapers fragmentarily, but these materials contain unique information, which is not recorded in other sources, for instance, the creation and operation of parish societies, vows not to drink in some villages, the position of local population and authors on these publications. Other public initiatives were so weak that only in

1890 the Odessa Society for Combating Drunkenness was established, which became the first one on the south of Ukraine.

The activity of the trusteeship on people's sobriety, which was covered on the pages of the provincial newspapers (statutes, reports on the progress of the reform and the activity of the trusteeship), is described. These publications allowed to establish the time of opening of the trusteeship, the composition of their members, trustees, the main areas of their work, financial costs. Reporters from private newspapers questioned the feasibility of the reform, and later drew attention to both the positive and negative results of the trusteeship.

It was found that newspaper publications provide a unique opportunity to track the spread of information in the south of Ukraine about the foreign experience of anti-alcohol campaigns. Comparative analysis revealed points of intersection in the state anti-alcohol policy in the Russian Empire and South Carolina (USA); in the participation of women in the anti-alcohol movement; in the organization of public catering establishments without the sale of alcohol; in the practice of complete abstinence from alcohol by members of temperance society. Instead, opportunities for the treatment of alcoholics and the establishment of children's temperance societies remained unrealized in Southern Ukraine.

Key words: newspaper periodicals, genres and types of periodicals, drunkenness and alcoholism, Southern Ukraine, editorial policy, Odessa Society for Combating Drunkenness, trusteeship on people's sobriety.

ЗМІСТ

ПРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	12
ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	18
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	18
1.2. Аналіз джерельної бази.....	38
1.3. Принципи і методи дослідження.....	55
РОЗДІЛ 2. ГАЗЕТИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ: ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ТА ЕВОЛЮЦІЯ СТРУКТУРИ.....	61
2.1. Історичні умови функціонування газетної періодики Південної України.....	61
2.2. Структура та інформаційне наповнення офіційних газетних видань на півдні України.....	90
2.3. Приватна газетна періодика в комунікативному середовищі півдня України.....	110
РОЗДІЛ 3. ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ З ПИЯЦТВОМ...	128
3.1. Громадські антиалкогольні ініціативи на шпальтах газет Південної України.....	128
3.2. Державна антиалкогольна кампанія в Російській імперії у висвітленні газетних видань Південної України.....	145
3.3. Популяризація закордонного досвіду боротьби з пияцтвом в газетній періодиці Південної України: компаративний аналіз.....	167
ВИСНОВКИ.....	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	193

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВТЗ	«Вестник Таврического земства»
ДААРК	Державний архів Автономної Республіки Крим
ДАДО	Державний архів Дніпропетровської області
ДАМО	Державний архів Миколаївської області
ДАОО	Державний архів Одеської області
ДАХО	Державний архів Херсонської області
ЕГВ	«Екатеринославские губернские ведомости»
МВС	Міністерство внутрішніх справ
ПНТ	Попечительство про народну тверезість
РНБ	Російська національна бібліотека
РФ	Російська Федерація
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
ТГВ	«Таврические губернские ведомости»
ХГВ	«Херсонские губернские ведомости»

ВСТУП

Актуальність проблеми. У другій половині XIX століття на території Південної України розпочинаються модернізаційні зміни, що охопили всі сфери життя: економічну, соціальну, політичну, культурну. Деякі з цих процесів створювали умови для докорінного зламу існуючого суспільства. Однією з таких умов у другій половині XIX – на початку XX століття стала місцева газетна періодика, яка окрім функції інформування суспільства та донесення до широкого загалу офіційної державної позиції, поступово набувала функцій друкованого органу громадськості. Друга половина XIX – початок XX століття для газетної періодики Південної України стали періодом кількісних та якісних змін, які не завжди були безболісними та виключно позитивними. Змінювалися умови функціонування газетної періодики, вимоги до самих газет як з боку держави, так і з боку громадськості. Періодика ставала не просто ближче до суспільства, вона ставала його частиною. Кореспонденти місцевих газет відтепер доносили до суспільства не тільки актуальні новини, але й суспільно-корисну інформацію просвітницького та культуртрегерського змісту, сприяючи формуванню нових елементів громадської думки, особливо щодо проблемних та болючих питань, пов'язаних із проявами соціальної девіації. Однією з таких проблем було пияцтво.

Звільнення від кріпацтва, освітні реформи сприяли емансипації особистості, держава і дворянство поступово втрачали патерналістські функції. Проте, разом із свободою люди отримали тягар відповідальності, який став одним із багатьох факторів алкоголізації населення. Поширенню пияцтва також сприяла інтенсифікація урбанізаційних та міграційних процесів на півдні України, невирішеність соціально-побутових питань, важкі умови праці тощо.

У науковій історичній літературі існує певна традиція дослідження як газетної періодики, так і боротьби з пияцтвом, але дослідники вкрай рідко

звертали увагу на інформативні можливості саме місцевої газетної періодики як джерела для вивчення антиалкогольних кампаній. На сьогодні комплекс публікацій місцевих газет Південної України другої половини XIX – початку XX століття потребує наукового опрацювання як унікальне історичне джерело з історії формування громадської думки щодо методів боротьби з пияцтвом та антиалкогольних кампаній.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до планів держбюджетної науково-дослідної теми Запорізького національного університету «Дослідження з історії Запорізького краю в особистостях та подіях» (№ державної реєстрації 0103У007133).

Об'єктом дослідження є газетна періодика Південної України другої половини XIX – початку XX століття.

Предмет дослідження становить специфіка побутування газетної періодики Південної України другої половини XIX – початку XX століття та висвітлення на сторінках газетних видань проблем боротьби з пияцтвом та особливостей розгортання антиалкогольних кампаній на півдні України.

Мета дослідження полягає у комплексному джерелознавчому аналізі публікацій газетної періодики Південної України другої половини XIX – початку XX століття та виявленні їх інформативних можливостей для вивчення організованої протидії соціальному явищу пияцтва.

Досягнення мети передбачає вирішення наступних **дослідницьких завдань**:

- охарактеризувати стан наукової розробки проблеми, джерельну базу та принципи і методи дослідження;
- дослідити історичні умови виникнення і функціонування газетних періодичних видань на півдні України в другій половині XIX – на початку XX століття;
- проаналізувати структуру та інформаційне наповнення офіційних газетних періодичних видань Південної України;

- визначити роль та місце приватної газетної періодики в комунікативному середовищі Південної України;
- показати особливості відображення місцевою газетною періодикою громадських антиалкогольних ініціатив та державної політики боротьби за народну тверезість;
- здійснити компаративний аналіз закордонного та вітчизняного досвіду антиалкогольних кампаній, представленого в газетній періодиці Південної України другої половини XIX – початку XX століття.

Хронологічні межі дисертації охоплюють період з кінця 1850-х років до 1914 року. Нижня хронологічна межа визначається початком суспільних змін у Російській імперії та прискоренням розвитку газетної періодики на півдні України. Верхня хронологічна межа визначається 1914 роком, що зумовлено початком Першої світової війни та суспільно-політичними змінами в Російській імперії («сухий закон», тематична переорієнтація газетних публікацій, зміни в громадському житті тощо).

Територіальні межі дослідження окреслюються територією Південної України, яка охоплює території трьох губерній Російської імперії: Катеринославської, Таврійської та Херсонської.

Методологічною основою роботи стали загальнонаукові принципи історизму, системності, об'єктивності та всебічності, що реалізувалися за допомогою загальнонаукових (абстрагування, аналіз і синтез, аналогія), загальноісторичних (хронологічний, синхроністичний), спеціальних джерелознавчих (джерелознавча евристика, герменевтика, класифікація, типологічний аналіз) та жуналістикознавчого (жанрово-видовий) методів наукового пізнання.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вона є першим комплексним історико-джерелознавчим дослідженням газетної періодики Південної України другої половини XIX – початку XX століття. У роботі вперше відтворена історична картина становлення та функціонування газет у

регіоні та здійснена періодизація історичного розвитку місцевої газетної періодики Південної України, враховуючи політичні, економічні та соціальні фактори впливу. Вперше виокремлено основні різновиди газет Південної України («відомості», «вісники» та «листки») та встановлені особливості розвитку кожного з них. Доведено, що виявлені особливості даних різновидів газет нівелюються на початку ХХ століття масштабним збільшенням кількості найменувань газет.

Уперше періодика Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ століття стала основним історичним джерелом у висвітленні історії боротьби з пияцтвом. У ході виявлення інформативних можливостей газетних публікацій увагу було зосереджено на громадській та державній формах протидії пияцтву, проаналізована їх результативність та суспільна оцінка цієї діяльності. Уперше здійснено компаративний аналіз західного та вітчизняного досвіду антиалкогольної боротьби, представленого в матеріалах газетної періодики Південної України, та досліджені спроби газетних редакцій впливати на громадську думку, формувати позитивний імідж здорового способу життя.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним і завершеним науковим дослідженням. Усі наукові результати та положення, що виносяться на захист і становлять наукову новизну роботи, одержані здобувачем особисто.

Практичне значення дослідження роботи полягає в тому, що його результати можуть бути використані у подальших дослідженнях історії Південної України, історії періодики Російської імперії, України та в узагальнюючих працях та лекційних курсах із джерелознавства, історичного пресознавства, історії України, історичного краєзнавства, історії журналістики, історії громадської думки, соціології громадської думки, історії соціальної роботи, історії соціальних девіацій тощо.

Апробація результатів дослідження. Загальна концепція дослідження, його окремі аспекти знайшли відображення у виступах на Міжнародних наукових читаннях «Південна Україна: козацька та післякозацька доба (ХVІ–

XX ст.)» (Одеса, 26–27 травня 2012 р.), II Всеукраїнській науковій конференції «Побут, етнографія і фольклор Придніпров'я у минулому і сьогоденні» (Дніпропетровськ, 29 березня 2013 р.), Всеукраїнській науковій конференції на знак вшанування пам'яті професора Анатолія Васильовича Бойка «Історія Степової України XVII–XX століття» (Запоріжжя, 31 травня 2013 р.), Всеукраїнській науковій конференції на знак вшанування пам'яті професора Анатолія Васильовича Бойка «Історія Степової України XVII–XX століття» (Запоріжжя, 16–17 травня 2014 р.), Шостих Новицьких читаннях (Запоріжжя, 17 жовтня 2014 р.), Сьомих Новицьких читаннях (Запоріжжя, 8–9 жовтня 2015 р.), Всеукраїнській науковій конференції на знак вшанування пам'яті професора Анатолія Васильовича Бойка «Історія Степової України XVII – XX століття» («Бойківські читання» – 2016) (Запоріжжя, 13–14 травня 2016 р.), Восьмих Новицьких читаннях (Запоріжжя, 21 жовтня 2016 р.), Всеукраїнській науковій конференції на знак вшанування пам'яті професора Анатолія Васильовича Бойка «Історія Степової України XVII–XX століття» (Запоріжжя, 19–20 травня 2017 р.), Дев'ятих Новицьких читаннях (Запоріжжя, 19–20 жовтня 2017 р.), Всеукраїнській науковій конференції на знак вшанування пам'яті професора Анатолія Васильовича Бойка «Історія Степової України XVII–XXI століття» (Запоріжжя, 11–12 травня 2018 р.), Десятих Новицьких читаннях (Запоріжжя, 20 жовтня 2018 р.), Всеукраїнській науковій конференції на знак вшанування пам'яті професора Анатолія Васильовича Бойка «Історія Степової України XVII–XXI століття» (Запоріжжя, 17–18 травня 2019 р.).

Публікації. Результати дослідження викладено в 13 публікаціях, з яких 9 статей у фахових виданнях, з них дві індексуються в наукометричній базі Index Copernicus.

Структура роботи підпорядкована досягненню поставленої мети та виконанню дослідницьких завдань і складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (478 позицій). Обсяг основної частини дисертації – 179 сторінок, загальний обсяг дисертації – 235 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Історіографічна традиція вивчення періодики Південної України формується наприкінці XIX століття у якості відповіді на запит суспільства та науковців на інформацію про місцеві видання, а по мірі усвідомлення джерелознавчого значення періодики з'являються джерелознавчі дослідження, які еволюціонують разом з науковими поглядами на періодику як історичне джерело.

Наприкінці XIX – на початку XX століття з'являється низка досліджень, присвячених окремим питанням з історії газет Південної України, а саме одеській періодиці: краєзнавця С. М. Краєва «Новороссийский телеграф» и его сподвижники: (Материалы для характеристики провинциальных газет)» [396], літератора Ю. М. Говорухи-Отрока «Один из редакторов «Одесского вестника» К. Б. Картамышев» [360], краєзнавця М. О. Лернера «Первая одесская газета: Страничка из истории русской печати» [407].

Одним із питань, яке сприяло формуванню системного вивчення історії періодики на початку XX століття, була історія цензури, її впливу на розвиток періодичної преси. Ґрунтовно це питання вивчали дослідники історії цензури О. Н. Котович [395], В. О. Розенберг [434] та В. Є. Якушкін [472]. Оприлюднення фактів цензурних репресій царського уряду в XIX столітті стало фактором боротьби за свободу ліберальної преси на початку XX століття. Цікавою є робота російського літератора К. К. Арсенєва «Законодательство о печати». Аналізуючи цензурне законодавство другої половини XIX століття та характеризуючи діяльність періодичних видань за цих умов, автор подекуди згадує м. Одесу як одне із значних торгових та промислових міст, що мало власну потужну мережу періодичних видань. Проте, ці згадки досить побіжні. Переважно м. Одеса згадується у переліку

провінційних міст, що мали певні досягнення у газетній справі. Найвні згадки одеських видань серед переліку провінційних, що мали типові проблеми та перешкоди в діяльності [349].

Невдовзі з'являються перші публікації документів з історії цензури, а саме матеріали з архіву Третього відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії російського історика М. К. Лемке («Очерки по истории русской цензуры и журналистики» [406], «Очерки освободительного движения шестидесятих годов» [405], «Николаевские жандармы и литература 1826–1855 годов» [404]).

Свідченням зростання інтересу до історії преси стало проведення бібліографічних досліджень та поява бібліографічних праць. Тут слід згадати роботу історика М. М. Лісовського «Библиография русской периодической печати 1703–1900 гг.: (материалы для истории русской журналистики)», яка стала знаковою подією в історії російської бібліографії. Це було перше ґрунтовне бібліографічне дослідження періодики Російської імперії, якому передувала титанічна авторська праця зі збору даних про газети і журнали, що виходили в країні упродовж 1703–1900 років. Створена з метою заповнити існуючий пробіл у бібліографії періодики та полегшити евристичну роботу дослідників, вона згодом сама стала історичним джерелом, яке єдине зберегло відомості про не збережені на сьогодні газети, довідкові дані про зміну назви, період видання, періодичність виходу, редакторсько-видавничий склад, а подекуди і про причини закриття періодичного видання. Серед представлених у праці видань є також газети Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ століття, дані про які було використано в нашій роботі, а історію деяких газет було відтворено саме завдяки вказаній праці [324].

В історіографічному доробку радянського періоду можна виокремити два знакових для вивчення історії періодики етапи: 20–30-ті та 50–60-ті роки ХХ століття. У 20–30-х роках ХХ століття спостерігається перехід вивчення історії преси на якісно новий рівень, що у повній мірі проявилось у низці праць українського бібліографа, дослідника української періодики

В. А. Ігнатієнка («Історія української преси та її вивчення» [380], «Українська преса 1905–1907 рр.» [382]).

Український бібліограф В. А. Ігнатієнко у своїх дослідженнях чи не вперше поставив питання щодо визначення поняття «українська преса» та періодизації її розвитку. Так, українською пресою автор вважав періодику, що виходила на території України та за її межами, як українською мовою, так і іншими мовами, але при цьому відносив до цієї категорії саме ті видання, що за своїм змістом були українськими, обстоювали та відбивали інтереси української культури. Таке тлумачення поняття «українська преса» визначило особливості авторської періодизації розвитку української преси та певні протиріччя в цій схемі. Наприклад, автор вважає, що впродовж 1834–1905 років на території Південної України не існувало української періодичної преси, з іншого боку, першими ластівками української преси автор називає номери одеської газети «Прейскурант приходящим в Одессу иностранным товарам и исходящим российским товарам» (1809) [381, с. 11].

Дослідження В. А. Ігнатієнка поклали початок науковій дискусії. Зокрема, український бібліограф М. М. Ясинський не погоджувався з В. А. Ігнатієнком щодо точки відліку історії української періодики. Перший період історії української преси за версією В. А. Ігнатієнка розпочинається в 1816 році з виходом у Харкові «Украинского вестника», натомість М. М. Ясинський зауважував, що в 1812 році в тому ж Харкові вийшло 12 номерів «Харьковского еженедельника» [473]. Український історик, бібліограф, журналіст І. І. Кривецький першою українською газетою вважав львівську газету «Gazette de Leopold» (1776 р.) [397].

Паралельно з історичними дослідженнями тривала робота зі збору даних про газети, що видавалися на території України, результати якої були опубліковані В. А. Ігнатієнком в «Бібліографії української преси. 1816–1916», що стала першим бібліографічним покажчиком періодичних видань на території України та за її межами, містила інформацію про видавців, редакторів та видавництва, а також причини припинення видання деяких

періодичних видань. З південноукраїнських періодичних видань до цього списку потрапили «Добра порада» (Катеринослав, 1906), «Запорожжя» (Катеринослав, 1906), «Народна справа» (Одеса, 1906), «Дніпрові хвилі» (Катеринослав, 1910–1913) та «Основа» (Одеса, 1915) [322].

Справжнім досягненням української радянської історіографії 1930-х років у сфері історії періодики стала робота бібліографа Д. М. Лисиченка «Короткий огляд української видавничої діяльності преси та книготоргівлі на колишній Катеринославщині». Автор висвітлював діяльність дореволюційних видавництв, виданих книжок і газет. Під час характеристики газет автор звертав увагу на наявність в них матеріалів українською мовою. Особлива увага була присвячена україномовним виданням: «Добра порада» (1906), «Запорожжя» (1906), «Дніпрові хвилі» (1910–1913) [411; 412].

На початку 1930-х років подальший розвиток українського пресознавства в СРСР став, практично, неможливим, проте представники української наукової діаспори продовжували вивчати українську періодику. Так, у Чехословаччині працювали дослідники С. П. Наріжний [417], А. П. Животко [375], С. О. Сірополко [445]. У виданій в Чехословаччині С. П. Наріжним роботі «Українська преса» з видань Південної України присутні одеські газети другої половини ХІХ століття та катеринославські україномовні газети початку ХХ століття [417]. У Мюнхені А. П. Животко видав «Історію української преси», в якій серед інших видань автором охарактеризовано й окремі газети Південної України, а саме «Одесский вестник» та губернські відомості [376]. У Варшаві дослідником української періодики Л. Лукасевичем було опубліковано узагальнюючу працю «Нарис історії української преси 1816–1930 рр.» [413].

Згодом, вже у 1990-х роках, дослідження представників діаспорної історіографії стали надбанням усієї української історіографії: робота С. П. Наріжного «Українська преса» [418] у складі збірника «Українська культура» за редакцією Д. Антоновича була перевидана у 1993 році, а фундаментальна праця А. П. Животка «Історія української преси» [376] була

перевидана в 1999 році за ініціативи Інституту журналістики Київського університету імені Тараса Шевченка – дані праці й до сьогодні залишаються знаковими для дослідників історії преси в Україні.

Другий сплеск уваги до вивчення історії періодики в радянській історіографії припадає на 1950–1960-ті роки, коли масово створюються факультети журналістики і зростає попит на відповідну навчальну та наукову літературу. Так, викладачем факультету журналістики Ленінградського державного університету (нині – Санкт-Петербурзький державний університет) В. Г. Березіною було розроблено курс з історії російської журналістики XVII – XIX століть, якому передували багаторічні наукові дослідження з історії періодики Російської імперії 1826–1840-х років [350; 351; 352]. Знаковими також стали роботи професора факультету журналістики Московського державного університету Б. І. Єсіна, в науковому доробку якого представлені праці, присвячені історії російських газет 1702–1917 років [372; 373]. Історію російської журналістики XVIII – XIX століть досліджував доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри редакційно-видавничої справи факультету журналістики Московського державного університету О. В. Западов [378; 379]. Вже традиційно для радянської історіографії вище згадувані дослідники найбільше уваги приділяли найбільш політично впливовим періодичним виданням. Так само традиційно із загального переліку періодики Південної України до згадуваних досліджень потрапили одеські газети як одні з перших видань на теренах Російської імперії, а також губернські відомості, що сформували першу централізовану мережу періодичних видань, яка дійсно охоплювала територію всієї імперії.

Подальше вивчення історії періодики посилило потребу дослідників у довідковій літературі, адже аж до середини XX століття науковці мали змогу користуватися, фактично, лише дореволюційним бібліографічним виданням М. М. Лісовського [324]. Наступний довідник «Русская периодическая печать (1895 – октябрь 1917)» [331], авторами та укладачами якого були М. С. Черепанов та Є. М. Фінгеріт, побачив світ у 1957 році. Автори довідника

не ставили за мету описати всі періодичні видання зазначеного періоду, основна увага була зосереджена на політичних виданнях революційного спрямування, що позначилося на змісті анотацій періодичних видань. Так, фактично, робота є списком видань з анотацією до кожного, яка містить інформацію про тип видання, місце видання, межові дати функціонування, назви видавництв та прізвища редакторів. Анотації згадуваних видань були доповнені списками співробітників та тематикою публікацій. Видання містить анотації і для значної кількості періодичних видань Південної України досліджуваного періоду. Слід зазначити, що анотації для видань, які не мали для авторів пріоритетного значення, скоріше за все були механічно запозичені з роботи М. М. Лісовського та не перевірялися авторами. На користь такої думки свідчить анотація для «Херсонских губернских ведомостей», місцем видання яких, як і в довіднику М. М. Лісовського, зазначено Одесу. Проте, наприкінці роботи М. М. Лісовського, у розділі «Поправки и дополнения» місце видання згадуваних відомостей виправлено з Одеси на Херсон [324, с. 1058].

Кілька років потому був виданий довідник «Русская периодическая печать (1702–1894)» під редакцією О. Г. Дем'янова, О. В. Запорова та М. С. Черпахова [330]. Над цим виданням працював великий авторський колектив, основним завданням якого було охарактеризувати періодичні видання періоду, що не був охоплений матеріалами попереднього довідника. За основу довідника редактори, знову ж таки, взяли роботу М. М. Лісовського, проте, на відміну від попередників, доповнили перелік М. М. Лісовського новими альманахами та збірниками громадсько-літературного змісту. Всі видання містять лаконічні анотації з найважливішою інформацією, лише окремим, найбільш вагомим з точки зору авторів, журналам, наприклад журналу «Современник», були присвячені статті.

Довідник містить анотації для 45 періодичних видань Південної України, з яких: катеринославських – 3, керч-енікальських – 1, миколаївських – 2, одеських – 28, севастопольських – 1, сімферопольських –

6, феодосійських – 1, херсонських – 1, ялтинських – 2. Слід зазначити, що в даному довіднику формування анотацій для провінційних газет мало формальний характер, оскільки друкарська помилка у довіднику М. М. Лісовського щодо місця видання ХГВ так і не була виправлена [330].

Укладачі наступного бібліографічного чотиритомного видання «Библиография периодических изданий России, 1901–1916» Л. М. Беляєва, М. К. Зінов'єва та М. М. Нікіфоров позиціонували свою роботу як хронологічне продовження праці М. М. Лісовського «Русская периодическая печать 1703–1900 гг.» (1915). Праця охоплювала всі російськомовні періодичні видання, окрім нелегальних, що виходили на території Російської імперії [317–320]. Робота над виданням велася майже 20 років, під час якої використовували матеріали офіційної реєстрації в «Правительственном вестнике» та «Книжной летописи», каталоги Державної Публічної бібліотеки ім. М. Е. Салтикова-Щедріна (нині – Російська національна бібліотека), Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна (нині – Російська державна бібліотека), Бібліотеки Академії наук СРСР (нині – Бібліотека Російської академії наук), бібліографічні покажчики та журнали. Були також використані матеріали архіву Головного управління у справах друку, що нині є фондом Центрального державного історичного архіву Санкт-Петербургу.

Широкий спектр використаних джерел дозволив створити повні бібліографічні описи дореволюційних періодичних видань, що містять перелік усіх назв із зазначенням дати їх зміни, періодичності виходу, редакторсько-видавничого складу, формату, кількості номерів на рік, наявності та різновидів додатків до видань. Про ґрунтовність проведеного дослідження свідчить виправлення запозиченої попередніми довідниками друкарської помилки щодо місця видання «Херсонских губернских ведомостей». У даній бібліографічній роботі широко представлені періодичні видання Південної України, яких нараховується: у Акермані – 4, Балаклаві – 1, Бахмуті – 8, Бахчисараї – 1, Бердянську – 6, Верхньодніпровську – 3, Євпаторії – 6, Єлисаветграді – 32, Запоріжжі-Кам'янському – 2, Катеринославі – 44, Керчі –

24, Луганську – 15, Маріуполі – 5, Мелітополі – 5, Миколаєві – 18, Новомосковську – 2, Одесі – 170, Олександрівську – 11, Павлограді – 1, Севастополі – 16, Сімферополі – 34, Феодосії – 14, Херсоні – 25, Юзівці – 2, Ялті – 11 [317–320].

Сучасна історіографія історії періодики суттєво відрізняється тематикою та обсягами наукових досліджень, серед яких можна виокремити, по-перше, традиційну групу загальних праць з історії періодики, які стосувалися загальних теоретичних питань історії періодичної преси, історичних умов та обставин її розвитку, формуванню періодики як суспільно важливого фактора, по-друге, дослідження, присвячені історії та розвитку регіональної преси, у тому числі, Південної України, і по-третє, дослідження, присвячені історії та функціонуванню окремих газет.

До першої групи можна віднести роботи дослідника І. Крупинського, який вивчав вплив української журналістики ХІХ – початку ХХ століття на формування української нації [398], Н. Сидоренко, яка висвітлює проблеми української преси в Російській імперії початку ХІХ століття [443], В. Савчинського, який простежив вплив цензурної політики російського уряду на тематику публікацій у пресі в другій половині ХІХ століття [437], Т. Кузнякової, яка досліджує генезу періодичної преси в Україні [400] та ін. Крім того, на сучасному етапі продовжується дискусія про зміст поняття «українська преса» (С. Кость) [394].

Важливою складовою загальних праць з історії періодики є роботи в галузі бібліографії, поява яких свідчить про необхідність розширення та вдосконалення довідкової бази для пресознавчих досліджень. Їх поява має величезне значення: по-перше, вони, як довідники, полегшують роботу дослідників української преси; по-друге, поява такого видання виводить вивчення української преси на новий рівень, як пресу окремої країни, а не складової імперій. На початку ХХІ століття колективом співробітників Науково-дослідного центру періодики Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України під керівництвом професора

М. Романюка започатковано проєкт «Українська преса в Україні та світі XIX – XX ст.». У межах проєкту були підготовлені та опубліковані чотири томи довідкового видання, що охоплюють часовий проміжок з 1812 по 1916 роки. Основну частину кожного з томів складають ґрунтовні бібліографічні описи видань, серед яких представлені газети Південної України. Бібліографічним описам передують низка статей авторів творчого колективу, що висвітлюють особливості преси як джерела, історіографію історії української преси, історіографію бібліографії української преси та, власне, історичну розвідку преси періоду, за який представлені газети в конкретному томі [332–335].

Для сучасної російської історіографії історії періодичної преси характерна помітна присутність навчальних видань з різних аспектів історії періодичних видань. Так, дослідниця історії російської журналістики С. Я. Махоніна в навчальному посібнику «История русской журналистики начала XX века» взялася заповнити прогалину у висвітленні історії видань демократичного, ліберально-буржуазного та монархічного спрямування шляхом порівняльної характеристики із періодичними виданнями XIX століття (типи, статистичні дані). Основна увага С. Я. Махоніної зосереджена навколо московських та петербурзьких періодичних видань. Проте, розглядаючи становище провінційної періодики, вона подає історичні факти про діяльність таких південноукраїнських періодичних видань як «Южные ведомости» (Сімферополь), «Одесский листок», «Одесские новости» (Одеса) [414]. Слід зауважити, що цей навчальний посібник з 2004 по 2016 роки перевидавався шість разів [415].

Цензурні умови діяльності періодичних видань часів Російської імперії та СРСР розглядає дослідник історії цензури в Росії Г. В. Жирков у навчальному посібнику «История цензуры в России XIX – XX вв.». Автор намагався простежити взаємозалежність змін в цензурному законодавстві та розвитку періодики. У ході дослідження були проаналізовані причини появи цензурного комітету в Одесі наприкінці XVIII століття, який займався перевіркою іноземної періодики, що завозилася до Російської імперії через

Одеський порт. Таким чином, в Одесі, як і в Москві та Санкт-Петербурзі, був заснований комітет з іноземної цензури, а також діяли цензори для контролю за вітчизняною друкованою продукцією, діяльність яких продовжувалася до початку ХХ століття. У роботі також є згадка про участь відомого хірурга та педагога М. І. Пирогова в редагуванні «Одесского вестника» в якості цензора [377].

Щодо довідкової літератури, то російськими науковцями продовжується робота над оновленими бібліографічними виданнями. Тут слід відзначити результати роботи авторського колективу співробітників Російської національної бібліотеки (далі – РНБ) (Санкт-Петербург, РФ) – «Газеты дореволюционной России. 1703–1917» [321], що, фактично, є загальним каталогом газет, які видавалися в Російській імперії упродовж 1703–1917 років та перебувають на зберіганні у фондах РНБ. Власне каталогу передуює передмова авторства завідуючого відділом газет РНБ А. І. Сапожнікова, який розкриває історію створення та поповнення фонду. Сам каталог побудований за алфавітним принципом та містить дані щодо назви, її змін, редакторства та видавництва, років існування газети, перерв у виданні та додатків до газети. У цьому каталозі представлена велика кількість газет Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ століть, які зберігаються у фондах РНБ, а саме газети, що виходили у таких містах: Акерман – 2, Балаклава – 1, Бахмут – 1, Бердянськ – 6, Верхньодніпровськ – 2, Євпаторія – 7, Єлисаветград – 20, Запоріжжя-Кам’янське – 2, Катеринослав – 25, Керч – 17, Луганськ – 8, Маріуполь – 5, Мелітополь – 1, Миколаїв – 12, Одеса – 81, Олександрівськ – 8, Севастополь – 11, Сімферополь – 21, Феодосія – 11, Херсон – 21, Юзівка – 1, Ялта – 9 [321].

Друга група досліджень у сучасній історіографії історії періодики представлена роботами з вивчення історії регіональної преси та складає левову частку робіт з історії періодики, що свідчить про якісні зміни та поглиблення тематики у вивченні історії періодики України. Перші подібні дослідження з’явилися ще в 1990-х роках та мали бібліографічний характер.

Однією з перших таких публікацій стало спільне видання Національної академії наук України, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника та Науково-дослідного центру періодики «Періодичні видання Катеринослава та Катеринославської губернії (1838–1917 рр.)» [326], укладачами якого стали Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко та О. Д. Школьна. Це видання містить список періодичної преси міста Катеринослава та Катеринославської губернії із вказівкою на місця архівного зберігання повних комплектів чи окремих номерів періодичних видань. Самому списку передують вступна стаття «Біля витоків катеринославської преси» з короткою характеристикою розвитку місцевих видань. Цей же авторський колектив здійснив подібне дослідження періодики стосовно Полтавської губернії [327].

Працюючи над згадуваним довідником, О. Д. Школьна дослідила особливості становлення та розвитку катеринославської преси у 1838–1917 роках [468]. Пізніше дослідницею були здійснено ряд детальних розвідок з історії преси Катеринославської губернії, а саме щодо особливостей функціонування офіційної періодики у 1838–1917 роках [467], основних етапів розвитку та особливостей функціонування масової періодики [465], окремо було досліджено періодичні видання земських установ Катеринославської губернії [466].

На початку 2000-х років можемо говорити про розвиток цілеспрямованого вивчення історії преси Південної України, хоча й у межах краєзнавчих досліджень. Зокрема, історія періодики Миколаєва частково висвітлена в дослідженні О. Ф. Ковальової та В. П. Чистова «Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века)». Автори монографії, розкриваючи культурне життя Миколаївщини, зосередили свою увагу на характеристиці діяльності окремих особистостей, які вплинули на культурний розвиток регіону. Серед таких діячів представлені редактор-видавець газети «Николаевский листок» В. А. Даценко та редактор-видавець «Николаевской газеты» М. М. Дмитрієв [389].

Одним з перших досліджень, безпосередньо присвячених історії періодики Південної України стала робота одеської дослідниці І. С. Гребцової «Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть XIX в.)» [361]. Авторка досліджує розвиток регіональної преси в контексті імперської, розкриває її становлення та особливості взаємостосунків з центральними та місцевими цензурними органами. Значна увага дослідниці спрямована на роль періодичної преси в суспільному розвитку регіону, в обговоренні демократичних перетворень другої половини XIX століття. Важливим для даного дослідження стала реконструкція історії діяльності однієї з найвизначніших газет Одеси та всього регіону – «Одесского вестника», діяльність якого продовжувалася і в досліджуваній у даній роботі період. І. С. Гребцовою простежено умови створення цього видання, відтворено в хронологічному порядку редакційний склад, а також комплексно проаналізована роль періодичного видання в житті та розвитку міста, губернії та всієї Південної України. Окремо І. С. Гребцова вивчала методологічні особливості дослідження регіональної періодики Російської імперії у 20–60-х роках XIX століття [362].

На початку XXI століття суттєво розширюється географія досліджень, з'являються роботи, присвячені періодичним виданням Таврійської губернії та Криму зокрема. Тут слід відзначити працю О. С. Хоменка «Дореволюционная периодическая печать Таврической губернии (1838–1916)». Книга складається з двох частин: нарису історії періодики та бібліографічного покажчику періодичних видань. Усього в дореволюційний період у Криму О. С. Хоменок нараховує 300 періодичних видань різної тривалості виходу. Вивчаючи кримську пресу, дослідник виокремлює її особливість – існування паралельно з російськомовними виданнями великої кількості національних: кримськотатарських, вірменських, німецьких. Другу частину книги складає бібліографічний покажчик, дані якого про періодичні видання представлені нерівномірно, адже деякі видання не мають повної характеристики [337].

Періодику Таврійської губернії також досліджували В. Бобков, А. А. Непомнящий [423], періодичній пресі Криму присвячена монографія Н. В. Яблоновської [471], робота С. Кличко [387].

У другому десятиріччі ХХІ століття інтерес до дослідження місцевої преси значно підвищується. Продовжується поглиблення тематики досліджень, збільшується їх кількість та розмаїття. Так, О. Спанатій досліджував розвиток газетної справи в Миколаєві ХІХ – початку ХХ століття [449]. Пресі Миколаєва присвячені роботи А. Л. Скрипарчук [446; 447]. Газетам м. Олександрівська Катеринославської губернії присвячені дослідження Т. В. Хітрової [456; 457]. Зокрема, монографічне дослідження згадуваної дослідниці «Періодичні видання Запорізького краю початку ХХ століття», крім аналізу жанрових особливостей публікацій, містить історичні довідки щодо олександрівських газет [458]. Окремим питанням розвитку одеської періодики та журналістики присвячені роботи О. І. Хобти [459], Г. С. Левченко [402].

Третю групу сучасної історіографії складають дослідження історії окремих газет, у першу чергу, йдеться про губернські відомості, які досліджували О. С. Хоменок («Таврические губернские ведомости») [460], В. В. Шевцов [463], Д. З. Аванесян («Екатеринославские губернские ведомости») [339; 340], а також про діяльність одного з редакторів «Одесского вестника» О. Г. Тройницького, яку висвітлює О. Д. Картелян [385; 386], діяльність редактора і видавця першої неофіційної херсонської газети «Юг» В. І. Гошкевича, яку висвітлює Н. Кармазіна [384] тощо.

Другий блок історіографічного огляду складають джерелознавчі дослідження періодики, що виникли внаслідок необхідності пошуку ефективних джерелознавчих методів її вивчення як історичного джерела. Джерелознавчі дослідження періодики представлені загальнотеоретичним та конкретним напрямом.

До загальнотеоретичного напрямку відносяться загальні джерелознавчі розробки, у яких були визначені видові ознаки періодичної преси та ознаки

для її подальшої класифікації. Так, ще в 1950-х роках свої теоретичні розробки щодо джерелознавчого аналізу періодики презентував радянський історик М. Н. Чорноморський. Він зазначав, що джерелознавчий аналіз матеріалів періодичної преси, повноти розміщених відомостей, форм викладення можливо здійснити лише вивчаючи специфічні особливості кожного з жанрів періодики. М. Н. Чорноморський виділив дві групи публікацій: джерельні матеріали – документальні, оперативні, інформації, замітки, хроніки, оголошення; літературні твори – статті, публіцистичні нариси, рецензії [461; 462].

Десятиліттям пізніше українська дослідниця більшовицької періодики М. Ф. Дмитрієнко у своїх публікаціях підкреслювала, що преса є комплексним джерелом. Дослідниця наголошувала на своєрідності матеріалів періодичних видань як історичного джерела, адже за допомоги періодичних видань можна послідовно простежити історію певного суспільного явища та відтворити подієву картину політичного та громадського життя [369, с. 8].

Згодом у радянській історичній науці спостерігається поглиблення методики роботи з періодикою як з історичним джерелом. Так, радянський дослідник С. С. Дмитрієв визначив два підходи до вивчення періодичної преси як джерела: всебічне вивчення друкованого органу як цілісного джерела та пошук і вивчення в даному друкованому органі окремих джерел за темою. С. С. Дмитрієв виділив наступні групи загальних питань джерелознавчого аналізу періодичної преси: встановлення та вивчення тексту, походження та історії, тлумачення, встановлення повноти та достовірності тексту, співвідношення та синтезу. Важливим для джерелознавчого дослідження періодичної преси є подана автором характеристика жанрів періодики XIX століття [368].

Радянське джерелознавство почало більше уваги приділяти аналізу газетних публікацій, їх жанрів. Київський історик М. Я. Варшавчик особливістю періодичної преси як історичного джерела називав переважання в ній публіцистичних жанрів, які й роблять газету особливою. Дослідник

вважав, що жанри розрізняються між собою не тільки в літературно-стилістичному аспекті, але й в різній мірі висвітлюють події, по-різному відображають суб'єктивну точку зору автора [357]. Тому під час дослідження газетних статей важливо визначити мотиви та мету публікації, концепцію автора та редакції. М. Я. Варшавчик подав власний поділ жанрів періодики на «оповідні» джерела (інформаційні жанри) та «історичні рештки» (публіцистичні жанри) – джерела, що брали участь у перебігу подій [356].

Як комплекс історичних джерел періодичну пресу розглядав А. В. Санцевич [439]. Дослідник об'єднував історичні джерела періодичної преси у дві великі групи. До першої належали матеріали, які готувалися не працівниками редакцій (законодавчі, діловодні, статистичні документи, спогади, листи тощо), до другої – матеріали, створені співробітниками газет (репортажі, звіти, інтерв'ю, передові статті тощо). У той же час, дослідник наголошував, що не всі статті газети можуть бути зараховані до історичних джерел, а лише передова стаття, оскільки інші – створені на основі інших джерел, а, відповідно, вже належать не до джерел, а до літератури [439, с. 69]. На увагу заслуговує наведена А. В. Санцевичем характеристика газетних жанрів.

Вже в 1990-х роках російська дослідниця М. Ф. Румянцева запропонувала здійснювати дослідження преси в двох напрямках: вивчення історії періодичного видання або вивчення матеріалів з певної теми. Проте, на нашу думку, перше неможливе без другого, так, як і друге без першого. Також авторка наголошує, що, використовуючи матеріали преси, окрім направленості видань, необхідно враховувати, для якої аудиторії створювався даний текст, чи спеціально для конкретного видання, або він опублікований з іншою метою [435, с. 451–465].

Інший російський дослідник В. В. Кабанов запропонував диференційований підхід у вивченні газетних публікацій, а саме, поділити газетні матеріали на офіційні матеріали та газетну інформацію, а також він подає особливості роботи з жанрами кожної групи [383, с. 621–634].

Власний підхід у теоретичному осмисленні періодичної преси як історичного джерела запропонував російський джерелознавець В. М. Ринков, який розглядає виокремлення періодики в особливий вид письмових джерел виключно як історіографічну традицію, що склалася в радянський час, та вважає це порушенням принципу єдності критерію видової класифікації, адже у виданні публікуються різні види джерел. Дослідник наголошував, що публікація джерела не змінює його видову природу. Тож, на його думку, періодична преса – це одночасно місце і спосіб публікації джерел, її характерною рисою є періодичність та загальний підхід редакції до публікації тих чи інших джерел. Проте, з точки зору В. М. Ринкова, періодика ніколи не була і не стане окремим видом історичних джерел, натомість вона може містити в собі джерела всіх видів [436].

Щодо конкретного напрямку джерелознавчих досліджень періодики, то він представлений працями, автори яких вивчають окремі газети або висвітлюють різні тематичні аспекти їх функціонування. Однією з перших газет, яка стала предметом дослідження ще радянських джерелознавців, були губернські відомості. Так, дослідниця Л. П. Бурмістрова вивчала губернські відомості в якості історичного джерела з історії культурного життя російської провінції кінця 50-х – початку 60-х років XIX століття. Авторка розкрила роль газети у підвищенні культурного рівня населення, аналізувала вплив авторського колективу на якість опублікованих матеріалів [354].

Інший радянський історик Г. М. Дейч також здійснив аналіз губернських відомостей як історичного джерела. Цінність губернських відомостей він убачав в особливостях їх функціонування та офіційному статусі, що забезпечувало вміщення в губернських відомостях не тільки матеріалів оперативного характеру, тобто, щодо сучасних подій, а й матеріалів, які за своєю сутністю самі були історичними джерелами: акти, літературні пам'ятки та інші джерела XII – XIX століть. Автор розглядав публікації матеріалів на сторінках губернських відомостей як джерела

переважно з історії політики, економіки, які могли бути особливо значимими у краєзнавчих дослідженнях.

Саме Г. М. Дейч вперше озвучив ідею щодо значення місцевої ініціативи створення офіційних видань, яку пізніше використали у своїх роботах сучасні російські та українські дослідники історії періодики. Висновки ґрунтувалися на віднайдених дослідником джерелах, в яких чітко простежувалась ініціатива чиновників Іркутської губернії щодо започаткування місцевого офіційного періодичного органу з метою сприяння розвитку місцевої промисловості та торгівлі. На основі цих документів Г. М. Дейч припустив можливість аналогічної ситуації в інших промислових та торгових центрах Російської імперії, де місцеве чиновництво також могло вбачати потенційні вигоди від розвитку регіональної періодики.

У цілому, дослідником була проаналізована законодавча база, що регулювала вихід губернських відомостей, їх офіційної та неофіційної частин, особливості інформаційного наповнення тощо. Автор звернув увагу на зміст публікацій губернських відомостей, що стосувалися різних сфер життєдіяльності, та підкреслив невичерпний інформативний потенціал даного джерела [367].

Кримознавець А. А. Непомнящий, автор чималої кількості робіт з історії Криму, в 1990-х роках також залучав до дослідження кримської проблематики значну джерельну базу, у тому числі, матеріали кримських періодичних видань. В якості одного з найбільш інформативних та цікавих історичних джерел у дослідженні історії Криму А. А. Непомнящий використовував «Таврические губернские ведомости» [419; 421]. Наприклад, А. А. Непомнящий досліджував матеріали з етнографії народів Криму, опубліковані на сторінках ТГВ [422].

Крім того, А. А. Непомнящий звертав увагу й на саму історію періодичних видань Криму. В одній зі статей А. А. Непомнящим була висвітлена історія зародження та розвитку періодичних видань Криму. Зокрема, автор реконструював редакторський склад «Таврических губернских

ведомостей», наголошуючи на професійності авторського колективу газети, що позитивно відобразилося на формуванні матеріалів та їх якості. Автор також подає загальну характеристику матеріалів газети, в яких тим чи іншим чином відображалася історія краю. У роботі згадуються газети «Крымский вестник», «Крымский листок», «Таврида», «Севастопольский справочный листок», «Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства» та інші [420].

На початку 2000-х років відбувається сплеск досліджень на основі періодичної преси як основного джерела. Зокрема, значну частину джерельної бази становлять періодичні видання в роботі дослідниці Н. В. Шушляннікової щодо соціокультурної історії Херсонщини кінця XVIII – початку XX століття [478]. Під час аналізу періодики авторкою було виокремлено такі основні риси провінційної преси: зв'язок з органами місцевого самоврядування, наголос на просвітницькій діяльності, менший тиск цензури завдяки віддаленості від центру, людський фактор, тобто розпізнавання подій та діячів, переплетіння журналістики з літературою [469].

Величезний масив періодичних видань та їх матеріалів змушує дослідників обирати або розпочинати свою роботу із вивчення конкретної газети. Так, «Таврические губернские ведомости» в якості історичного джерела з історії статистичного вивчення Південної Таврії стали предметом дослідження В. Бобкова [353].

Московська дослідниця О. В. Ковтунова починала наукові пошуки із вивчення окремих газет Таврійської губернії [390], які згодом оформилися у дослідження приватної періодики Таврійської губернії в якості джерела з соціальної історії Росії кінця XIX – початку XX століття. Обравши за періодичністю, тривалістю виходу та інформативністю чотири видання: «Крымский вестник» (Севастополь, 1888–1920), «Крым» (Сімферополь, 1888–1908), «Южный курьер» (Керч, 1901–1906), «Южные ведомости» (Сімферополь, 1906–1917), авторка аналізує історію їх розвитку, програму, жанрові та змістовні особливості. На основі публікацій обраних газет

О. В. Ковтунова розкриває особливості освіти жінок, трудову та професійну занятість жіночого населення, основні аспекти соціально-політичної активності жінок Таврійської губернії, історію сім'ї та історію повсякдення [475].

Публікації газети «Одесский вестник» стали джерелом для історичних студій бердянських дослідників. Зокрема, професор І. І. Лиман, професор В. М. Константинова та студент А. М. Піменов підготували тритомне археографічне видання з історії Бердянська за матеріалами газети «Одесский вестник» [314–316]. Крім того, науковці дослідили історію самого видання. В археографічній публікації представлені факсимільні копії публікацій найпопулярнішої регіональної газети ХІХ століття «Одесский вестник». Історики зібрали масив матеріалів щодо історії діяльності порту, органів місцевого самоврядування, економіки, культурного життя міста, розвитку освіти тощо, таким чином суттєво розширивши джерельну базу досліджень з історії міста Бердянськ. Варто зазначити, що така робота може стати прикладом для збирання та публікації історичних джерел з історії будь-якого міста або містечка, навіть на матеріалах однієї або кількох газет.

Професор І. І. Лиман в одній зі статей, розповідаючи про досвід підготовки публікацій матеріалів «Одесского вестника» до видання, відзначає подвійну природу газетних публікацій. З одного боку, актуальність публікації для тогочасної читацької аудиторії поступово згасає, публікація в газеті втрачає своє оперативне та злободенне значення. З іншого – через півтори сотні років ці публікації набувають нового сенсу, допомагаючи глибше зрозуміти події минулого, поглянути на них очима учасників та сучасників подій. Науковець підкреслює важливість оціночних суджень авторів публікацій газети «Одесский вестник», які віддзеркалюють тогочасні вподобання та переконання кореспондентів [409, с. 148].

За публікаціями «Одесского вестника» І. І. Лиман простежив розгортання полеміки навколо з'єднання залізницею Бердянська з Дніпровським Надпорожжям та іншими місцевостями

Катеринославщини [410]. В. М. Константинова за публікаціями цієї ж газети дослідила історію Бердянська останньої чверті XIX століття. Цікавинкою дослідження став погляд дослідниці на «Одесский вестник» як простір, на якому бердянці могли формувати позитивний імідж міста, який би привертав увагу купецтва і товаровиробників [392].

Предметом джерелознавчих досліджень запорізької дослідниці Д. З. Аванесян стали «Екатеринославские губернские ведомости». Так, за публікаціями ЕГВ авторкою досліджені селянська реформа на Катеринославщині [347], розвиток промисловості Катеринославщини другої половини XIX століття [346], культурне життя Катеринославщини XIX століття [341], історія освіти на Катеринославщині [344], діяльність Катеринославського благодійного товариства [342], також було проаналізовано публікації Я. П. Новицького, вміщені на сторінках даної газети [343; 345].

Найбільш приваблює дослідників одеська дореволюційна періодика. Так, І. С. Дружкова вивчала події одеського погрому 1905 року за матеріалами газети «Одесские новости». Основною метою дослідження було не стільки простежити самі події погрому, скільки «почути» думку одеситів стосовно самої події. Саме публікації газети дали змогу відтворити склад членів одеської самооборони, адже неофіційність цієї громадської ініціативи залишила істориків без офіційних документів. Натомість дані щодо складу одеської самооборони відображені у досліджуваному виданні, що підвищує його унікальність як історичного джерела [370].

Саме для вивчення невідображених в офіційних документах (документальних джерелах) подій та явищ незамінним джерелом стає періодика. Так, наприклад, в якості історичних джерел дослідником П. В. Єлесінім були використані публікації єпархіальних відомостей для висвітлення особливостей організації боротьби з пияцтвом у діяльності православного сільського духовенства Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX століття [374].

Таким чином, науково-історичне вивчення періодики розпочалося наприкінці XIX століття з краєзнавчих, літературознавчих, публіцистичних розвідок, але вже на початку XX століття оформлюється в системне дослідження історії періодики, у тому числі, газетної періодики Південної України, на жаль, поки що, фрагментарного характеру. Наступним кроком стало вивчення української періодики та початки теоретичного осмислення історії газетної періодики. У середині XX століття значно поглибилося вивчення періодики: з'явилися ґрунтовні бібліографічні довідники, детально вивчалася історія преси, публікації (матеріали) газет ставали основним історичним джерелом для наукових досліджень, дослідження преси як історичного джерела стає помітним джерелознавчим напрямом. Сучасна історіографія багато в чому продовжує традиції дослідження періодики, водночас, поглиблюючи тематику досліджень, охоплюючи окремі губернії або міста Південної України, все більше звертаючи увагу на інформативні можливості періодики для історичної регіоналістики. У той же час, навіть сучасна історіографія, достатньо рідко використовує періодику для вивчення соціальної історії Південної України, тих суспільних явищ, які в документальних джерелах відображені фрагментарно, або взагалі не представлені. До таких малодосліджених питань можна віднести історію боротьби з пияцтвом, адже значною мірою дана проблема та її вирішення мали суспільний характер, залежали від громадської думки, просвітницької роботи в конкретному регіоні – саме ці аспекти можуть бути висвітлені за матеріалами регіональної та місцевої періодики.

1.2. Аналіз джерельної бази

Джерельну базу дисертаційного дослідження складає комплекс джерел, виявлених в ході бібліографічної та архівної евристики у фондах архівних та бібліотечних установ України та Російської Федерації.

За формою подачі інформації, що зумовлена її характером, змістом та призначенням, виокремлено періодику, актові, справочинні, мемуарні, епістолярні та описово-статистичні джерела.

Основу джерельної бази дослідження складають газети Південної України другої половини XIX – початку XX століття. Дослідження газетної періодики зазначеного періоду вимагає проведення суцільної бібліографічної та архівної евристики, адже особливості досліджуваного періоду не сприяли її якісному збереженню. По-перше, значна частина видань взагалі не дійшла до нашого часу через незначні тиражі, нетривалий період функціонування, відсутність прагнення збереження для можливих досліджень. Вивчення цих газет базується на використанні бібліографічних видань та іншої літератури, в тому числі довідкової, мемуарної. По-друге, в другій половині XIX – на початку XX століття в Російській імперії не існувало сталої традиції фондування періодики в архівних та бібліотечних установах, тому маємо справу з колекціями фрагментарними, неповними, вивчення яких вимагає залучення інших архівних або бібліографічних матеріалів. Винятком можуть бути тільки офіційні видання, наприклад, губернські відомості, які фондувалися місцевими установами по всій території Російської імперії, але й поширеність подібної практики не гарантує збереження повних комплектів періодики. Наприклад, «Екатеринославские губернские ведомости» в Державному архіві Дніпропетровської області представляють невелику колекцію номерів за кілька років, річні комплекти яких також часткові, що обумовлено значними втратами архіву під час Другої світової війни (не всі документи повернулися з евакуації, пожежа внаслідок бомбардування приміщення архіву). По-третє, фізичний стан газетної періодики другої половини XIX – початку XX століття у багатьох випадках залишає бажати кращого, значна частина періодики вимагає реставрації, оскільки перебуває у вкрай незадовільному стані і практично не придатна для дослідження. Значною мірою це пояснюється як низькою якістю паперу, що використовувався для друку газетної періодики, так й особливостями

використання періодики, умовами її зберігання на доджерельному етапі її функціонування.

Найрізноманітніше газетна періодика Південної України другої половини XIX – початку XX століття представлена у фонді відділу газетних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (м. Київ). Саме тут зберігаються такі газети, як «Аккерманское слово» (1913–1918), «День» (1870, 1911), «Днепровская молва» (1898–1900), «Екатеринославский листок» (1883), «Крымский вестник» (1897, 1916), «Николаевский вестник» (1866, 1868, 1873, 1874, 1876, 1878, 1882–1884), «Одесский вестник» (1852), «Одесский листок» (1895, 1900–1902, 1905–1907, 1910–1915), «Отклики жизни» (1914–1916), «Приднепровский край» (1915–1916), «Степь» (1886), «Южанин» (1893, 1898).

Найбільш повні комплекти газет збережено у фондах Одеської національної наукової бібліотеки та Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Особливу цінність для проведення дослідження мали наступні газети: «Екатеринославские губернские ведомости» (1850), «Новороссийский телеграф» (1896, 1897), «Одесские новости» (1897, 1901), «Таврические губернские ведомости» (1861–1870, 1884–1889, 1896–1901), «Херсонские губернские ведомости» (1887–1890, 1894–1903), «Юг» (1898, 1899). У Державному архіві Одеської області (далі – ДАОО) виявлено газету «Одесский вестник» (1853, 1854).

Переважна частина кримської періодики була виявлена в Державному архіві Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК), Науковій бібліотеці «Таврика» імені О. Х. Стевена Центрального музею Тавриди, Кримській республіканській універсальній науковій бібліотеці імені І. Я. Франка (далі – КРУНБ ім. І. Я. Франка) (м. Сімферополь). Необхідно зазначити, що фонди ДААРК містять такі важливі газети, як «Крымская мысль» (1920), «Крымский вестник» (1914, 1915, 1919, 1920), «Ялтинский голос» (1918); в Науковій бібліотеці «Таврика» імені О. Х. Стевена зберігаються «Крымский вестник» (1899, 1900, 1915, 1916), «Крымский курьер» (1900), «Южные ведомости»

(1916, 1917); в КРУНБ ім. І. Я. Франка – «Вестник Таврического земства» (1903–1907).

У Державному архіві Дніпропетровської області (далі – ДАДО) зберігається підшивка газети «Приднепровский край» за 1910 рік. Збережено також неповні комплекти «Екатеринославских губернских ведомостей» за 1858, 1884, 1892, 1894, 1898, 1903, 1905, 1906, 1912 роки.

У Російській національній бібліотеці (далі – РНБ) (м. Санкт-Петербург, РФ) в колекції «Газети Росії 1703–1917» зберігається величезний масив преси Південної України, зокрема використані в роботі «Екатеринославские губернские ведомости» (1861–1917), «Александровский вестник» (1910–1914), «Александровский голос» (1911–1913), «Александровские отклики» (1914–1917), «Александровские новости» (1910–1912), «Запорожский край» (1909) редактора-видавця В. Н. Загоскіна, «Запорожский край» (1909) редактора-видавця М. П. Муравйова, «Отклики Приднепровья» (1912), «Новости Александровска» (1912–1914).

Користуватися фондами РНБ дозволяє електронний ресурс «Газеты в сети и вне ее», завдяки якому опрацьовано газети: «Одесский вестник» (1857, 1892, 1893), «Одесский листок» (1910, 1912, 1913, 1918, 1919), «Одесские новости» (1884, 1885, 1892–1909, 1911–1917, 1919), «Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства» (1857–1862, 1888, 1890–1893, 1897, 1898, 1901, 1902).

У цілому, впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ століття на території Південної України видавалося близько 460 газет, з яких вдалося виявити 5 % найменувань. Газети, що розпочали свій вихід на початку ХХ століття збереглися практично повними комплектами, наприклад, «Александровский вестник», «Александровский голос», «Александровские отклики», «Александровские новости». Видання, що розпочали свій вихід в другій половині ХІХ століття, збережені частково. Найбільш повно збереглися комплекти газет: «Одесские новости» – 80 %, «Одесский листок» – 38 %, «Николаевский вестник» – 30 %. Серед газетної періодики, про яку маємо

виключно бібліографічні згадки, можна назвати «Дневник провінціала» (вийшло три номери в Одесі в 1882 році), які, можливо, ще вдасться знайти та залучити до наукового обігу дослідникам історії Південної України.

Газета є комплексним історичним джерелом, що містить різноманітні за формою та змістом матеріали, на основі яких є можливим дослідження та виявлення особливостей діяльності державних та громадських товариств тверезості, а також здійснення порівняльного аналізу досвіду антиалкогольної політики різних держав та особливостей громадської діяльності у цьому ж напрямі.

Інформація щодо організації боротьби з пияцтвом на сторінках досліджуваної періодики представлена чисельними газетними публікаціями, які за жанровою ознакою об'єднані у такі групи: інформаційні, аналітичні та художні.

Основною метою інформаційного жанру є повідомлення інформації, а в залежності від змісту інформації можуть бути використані різні форми даного жанру, а саме: інформаційна замітка, хроніка, телеграми, звіт, репортаж, інформаційна кореспонденція.

Так, інформаційна замітка передбачала короткий виклад матеріалу і переважно подавалась у вигляді новини. На шпальтах газет Південної України другої половини XIX – початку XX століття матеріали цього жанру наповнювали рубрики «По Росії», «Загальноросійські новини», «По Півдню» тощо, в яких відображено хід впровадження казенної винної монополії, що передбачала заснування попечительств про народну тверезість [221, с. 3].

Хроніка, яка в конкретному виданні могла мати назву «щоденник» [239, с. 3], «одеське життя» [227, с. 4], «місцева хроніка» [281, с. 1], передбачала коротке, на одне-два речення, повідомлення про конкретну подію. Зокрема, в цьому жанрі знаходимо повідомлення про відкриття товариств тверезості [222, с. 3], чайних [279, с. 1], їдалень, чергування в чайних [293, с. 2], здійснення пожертв на користь цих установ [242, с. 3]. Деякі газети виокремлювали судову хроніку, де вміщувалася інформація про

правопорушення у стані алкогольного сп'яніння, випадки смерті внаслідок п'яних сутичок або надмірного споживання алкоголю [236, с. 5; 273, с. 452].

Телеграми як форма подачі оперативної інформації в газетах з'явилися з утворенням телеграфних агентств, за допомогою яких кореспонденти газет мали змогу стисло повідомляти про хід реформи в різних містах та містечках Південної України. Цей жанр дав змогу значно розширити географію новин, опублікованих в газеті, створити значно яскравішу та різноманітну картину подій [95, с. 1].

Звіт є однією з найцінніших форм подання інформації у газетній періодиці Південної України другої половини XIX – початку XX століття. У виявлених та опрацьованих періодичних виданнях наявні річні звіти діяльності як державних, так і громадських установ, що здійснювали антиалкогольну пропаганду [195, с. 2]. Окремо в газетній періодиці подавалися тижневі, місячні та річні звіти стосовно діяльності різноманітних закладів товариств тверезості: чайних, їдалень, юридичних бюро та бібліотек [295, с. 2–3].

Особливе значення для дослідження мають газетні репортажі. Основною метою газетного репортажу було за допомогою яскравого опису створити ефект присутності самого читача на певному заході, надати читачеві можливість поринути в події, що описуються. Ретельні описи, представлені репортерами з відкриттів чайних, їдалень товариств тверезості, а також окремих святкових заходів дали змогу відтворити інформацію про склад гостей та програми до інтер'єру приміщення [122, с. 2].

Інформаційна кореспонденція була представлена листами кореспондентів газети в інших містах та містила різноманітну інформацію щодо діяльності попечительств про народну тверезість та ходу реформи взагалі [123, с. 3; 144, с. 4; 145, с. 4].

Аналітичні жанри газетних публікацій представлені у вигляді аналітичних кореспонденцій, статей та оглядів. Аналітична кореспонденція відрізняється від інформаційної наявністю роздумів автора про причини

певних подій та висновки щодо них, відображають авторське ставлення до події, процесу. Такі публікації висвітлювали недоліки впровадження казенної винної монополії, її прорахунки. Зокрема, зверталася увага на те, що в дійсності запроваджена реформа не вирішувала проблему пияцтва, запроваджені реформою обмеження можна було обійти і як це робилося (наприклад, заборона розпивання алкогольних напоїв в казенній винній лавці), крім того, саме в аналітичній кореспонденції можна знайти особисту думку співробітників газети стосовно діяльності товариств тверезості, яку можна розглядати як елемент громадської думки [137, с. 3].

Аналітичні статті найбільші за обсягом та глибиною аналізу події, ситуації. В них висвітлюється діяльність товариств тверезості за певний період з порівняльною характеристикою за губерніями, окремими містами, акцентується увага на успіхах та прорахунках [206, с. 2; 249, с. 1; 267, с. 4; 290, с. 1]. Саме у статтях презентується та аналізується закордонний досвід боротьби з пияцтвом та алкоголізмом [128, с. 3; 129, с. 3; 130, с. 3; 131, с. 3; 132, с. 3].

Огляд поєднував у собі висвітлення достатньо масштабної події та особистої думки автора. На шпальтах газет Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ століття наявні тематичні огляди щодо пияцтва в Російській імперії з історичними екскурсами, що покликані продемонструвати історичну тяглість традиції вживання алкоголю. Наприклад, дописувач газети «Новороссийский телеграф» О. І. Яришкін подає огляд П'ятого міжнародного конгресу проти пияцтва в м. Базелі (Швейцарія) з екстраполяцією на ситуацію в Російській імперії, акцентуючи увагу на вживанні заходів, спрямованих на зменшення вживання алкоголю населенням [212, с. 3–4].

Серед художніх жанрів чільне місце займає фейлетон, який традиційно знаходився в нижній частині газетної шпальти, яку називали підвалом. В першу чергу фейлетон мав на меті висміяти певні суспільні вади, у тому числі, пов'язані з пияцтвом. Так, в газетній періодиці другої половини ХІХ – початку ХХ століття були виявлені фейлетони, автори яких висміювали схильність до

пияцтва, гіперболізували залежність економічного стану від споживання алкоголю, критикували реформу казенної винної монополії, яку на місцях мала впроваджувати «п'яна» адміністрація [97, с. 1–2; 163, с. 2; 243, с. 2].

Слід зауважити, що межі жанрів не були чіткими, а віднесення публікації до конкретної жанрової групи має певну умовність та ґрунтується на переважанні елементів одного з жанрів. Прикладом такого складного розмежування є передова стаття або передовиця, яка знаходиться на перетині аналітичного та художнього жанрів. З одного боку в передовій статті переважали суб'єктивні авторські оцінки, притаманні художньому стилю, але з іншого – містився аналіз найбільш актуальних злободенних питань, серед яких в другій половині XIX – на початку XX століття були пияцтво та боротьба з ним [111, с. 2]. Передовиця першого номеру газети або першого номеру календарного року часто повідомляла читачів про основне спрямування часопису, програму, читацьку аудиторію, на яку спрямоване видання, основні принципи роботи редакції та авторського колективу [110, с. 2; 161, с. 2].

Передова стаття завжди розташовувалася на першій сторінці газети ліворуч і ніколи не підписувалася. Проте, читач розумів, що саме в ній міститься редакторський погляд на ті чи інші події. Емоційна забарвленість тексту, спрямована на пробудження у населення інтересу до конкретної проблеми, мала значний вплив на формування громадської думки.

Крім того, сама газетна періодика є джерелом для вивчення історії періодики, адже містить матеріали, що стали вагомим джерелом у дослідженні історії становлення періодичної преси на півдні України в другій половині XIX – на початку XX століття. По-перше, реконструкція редакторсько-видавничого складу конкретного видання, його авторського колективу, встановлення місця видання газети та складові її програми для окремих газет Південної України можлива виключно на основі матеріалів самої газети [205, с. 2; 209, с. 2]. По-друге, історично цінну інформацію про саму газету та особливості її функціонування можна отримати з оголошень на підписку

газети на наступний рік [259, с. 1; 271, с. 74; 272, с. 67]. По-третє, як вже вказувалося вище, передові статті містили інформацію про видання, і цією інформацією в умовах обмеженого збереження газетної періодики не можна нехтувати [262, с. 1; 263, с. 1; 264, с. 1]. По-четверте, особливо це стосується початку ХХ століття, досить часто на сторінках газети в рубриках «фейлетон» та «листи до редакції» можна спостерігати розвиток взаємин редакторів та окремих журналістів з редакторами та журналістами інших газет, місцевою владою, місцевими впливовими особами [213, с. 3].

Проте, щоб з'ясувати місце та можливості періодики у висвітленні питання пияцтва та боротьби з ним, а також встановити ступінь достовірності та повноти опублікованої газетної інформації, маємо залучити інші історичні джерела, у першу чергу, документальні.

Так, у дослідженні були використані актові джерела, а саме законодавчі акти, які регламентували виникнення та діяльність газет Південної України в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Групу законодавчих актів, використаних у дослідженні, складають іменні укази та височайше затверджені положення.

Зокрема, стосовно періодичних видань іменні укази мали дозвільний характер. Так, іменним указом від 12 липня 1845 року «Про заснування губернських правлінь» розширювалася програма губернських відомостей [303, с. 16–60], указом від 6 квітня 1865 року «Про дарування деяких полегшення та зручностей вітчизняній пресі» [304, с. 396] відбулося звільнення від попередньої цензури для столичних видань.

Височайше затверджені положення видавалися Комітетом міністрів, дія документу поширювалася на всю імперію, або на її частину, окреслену в положенні. Наприклад, Височайше положення «Про видання губернських відомостей» 1830 року стосувалося лише шести губерній. Проте, саме цей законодавчий акт став основою подальшого функціонування переважної кількості газет другої половини ХІХ століття. Документ регламентував процес організації, зміст і структуру губернських відомостей, визначав порядок та

способи видання газети, порядок розсилки та виконання по розпорядженнях, вміщених у них [302, с. 212–219]. Початок публікації губернських відомостей встановлювало Височайше положення «Про порядок ведення справ в губернських правліннях» 1837 року [301, с. 439–465], яке стосувалося 42 губерній Російської імперії.

Височайше затверджені положення Комітету міністрів також змінювали порядок цензурування [299, с. 157], програму губернських відомостей [300, с. 169–170]. Уже наприкінці XIX століття дія цих законодавчих актів у сфері преси поширювалася не лише на губернські відомості, а на всю періодику імперії [298, с. 390–391].

Законодавчі джерела відображали загальноімперські тенденції в політиці щодо преси: регламентували одночасне заснування офіційних періодичних видань (губернських відомостей) у більшій частині імперії [302, с. 212–219], лібералізацію цензурної політики [299, с. 157], та регламентування свободи слова наступних років [298, с. 390–391].

Загалом законодавчі акти у сфері періодики регулювали вихід окремих видань, їх програму, тематичне наповнення, правила цензурування та стали джерелами, на основі яких було відтворено історію губернських відомостей Південної України та проаналізовано історичні умови функціонування газетної періодики на півдні України в другій половині XIX – на початку XX століття.

Значний масив джерельної бази становлять справочинні документи, задля дослідження яких вважаємо доцільним застосувати групування за функціональною ознакою на основі класифікаційних положень історикіні Н. О. Леміш, яка запропонувала схему класифікації справочинних документів адміністративних установ Лівобережної України першої половини XIX століття [403, с. 67–68]. Таким чином, нами було виокремлено наступні групи справочинних документів: розпорядчі, звітні, прохальні, дозвільні, довідково-інформаційні, з особового складу.

До розпорядчих документів належать: циркуляр, припис, розпорядження, наказ. Циркуляри являли собою відомчий нормативний акт інструктивного характеру, який містив приписи та рекомендації для підлеглих, підпорядкованих чи підзвітних установ. Приписи керівних установ регламентували дії підпорядкованих установ та конкретних осіб [403, с. 72–73]. Циркуляри і приписи були інформативно близькими. Основна їх відмінність полягала у призначенні: циркуляри мали попередити правопорушення, а приписи – їх усунути або їх наслідки.

Основну частину циркулярів та приписів створювало Головне управління у справах друку, одержувачами та виконавцями були губернські канцелярії та цензурні комітети, саме тому переважна кількість подібних документів були виявлені у відповідних архівних фондах, а саме: фонд Канцелярії Миколаївського військового губернатора (Ф. 230) Державного архіву Миколаївської області (далі – ДАМО), фонд Канцелярії Миколаївського градоначальника (Ф. 229) ДАМО, фонд Канцелярії Херсонського цивільного губернатора (Ф. № 1) Державного архіву Херсонської області (далі – ДАХО), фонд Канцелярії Одеського градоначальника (Ф. 2) Державного архіву Одеської області (далі – ДАОО), фонд Одеського [міського] цензурного комітету (Ф. 8) ДАОО, фонд Окремого цензора внутрішньої цензури в м. Одесі (Ф. 9) ДАОО, фонд Одеського тимчасового комітету у справах друку (Ф. 10) ДАОО.

Циркулярно формувався список тем, заборонених до друку, встановлювався порядок публікації окремих відомостей в офіційних виданнях [20], здійснювалося накладання арештів на газети [15, арк. 1], контролювалося видання губернських відомостей [44]. Приписами Головного управління у справах друку здійснювалося притягнення до відповідальності редакторів газет за публікацію матеріалу забороненого характеру [45; 46]. Приписи також могли видавати губернатори, якими забороняли видання конкретних матеріалів публікацій [16, арк. 1; 18, арк. 1–4].

Розпорядження установ вищого рівня містили вказівки щодо необхідних дій підлеглим установам та особам. Особливістю цих документів була деталізація. Конкретні установи чи особи отримували конкретні вказівки, обов'язкові до виконання. Наприклад, розпорядження Головного управління у справах друку зобов'язували вилучити з обігу деякі конкретні видання [37; 41], розпорядження Міністерства внутрішніх справ тимчасово призупиняли вихід окремих, чітко зазначених, газет [42; 43].

Вказівки, вміщені в розпорядчих документах, що надійшли з установ вищого рівня (Головне управління у справах друку), місцева влада реалізовувала за допомогою наказів. Таким чином градоначальники призначали цензорів, надавали дозвіл на розширення програми видання [10, арк. 1–2; 12, арк. 1–2] тощо.

Групу звітних документів складають рапорт та звіт. Звітні документи мають протилежний напрямок руху – від нижчих установ до вищих. Рапорт – це документ, що мав на меті повідомити про виконання конкретного завдання [403, с. 82]. Наприклад, Миколаївський городовий комітет рапортував миколаївському воєнному губернатору про виділення комітету коштів для підписки на газету «Николаевский вестник» [17, арк. 1–2].

Звіти також формувалися певною установою для характеристики її діяльності протягом певного періоду, найчастіше – року. Так, в ДАОО зберігаються звіти Одеського тимчасового комітету в справах друку за 1909 та 1912 роки [56; 57, арк. 1–22]. Такі звіти мають непересічну інформативну цінність, адже часто містять перелік та характеристики газет, які видавалися (в даному випадку в м. Одесі) протягом зазначеного періоду, містять деякі відомості щодо їх редакторів, а також списки видань, заборонених до друку із зазначенням причин заборони.

Даний вид джерел був виявлений у Ф. 230 Канцелярії Миколаївського військового губернатора (ДАМО) та Ф. 10 Одеського тимчасового комітету в справах друку (ДАОО).

Прохальні документи представлені проханнями та клопотаннями. За правилами справочинства XIX століття такі документи мали три частини: в першій викладалася причина написання документа, основна частина містила виклад суті справи, наприкінці ж зазначалося власне прохання. Прохання переважно складали приватні особи, а сам документ містив побажання вирішення окремого питання. Клопотання ж могли подаватися установами, організаціями, а також приватними особами і могли містити як прохання, так і побажання у сприянні вирішення питання, підтримку окремої особи у досягненні бажаного статусу тощо. Обидва документи направлялися місцевій владі, а, за необхідності, могли далі подаватися в установи вищого рівня. Саме тому переважна більшість прохань та клопотань зберігається у фондах канцелярії градоначальників (Ф. 2 Канцелярії Одеського градоначальника (ДАОО), губернських канцелярій (Ф. 11 Канцелярії Катеринославського губернатора (ДАДО), Ф. 230 Канцелярії Миколаївського військового губернатора (ДАМО) та фонді Головного управління у справах друку (Ф. 776 Головного управління у справах друку МВС (РГІА)). Документи переважно містили прохання надати право на відкриття газети [24, арк. 1], про затвердження в званні редактора [40, арк. 1], про розширення програми видання [29, арк. 1–9], а також скарги редакторів на місцевих цензорів з проханням розібратися в конкретній ситуації [52, арк. 1–6].

Прохальні документи зазвичай ініціювали заведення нової справи в діловодстві та були справоутворюючими архівних справ. Прохання про надання права на відкриття газет сформували справи про такі видання: «Южная Торгово-промышленная газета объявлений» [7, арк. 1–3], «Александровские новости» [3, арк. 1–5; 91, арк. 1–3; 92, арк. 1–3], «Новости Александровска» [93, арк. 1–2], «Александровский вестник» [94, арк. 1–4], «Отклики Приднепровья» [4, арк. 1–3], «Днепр» [7, арк. 1–4], «Екатеринославский листок объявлений» [79, арк. 1–3], «Николаевский вестник» [21, арк. 1–2; 62, арк. 1–3], «Николаевский листок» [87, арк. 1–2], «Южанин» [2, арк. 1–3; 78, арк. 1–4], «Жизнь Юга» [13, арк. 1–2],

«Новороссийский телеграф» [32, арк. 1–2; 39, арк. 1–2; 63–69], «Ведомости одесского градоначальства» [34, арк. 1–3; 35, арк. 1–2; 36, арк. 1–2], «Одесский листок объявлений» [40, арк. 1; 72–75], «Одесский вестник» [59, арк. 1–3], «Одесские новости» [80–84], «День» [61, арк. 1–5], «Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства» [70, арк. 1–4], «Юг» [88, арк. 1–4], «Херсонские губернские ведомости» [60, арк. 1–2], «Таврические губернские ведомости» [71, арк. 1–3], «Таврида» [76, арк. 1–4], «Севастопольский справочный листок» [89, арк. 1–4], «Ялтинский справочный листок» [77, арк. 1–2], «Ялтинский листок объявлений» [90, арк. 1–4], «Крымский вестник» [85–86].

Дозвільні документи представлені свідоцтвами, що засвідчували право на друк газети та відкриття типографії [24, арк. 2], містили ім'я редактора, назву газети та її рекомендовану програму. До 1905 року подібні дозволи надавало Головне управління у справах друку, з 1905 року, за новими Тимчасовими правилами про друк, дозволи надавали губернатори та градоначальники. Подібна документація зберігається у Ф. 11 Канцелярії Катеринославського губернатора (ДАДО), Ф. 229 Канцелярії Миколаївського градоначальника (ДАМО), Ф. 230 Канцелярії Миколаївського військового губернатора (ДАМО), Ф. 2 Канцелярії Одеського градоначальника (ДАОО), Ф. 776 Головного управління у справах друку МВС (РГІА).

Групу довідково-інформаційних документів складають повідомлення та листування. Повідомленнями переважно обмінювалися установи одного рівня. Листування ж використовували будь-які установи. Проте, основною функцією цих документів було інформування щодо певного питання як у відповідь на запит, так і з власної ініціативи. Наприклад, після того, як дозволи на видання газети почали видаватися місцевою адміністрацією, до Головного управління у справах друку надсилалися лише повідомлення про дозвіл випуску конкретної газети [38, арк. 1–8].

Особливістю листування було здійснення обміну інформацією для вирішення конкретного поточного питання. Так, листуванням канцелярії

губернатора з Головним управлінням у справах друку вирішувалося питання надання дозволів на випуск газет [1; 25; 30], затвердження редакторів та перейменування газети [26]. З поліцією велося листування щодо дозволів на видання газет, затвердження редакторів та заборони роздрібного продажу газет [58]. У листуванні з редакціями газет вирішувалося затвердження редакторів та тимчасово виконуючих ці обов'язки [19, арк. 1–2], цензурування, розширення окремих рубрик [27, арк. 1–7], дозвіл на публікацію окремих матеріалів [31, арк. 1–6].

Приклади такого листування виявлені у Ф. 11 Канцелярії Катеринославського губернатора (ДАДО), Ф. 230 Канцелярії Миколаївського військового губернатора (ДАМО), Ф. 1 Канцелярії Херсонського цивільного губернатора (ДАХО).

Листування між градоначальником та Головним управлінням у справах друку (Ф. 229 Канцелярії Миколаївського градоначальника (ДАМО) стосувалося дозволів на випуск газети [9], затвердження редакторів [11], листування з прокурором стосувалося накладання арештів на окремі номери газет та притягнення до судової відповідальності редакторів [14].

Цензори вели переписку з Головним управлінням у справах друку щодо порушення редакторами цензурних правил [50; 53], накладання штрафів на редакторів [47], притягнення їх до відповідальності за порушення цензурних правил [48; 49], про скарги редакторів на цензорів та редакторів інших газет [51] (Ф. 9 Окремий цензор внутрішньої цензури в м. Одесі (ДАОО).

До документів з особового складу належать списки одеських цензорів [55, арк. 65–71].

Для комплексного розкриття інформативних можливостей газетних публікацій були залучені мемуарні джерела, представлені спогадами сучасників та безпосередніх учасників організації видавничої справи та газетної періодики, у тому числі на півдні України. Особливістю цих видів джерел є те, що вони не тільки безпосередньо відтворюють події, що відбувалися, а й відбивають позицію автора, його світогляд та сприйняття цих

подій. Так, збірка спогадів російських письменників, журналістів, цензорів «Цензура в России в конце XIX – начале XX века» містить мемуари К. С. Веселовського, К. К. Арсенєва, І. І. Ясинського, А. Є. Кауфмана та інших, що охоплюють період кінця 1850-х – початку XX століття [311]. Збірка насичена різноманітними спогадами про намагання заснувати власне видання, про сутички з цензорами, а також одкровення самих цензорів. Тут присутні спогади про роботу в столиці та в провінції. У спогадах представлені як окремі епізоди, так і наявні намагання осмислення та системного представлення історичного поступу в газетній справі. Мемуари, представлені у збірці, дають уявлення про загальноімперську ситуацію щодо видання, функціонування та цензурування газет.

Велику вагу у відтворенні газетного життя Південної України другої половини XIX – початку XX століття мають спогади журналіста та публіциста Абрама Євгенійовича Кауфмана [307]. Фрагменти спогадів журналіста частково публікувалися раніше, але, вперше ж вони були об'єднані в одному виданні в 2011 році.

А. Є. Кауфман народився в Одесі в сім'ї заможного купця, тому мав змогу поїхати на навчання до Петербургу. В столиці він працював у редакціях таких газет, як «Голос», «Молва», «Отечественные записки». Працюючи в газеті «Новости», А. Є. Кауфман фактично здійснював всю організаційно-технічну роботу редакції [307, с. 11]. У цей час він також писав в одеські газети, зокрема «Новороссийский телеграф» публікував його «Листи з Петербурга» [307, с. 8].

Наприкінці 1880-х років А. Є. Кауфман повернувся в Одесу. В свій одеський період (1889–1904) він фактично керував редакціями двох основних газет півдня України: «Одесский листок» та «Одесские новости» [307, с. 13].

А. Є. Кауфман, займаючись організаційною та редакторською роботою, постійно співпрацював з рядовими робітниками газет: кореспондентами, репортерами, рецензентами, портрети яких представлені на сторінках спогадів журналіста.

Описуючи своє життя в Одесі, автор розповідає цікаві деталі про діяльність відомих журналістів Південної України Т. С. Герцог-Виноградського, С. І. Сичевського, А. С. Попандопуло. Не менш цікаво відтворені ним портрети редакторів одеських газет В. П. Старкова, В. В. Навроцького, М. Л. Озмідова. А. Є. Кауфман також приділив увагу проблемі цензури одеської періодики, позиції одеських журналістів та їх конфлікту з тодішнім міським головою П. О. Зеленим.

Такими чином, мемуари дають можливість урізноманітнити інформацію офіційних джерел, показуючи вплив особистісних взаємовідносин на функціонування газет, «оживляючи» редакторів та співробітників часописів, дістаючи із забуття імена рядових працівників, наповнюючи історію газетної періодики анекдотичними оповідками та подіями з життя основних учасників газетної справи в Одесі.

Епістолярні джерела представлені листуванням відомого російського письменника та громадського діяча, активного учасника антиалкогольних кампаній Л. М. Толстого з головою Одеського товариства для боротьби з пияцтвом О. І. Яришкіним. Зокрема, в листах тоді ще майбутній голова товариства О. І. Яришкін запитував поради у Л. М. Толстого щодо найбільш ефективних напрямків діяльності у справі боротьби з пияцтвом. У відповідь Л. М. Толстой ділився досвідом, надавав поради та щиро вболівав за нову справу на півдні України [308, с. 287].

Під час визначення ролі окремих періодичних видань у суспільному житті регіону були залучені описово-статистичні джерела, зокрема, праця підполковника Генерального штабу Олександра Оттовича Шмідта [313]. О. О. Шмідт у 1859 році був відряджений Генеральним штабом до Херсонської губернії із завданням скласти статистичний опис краю. Протягом двох років підполковник вивчав економіку губернії, рельєф місцевості, населені пункти. Після цього він близько двох років опрацьовував матеріал. І в 1863 році були опубліковані «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния» в

двох частинах. Зокрема, в першій частині роботи автор аналізує рівень популярності газет Херсонської губернії, а саме мова йде про велику популярність газети «Одесский вестник» у порівнянні з газетою «Херсонские губернские ведомости».

Таким чином, основою джерельної бази стали матеріали газетної періодики Південної України другої половини XIX – початку XX століття, що розкривають історію боротьби з пияцтвом. Проте, комплексне, всебічне дослідження газет вимагає залучення широкого кола джерел, що дали змогу відтворити умови побутування часописів, цензурну політику того часу, обставини створення та функціонування видань, їх редакторський склад, тематичне спрямування та інформаційне наповнення.

1.3. Принципи і методи дослідження

Дослідження газетної періодики Південної України другої половини XIX – початку XX століття як історичного джерела ґрунтується на загальних методологічних принципах історизму, системності, об'єктивності та всебічності. Принципи історизму та системності передбачають розгляд кожної системи як такої, що пройшла в своєму розвитку ряд етапів або стадій: виникнення, становлення, розвиток та перетворення в інший якісний стан. Цей принцип ліг в основу конструювання історичних умов виникнення та функціонування періодичних видань Південної України другої половини XIX – початку XX століття, а також кожного видання окремо. Дослідження офіційних та приватних періодичних видань відбувалося із врахуванням історичного контексту, тобто у взаємозв'язку з основними тенденціями розвитку суспільства в другій половині XIX – на початку XX століття. Врахування особливостей історичного процесу знайшло відображення у відтворенні за матеріалами газет діяльності державних та громадських товариств тверезості, порівнянні закордонного та вітчизняного досвіду боротьби з пияцтвом та алкоголізмом.

Принципи об'єктивності та всебічності вимагають комплексного підходу до аналізу сукупності матеріалів газетної періодики Південної України другої половини XIX – початку XX століття, спираючись лише на реальні факти, не підганяючи їх під заздалегідь підготовлені висновки. Використання цих принципів забезпечує цілісне висвітлення виникнення та функціонування газет на півдні України та об'єктивному вивченні їх інформативних можливостей.

Вищезазначені принципи передбачають застосування загальнонаукових, загальноісторичних, джерелознавчих і журналістикознавчих методів дослідження. Серед загальнонаукових методів були використані методи абстрагування, методи аналізу і синтезу, методи аналогії та логічний метод.

Метод абстрагування передбачає, що під час дослідження із сукупних ознак, властивостей явища, процесу дійсності виокремлювалися суттєві, важливі та загальні, що становлять інтерес для дослідження. Такий вид абстрагування, як ототожнення, дав можливість систематизувати публікації газет на підставі їх тотожності та походження. Другий вид абстрагування – ізолювання – дозволив нам виділити окремі властивості і риси матеріалів газет, на основі яких в тому числі було розмежовано розуміння авторами текстів понять «пияцтво» та «алкоголізм».

Процес абстрагування тісно пов'язаний у системі логічного мислення з іншими методами дослідження, насамперед, з аналізом та синтезом. Процес аналізу та синтезу органічно пов'язаний і взаємозумовлений. Аналіз дає можливість з'ясувати обставини виникнення самих газет, їх публікацій, виявити факти, що містять ці публікації. У процесі аналізу реалізується інформаційний потенціал газет, відіграючи велику роль у пізнанні як єдність різноманітного. Синтез є останнім етапом вивчення джерел і проводиться на основі результатів аналізу. На стадії синтезу здійснюються узагальнення результатів, що були отримані при дослідженні змісту публікацій. Аналіз та синтез дають можливість реконструювати історичну дійсність на основі

інформативних можливостей матеріалів, що містяться в газетній періодиці Південної України другої половини XIX – початку XX століття.

Використання методу аналогій у дослідженні зумовлено тим, що він дозволяє перенести одну або кілька характерних рис із відомого на невідоме, подібне. Використання цього методу значно доповнює можливості джерелознавчого аналізу та джерелознавчого синтезу. Матеріали газет Південної України другої половини XIX – початку XX століття не могли охопити всі аспекти боротьби з пияцтвом в кожній установі. Виявлення рис та характеристик таких аспектів дають можливість переносити їх на деякі їм подібні. Це, в свою чергу, дозволяє більш повно розкрити інформативні можливості газет та детальніше реконструювати різні аспекти боротьби з пияцтвом.

Серед загальноісторичних методів були використані хронологічний та синхроністичний. Вивчення передумов, причин створення та функціонування періодичних видань Південної України, етапів розвитку періодичної преси, змусило звернутись до хронологічного методу. Інший загальноісторичний метод – синхроністичний, був використаний у дослідженні для вивчення одночасних подій – діяльності Головного управління у справах друку, цензурної політики, змін в обсязі та тематиці публікацій газет. Висвітлення діяльності Головного управління у справах друку, цензурної політики, обсягу та тематики публікацій газет в хронологічній послідовності, тобто одночасне використання хронологічного та синхроністичного методів, дозволило виділити межі, в яких інформативні можливості газет Південної України другої половини XIX – початку XX століття для реконструкції історії боротьби з пияцтвом є найбільш репрезентативними. Це, в свою чергу, дало можливість ефективніше застосувати спеціальні джерелознавчі методи, які складають наступну групу методів.

До спеціальних джерелознавчих методів відносяться джерелознавча евристика, класифікація, герменевтика, історико-типологічний та типологічний аналіз. Основне завдання евристики як методу полягає в тому,

що вона дає можливість виявити літературу з даної проблематики та знайти серед усього комплексу друкованих матеріалів в газетній періодиці Південної України другої половини XIX – початку XX століття ті, що відбивають історію газет та історію боротьби з пияцтвом. За допомогою евристики були виявлені дослідження з історії періодичної преси, окремих газет Південної України та їх застосування в історичних дослідженнях, вдалося виявити причини відсутності комплексних досліджень з історії періодики Південної України та з'ясувати специфіку використання газет в історичних дослідженнях як джерела.

Наступним етапом роботи з виявленими публікаціями є класифікація. Завдання класифікації як методу полягає у виробленні принципів самої класифікації, виявленні внутрішньо-властивих джерелам специфічних ознак, зведенні джерел за цими ознаками в групи. Це дозволяє виробити спільні для джерел кожної групи методи й принципи їх використання. Так, під час дослідження було виявлено спільні риси у функціонуванні та змістовному наповненні газет таких типів як «відомості», «вісники» та «листки».

Використання герменевтичного методу дає можливість встановити зміст деяких специфічних понять, галузевих термінів, зворотів, які присутні в публікаціях газет Південної України другої половини XIX – початку XX століття. Використання даного методу є необхідною умовою тлумачення текстів цих публікацій. Метод обумовлює розуміння і осмислення їх змісту.

Окремо для дослідження періодичних видань у джерелознавстві використовують історико-типологічний та типологічний аналіз. Історико-типологічний аналіз, запропонований дослідником російської журналістики Б. І. Єсінім [371], передбачає вивчення історичних умов функціонування газет, дослідження факторів, що мали безпосередній вплив на їх діяльність, зокрема появу, зникнення та трансформацію. За цією методикою особливу увагу було приділено першим і останнім номерам газет в календарному році, оскільки перші номери містили інформацію щодо планів роботи, повідомляли програму видання, періодичність, оголошували перелік кореспондентів,

основне спрямування; в останніх же номерах часто підводилися підсумки діяльності за рік. Історико-типологічний аналіз починається з фронтального перегляду видання, в результаті якого були визначені рубрики, жанри, автори, які найяскравіше висвітлювали тематику боротьби з пияцтвом.

У ході дослідження було застосовано типологічний аналіз, розроблений російським дослідником історії журналістики А. І. Акоповим [348, с. 73–73]. За цим методом були встановлені видавці, мотиви видання газет, були визначені цілі і завдання видання (програма), тематика публікацій, жанри, розділи, авторський склад. Важливу роль відіграли передові редакторські статті, зокрема перших номерів у календарному році. Велика увага була приділена внутрішній структурі газет, а саме розподілу публікацій на газетних шпальтах. Таким чином, було визначено постійні місця окремих публікацій, наприклад, передова стаття та фейлетон завжди публікувалися на першій сторінці, адже в цих публікаціях містилася найбільш злободенна інформація. Так, поява публікацій щодо пияцтва та боротьби з ним в цих рубриках свідчила про підвищення соціального інтересу до цього питання.

Під час дослідження публікацій газет Південної України другої половини XIX – початку XX століття був використаний журналістичнознавчий метод – жанрово-видовий, в основу якого покладене достатньо стійке, розроблене в теорії журналістики розподілення на жанри, під якими маються на увазі стійкі теми публікацій, об'єднаних подібними змістовно-формальними ознаками. Такі ознаки мають назву жанротворчих факторів, до яких відносяться предмет, мета та метод відображення [452, с. 13–42]. Визначити ці ознаки дозволив жанрово-видовий метод, якому передувала абстракція як необхідна умова ефективного використання цього методу по відношенню до періодики другої половини XIX – початку XX століття. Проведена класифікація дає нам можливість визначити особливості виникнення публікацій, повноту їх відображення, та дозволяє розробити основні напрями реалізації інформативного потенціалу матеріалів газет

Південної України другої половини XIX – початку XX століття з історії боротьби з пияцтвом.

Таким чином, аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії дає можливість стверджувати, що дослідження періодичної преси Південної України другої половини XIX – початку XX століття цікавили як істориків, так і філологів, пресознавців, а також окремі часописи стали джерельною основою у створенні наукових розвідок. Проте, до сьогодні немає комплексної роботи з історії періодичної преси Південної України другої половини XIX – початку XX століття. Відсутні також дослідження, джерельною основою яких були б публікації газет Південної України зазначеного періоду.

Основу джерельної бази дослідження склали газети Південної України другої половини XIX – початку XX століття, що зберігаються в архівних та бібліотечних установах України та Російської Федерації, публікації яких стали базовими для висвітлення історії боротьби з пияцтвом. Для визначення місця періодики у вивченні цього питання були залучені актові, справочинні, мемуарні, епістолярні та описово-статистичні джерела. Вивчення зазначених джерел передбачає застосування загальнонаукових принципів історизму, системності, об'єктивності та всебічності, використання загальнонаукових, спеціальних джерелознавчих та журналістикознавчого методів.

РОЗДІЛ 2
ГАЗЕТИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ:
ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ТА ЕВОЛЮЦІЯ СТРУКТУРИ

2.1. Історичні умови функціонування газетної періодики Південної України

Вивчення газет у якості історичного джерела передбачає на першому етапі дослідження визначення причин та умов їх появи та припинення видання, особливостей редакційної та цензурної політики. Тому дослідження газетної періодики Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ століття неможливе без висвітлення історичних умов її функціонування. Оскільки в період, що розглядається, газети вже мали сформовані основні типологічні особливості, дослідження яких має суттєве значення, доцільним є вихід за хронологічні межі дисертаційної роботи, аби встановити особливості зародження періодики на півдні України, які визначили подальшу еволюцію газетної періодики Південної України.

Передумови появи періодичних видань на території Південної України склалися ще в першій половині ХІХ століття: соціально-економічні реформи, процеси урбанізації та розвитку міст як торгово-промислових центрів, збільшення чисельності міського населення сприяли усвідомленню центральною владою, а потім і місцевою, важливості донесення офіційної інформації до місцевого населення; зростання цінності освіти спричинило поширення грамотності серед населення; удосконалення друкарської справи та технології виготовлення паперу сприяло здешевленню друкованої продукції та оперативності виготовлення газет; розвиток журналістики в Москві та Санкт-Петербурзі сприяв розвитку газетної періодики по всій імперії.

В історії періодичної дореволюційної преси Південної України нами умовно було виділено п'ять періодів:

- 1) 1809–1837 рр. – «одеський період» – від появи першого періодичного видання до заснування губернських відомостей;
- 2) 1838–1850-ті рр. – «період губернських відомостей» та розбудови мережі періодичних видань;
- 3) 1860-ті – 1870-ті рр. – період інтенсивного розширення мережі періодичних видань за загальної сприятливої політичної ситуації в державі;
- 4) кінець 1870-х – 1905 рр. – збільшення кількості газет за рахунок «листок оголошень» та «довідкових листків»;
- 5) 1905–1917 рр. – розширення розмаїття періодичних видань в умовах реформи системи державної цензури та зміни умов функціонування періодичної преси.

Підвалини періодики Південної України були закладені ще на початку XIX століття, а саме 1809 року в Одесі купецьким щотижневиком «Прейскурант приходящим в Одессу иностранным товарам и исходящим российским товарам». Провідну роль у появі перших одеських періодичних видань відігравав портовий та торговельний статус міста, що сприяв піднесенню його економічного та культурного життя. Викликані економічною потребою, видання мали комерційну спрямованість та переважно довідковий характер змісту. Інформаційні статті щодо розвитку вітчизняної та зарубіжної торгівлі та відомості про театральне життя Одеси зрідка з'являлися в «*Messenger de la Russie Meridionale, ou Feuille Commerciale publiee avec l'autorisation du gouvernement*» («Вестник Южной России, или Коммерческий листок, издаваемый с позволения начальства») (1820–1823 рр.). Газета не мала великої популярності, оскільки видавалася французькою мовою іноземними підприємцями, які були основними її читачами [361, с. 52–55]. Місцеві купці продовжували надавати перевагу таким каналам інформації, як міські чутки. Причиною примусового закриття газети стало порушення домовленості редактора Жана Даваллона з генерал-губернатором М. С. Воронцовим щодо дозволу друку політичних новин виключно зі столичних періодичних видань, матеріали яких пройшли цензуру [365].

М. С. Воронцов здійснив величезний внесок у розвиток періодики Південної України на початковому етапі її становлення. Ставши новоросійським та бессарабським генерал-губернатором, М. С. Воронцов багато уваги приділяв розвитку місцевої періодики. Прагнення генерал-губернатора налагодити випуск одеської газети були пов'язані не лише з його поглядами на культурні потреби міста. М. С. Воронцов усвідомлював, що невинний розвиток торгівлі вимагав оперативності та доступності необхідної інформації, що досягалися за рахунок публікації комерційних новин в газеті.

Досвід співпраці з Ж. Даваллоном спрямував М. С. Воронцова на пошуки «здібного та вірного редактора» [366] для видання газети «*Journal d'Odessa, ou Courrier commercial de la Nouvelle Russie*» («Одесский вестник, или Коммерческий листок Новой России») (1823–1826 pp.), яка крім комерційних новин, друкувала літературні статті та театральні рецензії. Таким чином, нове видання висвітлювало різні сфери життя міста та містян.

Важливою подією для розвитку періодики Південної України стала поява в газеті «*Journal d'Odessa, ou Courrier commercial de la Nouvelle Russie*» політичного відділу, що вміщував «Внутрішні відомості» та «Закордонні новини», сформовані на основі матеріалів центральної преси. За жорстких цензурних умов першої половини ХІХ століття надання дозволу на наявність в програмі політичного відділу вимагала високого ступеня довіри та безпосереднього контролю. Відповідальність взяв на себе генерал-губернатор М. С. Воронцов, під контролем губернської адміністрації якого перебувало видання. Видавцем і редактором газети був власник типографії Карл Сейтц, а друк матеріалів узгоджувався з бароном П. І. Бруновим, що служив чиновником з особливих доручень при генерал-губернаторові. У 1825 році видання нараховувало 37 передплатників, які не могли забезпечити прибутковості. І вже в лютому 1826 року К. Сейтц, посилаючись на збитковість видання, просив генерал-губернатора М. С. Воронцова звільнити його від участі у виданні газети [361, с. 55–56].

Видання газет французькою мовою не сприяло збільшенню кількості передплатників, особливо в умовах інтенсифікації одеської торгівлі та формування всеросійського ринку. Усвідомлюючи проблему, М. С. Воронцов ініціював двомовне (французькою і російською мовами) видання «Одесский вестник» – «Journal d'Odessa» (1827–1893 pp.). Видання успадкувало від свого попередника політичний відділ.

З огляду на те, що заснування газети відбулося за ініціативи новоросійського і бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова, а організаторами газети були чиновники, що служили при генерал-губернаторстві, фактично «Одесский вестник» – «Journal d'Odessa» був друкованим органом канцелярії генерал-губернатора.

Розмаїття змісту вигідно вирізняло газету серед столичних російських та закордонних видань. З редакцією співпрацювали відомі вчені, мандрівники, за рахунок чого у перший рік видання газета мала 500 передплатників, кількість яких постійно зростала і в 1829 році її тираж становив 2000 екземплярів [361, с. 58], що, у порівнянні з попередніми газетами, свідчило про значний прогрес у розвитку провінційної газетної періодики Південної України.

У 1837 році газета отримала дозвіл Головного управління цензури на складання власних політичних оглядів на основі інформаційних повідомлень закордонної преси [361, с. 62], що сприяло появі ексклюзивних публікацій. Збільшилась кількість кореспондентів у різних містах Російської імперії, переважно Південної України. Запровадження в 1851 році роздільного редакторства російськомовного та франкомовного «Одесского вестника» [59, арк. 2] дало можливість кожному з редакторів зосередитись на власній газеті.

Протекція М. С. Воронцова сприяла розквіту газети у період Кримської війни (1853–1856 pp.), коли «Одесский вестник» отримав дозвіл на публікацію відомостей, отриманих від новоросійського та бессарабського генерал-губернатора, під його особисту відповідальність. Фактично М. С. Воронцов виступав цензором публікацій стосовно Кримської війни. Саме ці новини сприяли зростанню популярності видання на загальноімперському рівні, що

позитивно вплинуло на обсяги її тиражів. Так, за даними одеської дослідниці І. С. Гребцової, лише третина тиражу залишалася в Одесі, а решта розходилася регіонами Російської імперії, навіть кілька номерів – за кордон [361, с. 66].

«Одесский вестник» став відправною точкою в розвитку періодичної преси Південної України, проте певний час залишався єдиною газетою регіону, зокрема через циркулярну заборону 1836 року щодо появи нових періодичних видань. Унаслідок даної заборони значно обмежувалися можливості створити власне видання – виключно перекупивши або орендувавши вже існуюче [426, с. 108]. Проте на півдні України в першій половині XIX століття навіть цю схему неможливо було реалізувати через відсутність приватних періодичних видань. Тому в містах Південної України в першій половині XIX століття задовольнялися столичними періодичними виданнями та «Одесским вестником» аж до заснування губернських відомостей. Період від появи першого періодичного видання Південної України до запровадження в усіх губерніях Російської імперії губернських відомостей можна назвати «одеським», адже єдиним центром медійного життя регіону залишалося місто Одеса.

Другий період в історії формування та розвитку періодичної преси Південної України починається 1838 року з появи губернських відомостей. Спостерігаючи швидке економічне зростання окремих регіонів імперії, підвищення їх інформаційних потреб та переслідуючи власні інтереси щодо продовження політики формування державної журналістики, започаткованої ще Катериною II в рамках просвітницького абсолютизму [463, с. 74] з метою поширення серед населення величезної країни «потрібної» та «надійної» інформації, урядом було прийнято рішення заснування офіційних періодичних видань у кожній губернії Російської імперії.

На думку російського історика Г. М. Дейча, ідея створення місцевих офіційних періодичних видань виникла саме на губернському рівні як реакція на необхідність оперативного поширення комерційних та промислових

відомостей. У якості прикладу дослідник наводить клопотання іркутської губернської влади про заснування місцевої офіційної газети ще в 20-х роках XIX століття. Г. М. Дейч припускає, що це було не єдине подібне клопотання, внаслідок чого ідея створення мережі офіційних видань укріпилася в державних колах. Так, за ініціативи міністра фінансів Є. Ф. Канкріна було утворено спеціальний міжвідомчий комітет для розробки законопроекту про видання місцевих офіційних газет. У результаті роботи комітету в жовтні 1830 року з'явилося «Положення про видання губернських відомостей» [367, с. 237].

Інтереси місцевої влади були підтримані не випадково. Урядовці відзначали значні переваги газет перед журналами, що полягали в оперативності поширення інформації та доступності самого видання, адже газети коштували значно дешевше журналів, крім того, було помічено, що населення з більшою довірою ставилося до матеріалів, розміщених на шпальтах газет. Так, ще в 1812 році міністр освіти О. К. Розумовський в листі до Комітету міністрів зазначав, що читачі сприймають матеріали газет як урядову інформацію, а тому він радив заборонити російським газетам передруковувати з іноземних видань відомості стосовно Російської імперії, натомість зобов'язати брати їх із «Санкт-Петербурзьких ведомостей», публікації яких були ретельно вивірені [450, с. 23–25].

Тож, видання губернських відомостей виглядало досить вигідною та перспективною справою, яка мала б сприяти поширенню промислової та торгової, а також «перевіреної» інформації серед населення.

За «Положенням» 1830 року видання відомостей передбачалося в шести губерніях Російської імперії у вигляді експерименту, в разі успішності якого передбачалося заснування урядової газети в кожній губернії. Через незадовільний стан типографій і, відповідно, неможливість друку губернських відомостей, реалізація «Положення» була відкладена аж до 1837 року [301, с. 439]. Вже з 1838 року губернські відомості почали виходити в 42 губерніях Російської імперії [463, с. 75]. На території Південної України функціонувало

три газети: «Екатеринославские губернские ведомости» (далі – ЕГВ), «Таврические губернские ведомости» (далі – ТГВ) та «Херсонские губернские ведомости» (далі – ХГВ). Перші номери ЕГВ, ТГВ та ХГВ вийшли синхронно 7 січня 1838 року [321, с. 120, 163, 371].

Поява губернських відомостей вирішувала проблему з інформуванням розгалуженого бюрократичного апарату імперії. Основною метою губернських відомостей проголошувалося скорочення документаційного потоку між губернськими установами та посадовими особами. Тобто, газета мала стати гарантом своєчасного інформування про постанови та розпорядження губернського керівництва, що забезпечувалося обов'язковою підпискою на газету відповідних установ [301, с. 442].

Керівництво губернськими відомостями здійснював губернатор або чиновник губернського правління – «управляющий редакцією». Він призначав редактора газети та інших співробітників, що поєднували обов'язки в газеті зі своїми посадовими обов'язками в губернському правлінні, отримуючи надбавку до жалування на основному місці роботи [463, с. 75]. Ці люди мали найбільший вплив на формування тематичного різноманіття публікацій, яке значною мірою залежало від особистих вподобань редактора неофіційної частини, його стосунків зі спеціалістами з конкретної проблематики (істориками, географами, статистиками, краєзнавцями, літераторами тощо).

Період появи та функціонування губернських відомостей мав значення не лише як фактор розширення території, охопленої періодичними виданнями, він позначився суттєвими якісними змінами. Завдяки співпраці з газетами місцевих істориків, економістів, літераторів на сторінках повсякчас з'являлися ґрунтовні розвідки щодо історії та сучасності краю, містився багатий фольклорний матеріал, який привертав увагу більшої кількості читачів.

Губернські відомості у більшості міст Південної України (крім Одеси) надовго залишалися єдиними періодичними виданнями, що було обумовлено жорсткою цензурною політикою Російської імперії часів Миколи I. Останній період правління імператора називають «похмури́м семиліття́м» (1848–

1855 рр.), який став реакцією російської влади на революційні події закордоном, які впритул наблизилися до кордонів Російської імперії. Микола I розумів, що всередині країни інтелігенція з великим інтересом спостерігає за європейськими подіями. Для запобігання будь-яких проявів революційності на шпальтах газет Російської імперії було створено постійний комітет у справах друку з метою системно контролювати роботу цензури. Очолив вищезазначений комітет генерал-майор Д. П. Бутурлін, який, за спогадами сучасників навіть в «акафістах Богородиці знаходив небезпечні вислови» [426, с. 108].

За комітетом закріпилася назва «Бутурлінський комітет». Це була цензура над цензурою. Комітет мав проглядати друковані твори, які вже вийшли в світ після попередньої цензури, а про будь-які порушення доповідати особисто імператору. Таким чином, комітет не лише ретельно перевіряв надруковані твори, а й змушував цензурні комітети працювати сумлінніше. Адже жоден з чиновників не хотів бути звинуваченим у розповсюдженні шкідливих відомостей.

У цей період було заборонено висвітлювати в періодиці політичні події. Про появу нового видання, тим більше приватного, не могло бути й мови.

Значні зрушення в журналістиці Російської імперії розпочалися після смерті Миколи I та поразки Російської імперії в Кримській війні (1853–1856 рр.). У 1855 році престол зайняв Олександр II. Отримавши країну зі зростаючим у геометричній прогресії невдоволенням, новий імператор обрав кардинально протилежний політичний курс – курс на лібералізацію та широкомасштабні соціально-економічні перетворення.

Уже в перше десятиліття правління Олександра II (1855–1865 рр.) дозвіл на вихід отримали 66 газет та 156 журналів, в той час як за останні роки царювання Миколи I (1845–1865 рр.) – 6 газет та 19 журналів. Крім того, газети знову отримали право висвітлювати політичне життя Російської імперії. Значні зміни, які відбувалися у видавничій справі в 1855–1862 роках, отримали назву періоду «всеохопної гласності» [437, с. 281].

Проте, так звана «гласність», як і більшість тогочасних заходів, була заходом вимушеним та контрольованим. Діяльність періодичних видань не залишалася поза увагою влади. Міністр внутрішніх справ граф П. О. Валуєв (1861–1868 рр.) привніс нові форми у взаємини влади та преси. Його методи були схожими на інформаційну війну. Зокрема, міністр активно ініціював заснування офіційних газет, що отримували субсидію від казни та мали складати конкуренцію приватним [437, с. 282].

Для Південної України ці події ознаменувалися появою в Криму офіційної газети «Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства» (1857–[1905] рр.) [321, с. 203]. Перший номер газети вийшов під назвою «Объявления» [259, с. 1]. Видання мало право розміщувати лише офіційні та комерційні оголошення. Редакція газети постійно клопотала про розширення програми, що сталося лише в 1860 році, і призвело до зміни назви газети на «Полицейский листок Керчь-Еникольского градоначальства» – було навіть розпочато нову нумерацію [260, с. 1].

Ще одним регламентаційним заходом міністра П. О. Валуєва була пропозиція державної субсидії для популярних приватних видань в обмін на публікацію в них проімперської інформації. Крім того, він зробив спробу вплинути на закордонні періодичні видання. За ініціативи П. О. Валуєва в 1862 році було налагоджено передання офіційної інформації про події в Російській імперії до міжнародних інформаційних агентств. Такий хід мав сприяти формуванню позитивного міжнародного іміджу імператора, який би отримав відображення в закордонних періодичних виданнях, а звідти, в свою чергу, потрапляв би на сторінки вітчизняних газет [437, с. 282].

Розбудова періодичної преси Південної України перейшла на новий етап дещо пізніше загальноімперської, а саме після демократичних перетворень 1860-х років, які розпочали третій період розвитку преси Південної України. Зокрема, селянська реформа 1861 року сприяла розвитку ринкових відносин, промисловості, посиленню урбанізаційних процесів. Періодична преса з привілею заможних прошарків населення перетворилася

на джерело інформації для освічених груп населення. З'явилися нові групи читачів – купці, ремісники, чиновники, які додавали газетній періодиці масовості. Зросла роль газет як оперативного і доступного широкому колу читачів джерела інформації. З'явився новий тип газет – масовий. Поширення інформації стало вигідною комерційною справою. В 1862 році було дозволено друкувати оголошення всім газетам [426, с. 109], що мало подвійні наслідки. З одного боку, за рахунок реклами газети отримали можливість покращити своє матеріальне становище. З іншого боку, поява в журналістиці людей з виключно комерційними інтересами призвела до формального підходу в підготовці публікацій, що, в свою чергу, позначилося на якості самих видань.

Одним із визначальних факторів розвитку газетної періодики стала цензурна реформа. 6 квітня 1865 року було видано указ «Про дарування деяких полегшень та зручностей для вітчизняного друку» та затверджене імператором рішення Державної ради «Про деякі зміни та доповнення в діючих нині цензурних постановках», більш відомі як «Тимчасові правила про цензуру і друк», які набули чинності 1 вересня 1865 року [470, с. 297].

Унаслідок реформи новим центральним цензурним органом стало Головне управління у справах друку Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, якому підпорядковувались цензурні установи на місцях (на території Південної України діяв окремий цензор з внутрішньої цензури в Одесі). Тобто цензурні установи від Міністерства народної освіти перейшли в підпорядкування Міністерству внутрішніх справ.

Великим здобутком реформи стала заміна попередньої цензури на каральну за умови грошової застави в межах 2,5–5 тисяч руб. [304, с. 396]. Відтепер номер можна було публікувати без попередньої перевірки цензором. Проте, якщо в номері буде виявлена «неугодна» публікація, редакцію чекало покарання (попередження, штраф, призупинення виходу газети на встановлений час, заборона роздрібного продажу або закриття).

Відтепер редакції могли більш оперативно надавати інформацію та збільшити періодичність виходу газети, що особливо було важливим для тих

міст, де не було цензорів і кожен номер необхідно було надсилати поштою на цензурування. Проте, запровадження каральної цензури було більше вимушеним заходом, ніж поступкою журналістам. Оскільки кількість інформації постійно зростала, цензори фізично не могли впоратися з її обсягом. У свою чергу, каральна цензура трималася на страху, що методично насаджувався в попередні роки та змушував редакцію ретельно відбирати публікації. Крім того, нове законодавство передбачало новий вид тиску – економічний (система штрафів). Адже закрити видання можна було лише раз, а от оштрафувати – безліч.

Ця умова стосувалася лише столичних видань. У регіонах від попередньої цензури звільнялись лише державні та університетські видання [304, с. 396]. Для інших видань процедура цензурування залишалась незмінною: редакція направляла кожен статтю на розгляд цензору, який надавав висновок, при цьому не перешкоджаючи періодичності виходу газети [437, с. 283]. Невеличкі поступки для нестоличної періодики призвели до значних змін на півдні України. Всі існуючі в регіоні видання були офіційними, на момент виходу законодавчого акту тут не існувало приватних періодичних видань. Отже, відповідно до «Тимчасових правил», усі газети Південної України були звільнені від попередньої цензури.

У провінції дозвіл на роздрібний продаж газет видавався поліцмейстером або повітовим ісправником, які були підзвітні губернатору. Вони ж здійснювали контроль за розносниками газет, стежили, щоб у них не було заборонених видань [325, с. 16].

Газетам надавали можливість обговорення питань внутрішньої і зовнішньої політики, а головне для півдня – були полегшені умови отримання права на заснування нових газет. З'явилися Російське (1866 р.), Міжнародне (1872 р.) та Північне (1882 р.) телеграфні агентства, які постачали інформацію провінційним газетам без цензурного втручання [426, с. 109].

Політика лібералізації Олександра II мала потужний вплив на розвиток періодичної преси: відновлення публікації політичних новин, заміна

попередньої цензури каральною, спрощення отримання права на випуск нового видання. Газети також отримали можливість забезпечити собі фінансову стабільність за рахунок реклами та роздрібного продажу. Все це сприяло розвитку газетної справи в провінції.

Наприклад, у Миколаєві відкриття у 1862 році комерційного порту активізувало торгівлю та пожвавило культурне життя, в тому числі з'явилася газета «Николаевский вестник» (1865–1885 pp.). Історія створення та становлення цього видання яскраво демонструє проблеми розвитку газетної справи Миколаєва та всієї Південної України у 60-х роках ХІХ століття. Редактор видання, помічник голови гідрографічної частини в Миколаєві, капітан-лейтенант Єгор Савич Павловський, заснував газету власним коштом [446, с. 109]. Дозвіл на видання газети він отримав у квітні 1863 року, проте через брак коштів орендувати друкарню вдалося лише наприкінці 1864 року. Типографія при Чорноморському гідрографічному депо погодилась на друк газети за умови розміщення в ній наказів головного командира [401, с. 2]. Проте, як стало видно потому, ця умова через брак журналістського матеріалу не стала тягарем. Є. С. Павловський деякий час залишався єдиним співробітником своєї газети. Крім того, мешканці міста вперше отримали свою газету, тож не мали звички розміщувати комерційні оголошення. Редактору доводилося збирати випадково почуту інформацію та публікувати її безкоштовно. І лише згодом містяни самі почали звертатися до газети [401, с. 2]. Така ж проблема спіткала редактора «Одесского листка объявлений» В. В. Навроцького, який власноруч збирав почутий ним матеріал.

Через брак необхідної інформації в «Николаевском вестнике» міг бути відсутнім цілий відділ, передбачений програмою. З цієї ж причини до другої половини 70-х років ХІХ століття газета часто друкувалася «напівчистою», тобто частина сторінки залишалася без тексту [389, с. 132].

Дещо кращою ситуація була в Одесі, де наприкінці 60-х років ХІХ століття з'явилося ще три періодичних видання. З 16 травня 1869 року виходила щотижнева газета «День» (1869–1871 pp.), яка була виданням

Комітету одеського відділення Товариства поширення освіти серед євреїв в Росії. У 1868 році дворянин П. Гросул-Толстой отримав дозвіл на видання газети «Новороссийские ведомости» (1869–1872 pp.) [33, арк. 17–18]. З 1 січня 1869 року розпочала вихід перша приватна одеська газета «Новороссийский телеграф» (1869–1900/1903 pp.) [32, арк. 22–23].

Історія становлення газети «Новороссийский телеграф» яскраво демонструє цензурну ситуацію в Російській імперії. Видання відрізнялося публікаціями, що викривали зловживання чиновників та суддів, на його сторінках лунали заклики за свободу провінційної преси тощо. Так, за різку критику чиновників і суддів у № 59 за 1869 рік редактора Костянтина Воніфатійовича Картамишева було оштрафовано, а згодом позбавлено можливості видавати газету [330, с. 658]. Тоді К. В. Картамишев вирішив запросити редактором видання губернського секретаря Олександра Серебреннікова [324, с. 246], проте це не врятувало ситуацію, з 31 січня 1873 року по 31 грудня 1874 року газета не виходила взагалі [321, с. 252]. І лише в 1874 році її придбав Михайло Павлович Озмідов, який налагодив щоденний вихід газети вже з січня 1875 року. Проте в статті Петра Васильовича Бикова, поета, прозаїка та відомого бібліографа, який у 1870-х роках співпрацював з газетою «Новороссийский телеграф», зазначається, що вона до 1874 року належала К. В. Картамишеву і саме у нього М. П. Озмідов придбав газету [427, с. 26]. Цей факт може свідчити про формальне перебування О. Серебреннікова на посаді редактора. Цю думку підтверджує стаття С. Аваліані «Одесская печать 40 лет назад» в газеті «Одесский листок», в якій у висвітленні історії «Новороссийского телеграфа» немає жодного слова про О. Серебреннікова [232, с. 2]. До того ж, у липні 1872 року О. Серебренніков отримав дозвіл на видання «Одесского листка объявлений» (1872–1920 pp.), редактором і видавцем якого перебував до грудня 1873 року, а згодом передав В. В. Навроцькому, якому вдалося розширити програму видання та змінити назву на «Одесский листок». Ймовірно, посада губернського секретаря надавала О. Серебреннікову можливість засновувати

нове періодичне видання, яке той згодом міг вигідно перепродати особам, що за своїм походженням чи репутацією не могли здійснити того особисто. В 1873 році О. Серебренніков вже редагував «Ведомости одесского градоначальства» [34, арк. 41–42].

Обом газетам («Новороссийский телеграф» і «Одесский листок») судилося здобути велику популярність як у місті, так і далеко поза його межами. Велику роль у зростанні популярності цих газет відіграла особиста зацікавленість редакторів в успіхові власних видань, їх новаторський підхід у інформаційному наповненні газет, сміливість у виборі тем.

Хоча нове законодавство про друк полегшувало відкриття нового видання, але і додавало підстав для його оштрафування або закриття. «Тимчасові правила про цензуру і друк» 1865 року не зупинили продукування нових нормативно-правових актів, спрямованих на обмеження свободи діяльності періодичних видань. Зокрема, за положенням від 14 червня 1868 року міністр внутрішніх справ отримав право призупиняти на деякий час роздрібний продаж періодичних видань, що грубо порушували норми цензури. А 6 липня 1872 року вийшов указ, що надавав право міністру внутрішніх справ накласти арешт на тираж видання або взагалі закрити його за публікацію статті без належного дозволу. Законодавчі акти від 30 січня 1870 року та 4 лютого 1875 року забороняли журналістам висвітлювати в періодичній пресі матеріали судових процесів [437, с. 283–284].

Тож, період 1860–1870-х років характеризувався лібералізацією суспільного життя, послабленням цензурного контролю внаслідок реформ 1860-х років, що спричинили появу нових періодичних видань, в тому числі, приватних, розмаїття дозволених для висвітлення тем, чим робили газети цікавішими для пересічних читачів. Газети в цей період перетворились з довідкових на політичні та суспільні видання. Проте, коло дозволених для обговорення питань поступово звужувалося відповідно до нових законодавчих актів.

Найвагоміше досягнення цензурної реформи – заміна попередньої цензури на каральну – не торкнулося провінції, в тому числі Південної України. Натомість тут прогресували нові форми тиску на пресу – економічні (система штрафів).

Четвертий період формування періодичної преси Південної України (кінець 1870-х – 1905 рр.) позначився значним зростанням кількості найменувань газет в регіоні. Особливо цей процес став помітним у 1880-х роках.

Оскільки заснування газети відбувалося з дозволу міністра внутрішніх справ, в міністерстві ретельно вичитували програму майбутнього видання. Тому виникали газети типу «листки оголошень», що виходили за обмеженою програмою та передбачали друк оголошень як державних, так і приватних та невеликих інформаційних повідомлень з життя міста та країни.

Переважання дозволів на право видавати газету за звуженою програмою стало наслідком тогочасної політичної ситуації в Російській імперії. Лібералізація життя сприяла розвитку громадської думки, зокрема, радикально налаштована молодь прагнула політичних та соціальних змін, а найефективнішим засобом вважала терористичні акти, один з яких 1 березня 1881 року завершився смертю імператора. Престол посів Олександр III (1881–1894 рр.), який одразу згорнув батьківську політику лібералізації [325, с. 28].

Зміна політичного курсу вплинула на всі сфери життя і періодична преса однією з перших відчула на собі ці зміни. Згортання лібералізації розпочалося практично одразу кількома заборонами. В 1882 році вийшло положення «Про тимчасові заходи стосовно періодичної преси», що в літературі отримало назву «Тимчасові правила про друк 1882 року». «Положення» 1882 року допускало тільки три попередження для одного періодичного видання, після чого для цього видання змінювалися умови і воно переходило до попередньої цензури. Безцензурні видання зобов'язувалися на вимогу міністра внутрішніх справ надавати інформацію про своїх авторів (імена, прізвища, посади). Цензор також мав право без

ініціювання судової справи призупинити видання на невизначений термін. Таким чином, редактори не мали змоги захистити свої видання в суді.

Це положення особливо негативно вплинуло на видання, що тільки-но починали свою діяльність, на видання, що не могли оперативно надавати інформацію. Адже призупинення виходу газети терміном на 1–3 місяці призводило до втрати популярності серед населення, переключення на інші видання. Питання про остаточне припинення видання та заборону редакторства та видавництва вирішував особливий комітет у складі міністрів внутрішніх справ, народної освіти, юстиції та обер-прокурора Синоду [298, с. 390–391].

У звіті Головного управління у справах друку за 1880-ті роки зазначається, що протягом 1882–1892 років кількість нових періодичних видань (газет і журналів) збільшилась лише на 12,8 %. Серед причин такого незначного відсотка було те, що дозволи видавалися з підвищеною обачністю і лише за перевірки редактора на благонадійність [325, с. 28]. Саме тому в цей період переважають «листки оголошень», редактори яких отримували дозвіл на видання в надії на розширення програми в майбутньому. Вони з самого початку заснування таких видань клопотали про розширення їх програми, після досягнення чого часто змінювали назву.

Традиційно зміна назви відбувалася шляхом скорочення існуючої. Так, у Миколаєві зі звичайного «листка оголошень» виросла газета «Южанин» (1882–1905 рр.). Це видання пройшло всі стадії дорослішання. За ініціативи активного громадського діяча, члена міської управи, інженера-механіка Василя Андрійовича Даценка почала вихід щоденна довідкова газета «Николаевский листок объявлений» (1882–1884 рр.). Після отримання дозволу на розширення програми назву було змінено на «Николаевский листок» (1884 р.), а згодом на «Южанин» (1884–1900 рр.) [321, с. 429].

У Криму повноцінні періодичні видання виростили з «довідкових листків». 1 жовтня 1882 року в Севастополі вийшов перший номер газети «Севастопольский справочный листок» (1882–1886 рр.) [324, с. 436], з

19 лютого 1886 року газета виходить під назвою «Севастопольский листок» (1886–1888 pp.) [321, с. 193], а у 1888–1905 роках – під назвою «Крым» [324, с. 503].

Ще одне кримське видання «Ялтинский справочный листок» виросло в популярне південне видання «Крымский курьер» (1884–1907 pp.). Вихід «Ялтинского справочного листка» (1884–1887 pp.) в перші роки свого існування був нерегулярним, під час осіннього сезону лише двічі на тиждень [324, с. 456]. З 1 листопада 1888 року зі зміною редактора (М. Р. Петров) газета стала щоденною та змінила назву на «Ялтинская справочная газета» (1888–1892 pp.) [321, с. 436]. У 1893 році газета була перейменована на «Ялту» (1893–1898 pp.) [324, с. 588]. З серпня 1898 року газета почала виходити під відомою на сьогодні назвою «Крымский курьер» (1898–1907 pp.) та підзаголовком щоденного видання [324, с. 660].

Паралельно виникла мода на заснування «листоків». Прикладом такого віяння часу може бути перша приватна газета Криму «Крымский листок» (1878–1879 pp.), поштовхом до появи якої стала російсько-турецька війна 1877–1878 років, під час якої особливо гостро відчувалась потреба суспільства в оперативній інформації [324, с. 349].

У Катеринославі з'явився «Екатеринославский листок» (1882–1885 pp.), редактором і видавцем якого був адвокат О. М. Беляєв [160, с. 1]. З 1884 року газета виходила під назвою «Днепр» [321, с. 110], висвітлюючи життя губернії, викриваючи жорстокий визиск робітників, на її сторінках публікувалися етнографічні розвідки, статті про Т. Г. Шевченка, українською мовою друкувалися вірші І. І. Манжури. За антиурядову спрямованість деяких статей «Днепр» було заборонено і газета припинила своє існування у 1885 році [326, с. 14]. Проте журналістське життя Катеринослава продовжив ще один «Екатеринославский листок» (1885–1905 pp.), що до 1900 року виходив під назвою «Екатеринославский листок объявлений» [326, с. 15]. Першим редактором і видавцем газети став лікар, відставний поручик,

етнограф Петро Іванович Зуйченко, після смерті якого в березні 1886 року справу перейняла його вдова Євгенія Олександрівна [326, с. 16].

Поруч з «листочками оголошень» та «довідковими листками» виходили й інші газети. У Сімферополі виходила політико-літературна газета «Таврида» (1880–1883 рр.), редактором-видавцем якої значився Ілля Ілліч Казас [324, с. 382]. У Бахчисараї існувала щотижнева газета «Переводчик-Терджиман» (1883–[1905] рр.), редактором-видавцем якої був Ісмаїл Гаспринський. Перші 45 номерів газета виходила під назвою «Переводчик» російською і татарською мовами [324, с. 479].

У Катеринославі в 1885 році з'явилася щотижнева літературно-громадська газета «Степь». Засновником і фактичним редактором газети був Олександр Іванович Єгоров, який ще з 1870-х років прагнув заснувати власну газету. Номінальним редактором став петербурзький літератор, катеринославський поміщик Петро Васильович Биков [3, арк. 58–59], який погодився взяти на себе відповідальність перед Головним управлінням у справах друку в тому, щоб газету фактично видавав О. І. Єгоров. Тому, на кожному числі тижневика його редактором-видавцем позначався П. В. Биков [358, с. 251].

Наприкінці 1880-х років, а особливо в 1890–1900 роках, відбувалося значне зростання кількості періодичних видань, яке мало достатньо формальний характер. Оскільки імператор Микола II продовжував політику свого попередника, тому відмови в отриманні дозволу на право видання газет траплялися не менш часто. Тож, кількісне зростання періодичних видань пояснювалося скоріше збільшенням кількості заявок. Тобто, зростала кількість прохань, а, відповідно, і кількість дозволів, а також і кількість відмов.

З 1880-х років з'являються такі типи газет як «вісники» і «новини», що більш оперативно та сміливо ділилися інформацією з населенням. У 1884 році в Одесі з'явилося нове періодичне видання, яке відіграло ключову роль у житті міста та всього південноукраїнського регіону після припинення видання

«Одесского листка», – «Одесские новости» (1884–1920 pp.). Газета виросла з комерційного і довідкового листка «Общий посредник» (1881–1883 pp.) [324, с. 398].

Серед плеяди редакторів газети «Одесские новости» найбільш скандальної слави заслужив Олексій Петрович Старков (редактор-видавець з 1889 року [324, с. 447]). Яскрава характеристика цієї особи міститься у мемуарах кореспондента і фактичного редактора «Одесского листка» Абрама Євгенійовича Кауфмана. Так, відомий журналіст зазначав, що О. П. Старков привласнював усі прибутки газети, а іноді й аванси за майбутні оголошення. Таке ведення справ призводило до отримання паперу для газети в кредит, який тут же закладався в ломбарді, звідки його доводилося викупати рулонами для чергових номерів, закладаючи каблучки та годинники співробітників. А одного разу, коли скінчився черговий запас паперу, О. П. Старков роздобув обгортковий папір рожевого кольору, який і був використаний для верстки номерів газети. При цьому читачам такий хід було подано як турбота про зір читачів [307, с. 59].

Журналіст А. Є. Кауфман разом з теоретиком права Миколою Юхимович Чижовим заснували ще одне одеське видання – щоденну політичну, наукову, літературну, торгово-промислову і фінансову газету «Южное обозрение» (1896–1906 pp.). Безпосередньо назву газети та її програму розробив А. Є. Кауфман. Проте, після відмови М. Ю. Чижова вкладати у видання власні кошти та його пропозиції звернутися за субсидіюванням до відомого одеського бізнесмена Г. Г. Маразлі, А. Є. Кауфман самоусунувся від справи [307, с. 68]. Тому першим редактором-видавцем газети став М. Ю. Чижов.

Свій «вісник» з'явився і в Криму. 16 лютого 1888 року в Севастополі почала виходити політична та літературна газета «Крымский вестник» (1888–1918 pp.) [324, с. 505].

У Херсоні склалася досить цікава ситуація. Хоча юридично місто було губерньським центром, все активне життя, в тому числі газетне,

зосереджувалося в Одесі. Саме тому в Херсоні єдиною газетою протягом 1838–1898 років залишалися ХГВ, хоча спроби заснування нового видання здійснювалися неодноразово. Вперше думка про нове видання з'явилася на початку 1881 року, внаслідок чого 17 грудня 1882 року Херсонська міська управа подала клопотання про дозвіл на видання щоденної газети «Херсонский листок», але в заявці було відмовлено. Ініціатором наступної спроби був гласний І. І. Корбуль, але його пропозиція видання «Листка объявлений» також була відхилена. І лише 21 грудня 1897 року В. І. Гошкевич отримав дозвіл на видання в Херсоні приватної щоденної газети «Юг» (1898–1907 рр.), перший номер якої побачив світ 1 березня 1898 року. «Юг» позиціонувала себе як щоденна науково-літературна, політична, сільськогосподарська та комерційна газета, а її незмінним редактором та видавцем був В. І. Гошкевич [277, с. 2].

У Катеринославі цей період також позначився сплеском кількості періодичних видань. У 1898 році Катеринослав збагатився на газету-журнал суспільного життя та літератури «Днепровская молва» (1898–1901 рр.), яка перші три номери виходила під назвою «Приднепровье». Редактором і видавцем газети був Микола Васильович Биков [321, с. 111]. А в 1901 році видання було закрито за публікацію недозволених цензурою матеріалів.

З 1 січня 1898 року [321, с. 294] розпочала свою діяльність одна з найпопулярніших газет Катеринослава та Катеринославської губернії «Приднепровский край» (1898–1918 рр.), видавцем якої незмінно був Мина Семенович Копилов [318, с. 652] – гласний міської думи, купець першої гільдії. Редактори ж газети постійно змінювалися [464, с. 39].

М. С. Копилов прагнув створити видання, яке б розповсюджувалося і за межі губернії. З цією метою до редакції було залучено неординарних працівників, як-то Д. І. Яворницький, у 1901 році на посаду редактора був запрошений петербурзький журналіст М. Лемке, який згодом став автором праць з історії цензури, літератури й журналістики [464, с. 41].

Аби привабити читача редакція значну увагу зосереджувала на оформленні газети – великий заголовок, виділені рубрики, закличні оголошення [464, с. 45]. З цією ж метою інформаційне наповнення газети відрізнялося гострими, цікавими для публіки питаннями: вбивства, театральні плітки та інтриги, секрети виграшу в карти чи рулетку, приїжджі знаменитості, рецепти омолодження та лікування різноманітних хвороб, за що в народі газета отримала назву «Екатеринославская сплетница». Дослідниця катеринославської преси О. Д. Школьна називає «Приднепровський край» типовою бульварною пресою (не в найгіршому розумінні цього слова), спрямовану на задоволення запитів читача-обивателя, що і допомогло газеті зберегти популярність до 1918 року [464, с. 46].

За межами губернського міста газетне життя в Катеринославській губернії започаткувала громадська та торгово-промислова газета «Мариупольский справочный листок», яка почала виходити з 15 грудня 1899 року [326, с. 7]. Редактором та видавцем був П. М. Фалькевич. Видання виходило тричі на тиждень, але по суті мало рекламний характер. Газета випустила 53 номери та припинила діяльність у 1900 році.

Періодична преса провінції продовжувала підпорядковуватись правилам про попередню цензуру, за якими публікація матеріалу була можлива лише за підписом цензора. Провінційні видання цензурувалися в місцевих цензурних комітетах та в окремих цензорів. На півдні України тільки в Одесі діяв окремий цензор з внутрішньої цензури. Тут також діяв Одеський комітет цензури іноземної. Лише в 1903 році було відкрито Канцелярію катеринославського окремого цензора [323, с. 25]. В містах, де не було цензурних установ, нагляд здійснював один із чиновників губернської адміністрації, а за указом від 30 вересня 1881 року – віце-губернатор [325, с. 37].

Для підцензурних видань застосовувався такий каральний захід, не передбачений законом, як зміна місця цензурування [23; 325, с. 39]. Так, демократична спрямованість газети «Степь» викликала шалений опір з боку

губернських і земських діячів: посилилася цензура, закиди невдоволених місцевих поміщиків, чиновників, духовенства. Проте, газету не було заборонено, до неї були застосовані більш оригінальні методи тиску. Цензуру цього катеринославського видання було переведено до Москви і газета перестала існувати сама собою в 1886 році, випустивши 51 номер [358, с. 252]. Зміна місця цензурування збільшувала витрати на підготовку видання та значно знижувала оперативність надання інформації, що було основним завданням газет – за наявності конкуренції у газетній справі ця ситуація мала фатальні наслідки.

Ще одним засобом цензурного тиску було право міністра внутрішніх справ призупиняти вихід видання, що функціонувало на умовах попередньої цензури, на термін не більше 8 місяців [325, с. 40]. Такого покарання зазнала миколаївська газета «Южанин» (1882–1905 рр.). Новий редактор М. В. Рюмін підтримував ініціативи журналістів писати гостро, висвітлюючи злободенні питання громадського життя, що були представлені в розділі «Суміш» різноманітними смішними історіями, курйозами, фейлетонами. Позиція редакції не залишилася поза увагою, внаслідок чого у квітні 1890 року за матеріали з питання перегляду гімназійної освіти видання газети було призупинено на 8 місяців постановою МВС [28, арк. 1–3]. Згодом термін було скорочено, видання відновилося з червня 1890 року [324, с. 472].

20 лютого 1888 року на три місяці було призупинено видання газети «Одесский листок». Редактор-видавець С. Ю. Ломницький звернувся в Головне управління у справах друку з проханням про зменшення цього терміну. Він мотивував тим, що такий термін зупинки виходу газети призведе до банкрутства [325, с. 40].

Зазначимо, що подібне покарання прирівнювалося закриттю газети, адже за тривалий термін заборони виходу читачі взагалі забували про існування видання і редакції доводилося розпочинати справу з самого початку. Страждали також прибутки газети, що надходили від розміщення оголошень.

Продовжували використовувати такий економічний вид тиску, як заборона роздрібного продажу газети. Таке покарання спіткало «Одесские новости» на період з 22 вересня до 23 листопада 1894 року [325, с. 206]. Редактор газети А. П. Старков обходив закон, поширюючи газету за межами міста. А в самій Одесі він налагодив доставку газет додому особам, які щоденно купували газету на вулицях та в газетних кіосках, про що одеський градоначальник П. О. Зелений доповідав начальнику Головного управління у справах друку [325, с. 44].

Така заборона також відчутно впливала на фінансове становище видання. Редакція втрачала не лише кошти від продажу в роздріб, а й через скорочення надходжень від реклами та оголошень.

Період кінця 1870-х – 1905 рр. характеризувався формальним кількісним зростанням газет. Кількість заявок на відкриття власного періодичного видання постійно зростала, Міністерству внутрішніх справ доводилось на деякі з них відповідати згодою. Початку цього періоду була характерна поява газет скороченої програми – «листоків оголошень» та «листоків», які виростали у великі популярні регіональні видання. Кінець 1880-х, а особливо 1890-ті – 1900-ті рр. стали часом появи газет нового типу – «вісників» та «новин», що значно розширило типове різноманіття газет. У той же час застосовувався новий вид тиску на редакторів газет – економічний, застосування якого було більш вигідним державі, ніж одноразове закриття видання.

Новий період розвитку періодичної преси Південної України розгорнувся на початку ХХ століття і охопив 1905–1917 рр. Початок ХХ століття позначився революційними подіями, що відбилися і на функціонуванні періодичної преси. Умови для періодичної преси до 1905 року визначали Тимчасові правила від 6 квітня 1865 року, головним здобутком яких стала заміна попередньої цензури на каральну. Але вже наступні законодавчі акти були спрямовані на ліквідацію цього здобутку, а застосування системи штрафів та заборон не допускало газети до суду, де б

вони могли відстоювати свої права. Саме тому представники періодичної преси взяли активну участь у революційних подіях 1905 року, наслідком яких став Маніфест 17 жовтня 1905 року, що поміж інших свобод оголосив свободу слова.

Нові Тимчасові правила про друк вийшли 24 листопада 1905 року та оголосили основні зміни: скасування попередньої загальної та духовної цензури; скасування розпоряджень про адміністративні стягнення; скасування права міністра внутрішніх справ забороняти висвітлення та обговорення в пресі питань державного значення. Спрощувалися умови реєстрації нового органу друку, для чого відтепер необхідна була лише заява до представника місцевої влади (губернатора чи градоначальника). Були полегшені вимоги до особи відповідального редактора – ним тепер міг бути будь-який підданий Російської імперії, що досяг 25-річного віку та мав повні юридичні права. На цій революційній хвилі виникла купа періодичних видань, більшість з яких, випустивши кілька номерів, були заарештовані через відсутність необхідного дозволу тощо. За тимчасовими правилами невдовзі з'явилися і доповнення до них (указ 1906 року), за якими кожен номер після його виходу з друкарні мав направлятися на розгляд місцевому представнику влади, на якому і лежала вся відповідальність за друк і цензуру. Таким чином, місцева влада отримувала розмиті, а через те і необмежені важелі впливу на місцеву періодичну пресу. Видання могли арештувати, якщо номер мав хоча б одне порушення [393, с. 75]. Величезним досягненням революційних подій була поява україномовних періодичних видань, а саме: «Народна справа», «Вісті» – в Одесі, «Запоріжжя», «Добра порада» – в Катеринославі.

У 1905 році почала виходити найбільш популярна в Миколаєві на початку ХХ століття щоденна літературна, політична та суспільна «Николаевская газета» (1905–1917 рр.) [321, с. 245]. Попри офіційний статус видання, «Николаевская газета» неодноразово піддавалася критиці з боку цензури, частими були судові позови, про що повідомлялося на сторінках

самого видання [449, с. 23]. Та, незважаючи на все, газета проіснувала до 1917 року [321, с. 245].

У 1907–1909 роках у Миколаєві виходив «Николаевский курьер», редактором-видавцем якого був А. Л. Гранкін. Паралельно з «Николаевским курьером» виходила газета споживчого товариства «Трудовая копейка», редактором-видавцем якої був С. А. Астоф'єв. У 1909–1919 роках виходила газета для робітників «Трудовая газета» (редактор-видавець А. Франкель). З 5 червня 1910 року по 19 березня 1912 року в Миколаєві виходила газета «Николаевская жизнь», що мала велику популярність, а сама відносила себе до великих провінційних газет [431, с. 32].

Початок ХХ століття ознаменувався не тільки масовою появою періодичних видань, а й розширенням території їх побутування. Масово з'являються газети в невеликих містечках. Розквітло медійне життя і в такому провінційному містечку, як Олександрівськ Катеринославської губернії. За словами О. Д. Школьної, підвалини періодики в місті було закладено офіційним виданням міської управи – «Александровский городской вестник» (1904–1906 рр.). Часопис виходив два рази на тиждень і прагнув донести місцевим читачам офіційну інформацію. Проте життя цього видання було недовготривалим, як припускає вищезгадана авторка, через неспроможність конкурувати з приватними газетами, що вирізнялись жвавішою манерою подання матеріалів [466, с. 34].

Утвердження приватних періодичних видань у провінційних містечках типу Олександрівська давалося важко. Зокрема, тут протягом 1909 року одне одного змінили три періодичні видання. В лютому розпочався вихід газети «Справочный листок объявлений г. Александровска» за редакторства І. М. Яковлева. З № 10 редактором-видавцем газети став М. П. Муравйов, який змінив назву газети на «Запорожский край» (1909 р.) [319, с. 284]. Особливістю газети став вибір читацької аудиторії – пріоритетне значення надавалось селянам [165, с. 1]. Це був досить невдалий хід за відсутності місцевої періодики та звички населення до власного періодичного видання.

Новій газеті «Запорожская речь» (1909 р.) на чолі з редактором-видавцем В. Н. Загоскіним судилося проіснувати п'ять номерів. Останній номер газети повідомляє про оштрафування В. Н. Загоскіна на 300 руб. Причиною закриття часопису стала стаття В. Ковальського «Загальний страйк в Швеції», надрукована в першому номері газети [162, с. 2]. В. Н. Загоскін не опустил руки і вже 1 листопада з'явилася третя за рік олександрівська газета «Запорожский край» (1909 р.) [164, с. 1]. Усього вийшов 41 номер газети, останній традиційно інформував про причини її закриття, що полягали в його непопулярності серед місцевих жителів. У повідомленні редакції від 19 грудня звучать звинувачення на адресу місцевої публіки в індіферентному ставленні до місцевої преси, що і зробило неможливим продовження і розвиток цієї справи [166, с. 1].

Це були лише початки, перші спроби привчити жителів до власного періодичного видання, які в реалістичному фейлетоні змалював під псевдонімом Тік-Так кореспондент катеринославської газети «Приднепровский край»: «Обивателі спали, їли... газет не читали, а якщо і читали, то петербурзьку «Копейку» і «Свет»... В Олександрівську з'явилась своя газета. А оскільки ніхто з олександрівців не визнавав інших газет, крім «Копейки» і «Света», то, звичайно, газета, віддала Богу душу» [216, С. 3].

В Олександрівську паралельно функціонувало кілька видань. Уже в травні 1910 року побачив світ перший номер газети «Александровские новости» (1910–1912 рр.). Засновником та одночасно редактором і видавцем часопису став Абрам Борисович Шрайбер, який пізніше вигідно продав газету. Така практика була вже знайома А. Б. Шрайберу, він був редактором-видавцем найпопулярнішої газети Бердянського повіту «Бердянские новости» (1910–1917 рр.), що виходила з 28 лютого 1910 року тричі на тиждень. Через півроку газета завоювала популярність, виходила щоденно і в такому форматі проіснувала до 1917 року. До переїзду в Бердянськ А. Б. Шрайбер видавав «Херсонские новости». Після продажу «Бердянских новостей» І. Гольбергу, А. Б. Шрайбер заснував «Александровские новости», які також були продані в

1912 році. Запорізька дослідниця Т. Хітрова припустила, що для А. Б. Шрайбера такі маніпуляції були джерелом прибутку [456, с. 24].

Після закриття «Александровских новостей» продовжила справу нова газета «Новости Александровска» (1912–1914 рр.), редактором та видавцем якої був А. І. Шиндельман [215, с. 3]. Видання хоча й розпочало нову нумерацію, але де-факто стало наступником «Александровских новостей».

У 1910 році в Олександрівську з'явився «Александровский вестник» (1910–1916 рр.), редактором та видавцем якого був Борис Давидович Розенштейн [102, с. 6]. Відмінною рисою газети стала насиченість публікаціями стосовно життя та діяльності євреїв як в Олександрівську, так і в цілому в Російській імперії.

5 жовтня 1911 року в місті почала виходити газета «Александровский голос» (1911–1913 рр.), засновником і редактором якої був Г. Х. Мукомель, якого з № 55 у 1912 році змінив Я. М. Терешкович [317, с. 16]. Проіснувало видання до 1913 року. Замість нього 20 квітня 1914 року Я. М. Терешкович почав видавати «Александровские отклики» (1914–1916 рр.), вихід якої тривав до кінця 1916 року.

У травні 1912 року в Олександрівську виникло ще одне видання – «Отклики Приднепровья» (1912 р.), редактором і видавцем якої був інженер-технолог С. І. Гурович [4, арк. 2; 252, с. 2]. У 1914 році Іван Ловлев отримав дозвіл на видання в Олександрівську безкоштовної газети «Южная Торгово-промышленная газета объявлений» [8, арк. 4].

Також у с. Кам'янському Катеринославської губернії (нині – м. Кам'янське Дніпропетровської області) 17 липня 1912 року вийшов перший номер щоденної науково-літературної і громадської газети «Отклики жизни» (1912–1917 рр.) [318, с. 548]. Редактором-видавцем газети був почесний громадянин Спиридон Тимофійович Мороз – власник однієї з двох друкарень міста, а також очільник чоловічої гімназії. Його дружина, Анна Мороз, була директором приватної жіночої гімназії. Будучи переконаними монархістами, вони не змогли прийняти революційних перетворень й не стали

співпрацювати з новою владою. Згодом були звинувачені в загибелі завідуючого відділом освіти Михайла Ковалевича, з яким постійно ворогували через власні переконання. В березні 1920 року на резонансному судовому процесі в Катеринославі подружжя Морозів було засуджено до розстрілу. Вирок було виконано через кілька місяців.

У 1912 році розпочався вихід щоденної громадсько-політичної, літературної та економічної газети «Акерманское слово» (1911–[1918] рр.), редакція якої знаходилась у м. Акермані Бессарабської губернії (сучасне місто Білгород-Дністровський Одеської області).

У Бахмуті Катеринославської губернії в 1913 році Олена Кашнікова отримала дозвіл на видання газети «Бахмутская копейка» [5, арк. 3]. Цього ж року в Павлограді міщанка Блюма-Рахель Абрамівна Шрайберг отримала право видавати щоденну газету «Павлоградский листок». Проте нею було втрачено свідоцтво на право видання газети, а у видачі повторного їй було відмовлено. Так, газета почала виходити лише з 1915 року, але жоден її номер не зберігся [6, арк. 9].

Періодична преса, а особливо газети, в силу своєї специфіки (періодичність, оперативність, відносна дешевизна, орієнтація на широке коло читачів) відіграла велику роль у формуванні громадської думки. Особливо це почало проявлятися наприкінці ХІХ століття, коли поступово видання отримали право публікувати політичні новини, продаватися в роздріб тощо.

Аби контролювати газети влада використовувала різні способи впливу. На початку ХХ століття зустрічаємо нове покарання – незатвердження редактора. Оскільки заміна одного редактора на іншого відбувалася за згоди міністра внутрішніх справ, таким чином можна було зупинити вихід газети, відмовившись затверджувати нового редактора [325, с. 25]. Наприклад, редактора газети «Новости Александровска» А. І. Шиндельмана було вислано з Катеринославської губернії, через що видання призупинило вихід на кілька днів до затвердження начальником губернії нового редактора [214, с. 3]. Проте, іншому редактору не судилося бути, газета припинила своє існування.

Зі встановленням радянської влади переважна більшість газет припинила своє існування, редакторів та кореспондентів, які на шпальтах видань виступали проти більшовиків, чекали політичні переслідування, судові процеси та покарання у вигляді ув'язнення або, навіть, смертної кари. З усіх газет найдовше протрималися губернські відомості, які були переформатовані, наприклад «Таврические губернские ведомости» з 14 березня 1917 року по 18 квітня 1917 року мали назву «Таврические губернские ведомости Временного правительства», а з 28 квітня по 23 липня 1917 року – «Известия Таврического губернского общественного комитета (Губернские ведомости)» [321, с. 371].

Період 1905–1917 років для газетної періодики позначився подальшим зростанням кількості видань, а також розширенням території їх побутування, навіть в маленьких містечках з'являлася власна газета. Це було зумовлено змінами цензурного законодавства, а саме скасуванням попередньої цензури для всіх видань та значними полегшеннями в процесі заснуванні нової газети. Проте періодика і надалі відчувала на собі адміністративні форми тиску, редактори отримували перелік дозволених та заборонених тем.

Таким чином, висвітлюючи історичні умови функціонування періодики Південної України та враховуючи, що її типологічні особливості були закладені на початку XIX століття, нами було виокремлено п'ять етапів історії газетної періодики Південної України, що охоплюють період з 1809 року (поява першої газети в м. Одесі) по 1917 рік (революційна зміна державної влади, внаслідок якої газети були закриті або переформатовані). Визначаючи історичні етапи становлення газетної періодики на півдні України, було простежено вплив цензурної політики на кількість та якість газет. Так, якщо на початку XIX століття заснування часопису в провінції відбувалося лише за протекції високопосадовців, то вже на початку XX століття отримати право на видання газети міг кожен бажаючий за наявності для цього відповідних коштів. У цілому, ми можемо побачити, як, зародившись в м. Одеса, періодика поширилася містами і містечками Південної України,

відображаючи на своїх сторінках найбільш актуальні теми та наболілі питання, якими в тому числі були пияцтво та алкоголізм та боротьба з ними.

2.2. Структура та інформаційне наповнення офіційних газетних видань на півдні України

У другій половині XIX – на початку XX століття на території Південної України паралельно функціонували як офіційні, так і приватні періодичні видання. Якщо у XVIII – в першій половині XIX століття всі офіційні газети називались «відомості» [435, с. 452], то з другої половини XIX століття преса Російської імперії, в тому числі і Південної України, була представлена трьома видами газет: «відомостями», «вісниками» і «листочками».

«Відомості» являли собою переважно офіційні урядові видання, які «відали», про що повідомити читача. В провінції їм протистояли «вісники» – переважно приватні газети, які приносили читачам вісті. Частіше за все це були серйозні видання ліберального спрямування, які виражали інтереси і думки інтелігенції. Третій тип газет – «листки», які характеризувалися як видання масового, іноді бульварного типу, вільні за тоном (наскільки це було можливо за умов тогочасної цензури), сенсаційні, часто довідкові видання [414, с. 141]. Зокрема, серед офіційних видань були представлені «відомості» та «вісники».

Першим успішним офіційним виданням на півдні України став ініційований новоросійським і бессарабським генерал-губернатором М. С. Воронцовим «Одесский вестник» – «Journal d'Odessa» (1827–1893 рр.). Організаторами газети були чиновники, що служили при генерал-губернаторстві: барон Пилип Іванович Брунов, дипломат і літератор; Олексій Іраклієвич Левшин, чиновник з особливих доручень, згодом одеський градоначальник, пізніше – товариш міністра внутрішніх справ; Павло Якович Маріні, статський радник і літератор. У перші роки редагував газету О. І. Левшин, а політичним відділом завідував П. І. Брунов [316, с. 15].

Фактично «Одесский вестник» – «Journal d'Odessa» був друкованим органом губернської канцелярії.

Газета була заснована як двомовна, публікації розташовувалися в дві колонки: ліворуч – французькою, праворуч – російською. Періодичність виходу газети становила два номери на тиждень на момент її заснування, а з 1853 року вона почала виходити тричі на тиждень [231, с. 1], з 1863 року було налагоджено її щоденний випуск [324, с. 73]. У 1831 році видання було розділено на дві частини – російськомовну та франкомовну, але під спільним редакторством [361, с. 59]. Першим таким редактором став письменник, професор російської словесності в Дерптському університеті [316, с. 15] Михайло Петрович Розберг, який, прибувши за призначенням на службу до Одеси в 1829 році, за дорученням М. С. Воронцова з 1831 року почав редагувати «Одесский вестник» [361, с. 59].

Після від'їзду з Одеси М. П. Розберга, з 1834 року газету почав редагувати Олександр Григорович Тройницький, редакторство якого тривало 23 роки. Це були роки розквіту газети. Зусиллями редактора до співпраці в газеті були залучені статистик Д. П. Журавський, відомий історик і статистик А. О. Скальковський, знані літератори та публіцисти І. П. та М. П. Сокальські, К. В. Картамишев, Н. І. Максимов. Співпрацював у газеті і молодший брат редактора М. Г. Тройницький, який був автором багатьох фейлетонів. Крім того, газета отримала власних кореспондентів у Катеринославі, Керчі, Кишиневі, Херсоні, Миколаєві, Ростові, Сімферополі, Таганрозі, Феодосії, Ялті тощо [361, с. 63]. Публікації кореспондентів з різних куточків Південної України робили видання цікавим для жителів усього регіону та сприяли його поширенню за межі Херсонської губернії.

У 1851 році О. Г. Тройницький звернувся до Одеського цензурного комітету з проханням усунути його від видання газети французькою мовою, яке скоро було задоволено. Редактором газети французькою мовою став Ф. Вейс [361, с. 65], російськомовної – О. Г. Тройницький. Можливість

зосередити увагу на одному виданні стала виграшною для російськомовного «Одесского вестника».

Редакторські здобутки О. Г. Тройницького були оцінені безпосередньо під час його діяльності, що позначилося, навіть, на формуванні оголошення на підписку газети, в якому поруч з роком видання газети зазначався рік «нинішньої» редакції, тобто О. Г. Тройницького [231, с. 1].

Коли в 1857 році О. Г. Тройницький виїхав з Одеси, газету за редактора підписував М. П. Сокальський [324, с. 73], який звернувся до губернської адміністрації з проханням призначити його редактором, проте прохання не було задоволено, а газета, за сприяння М. І. Пирогова, була передана у відання Рішельєвського ліцею [361, с. 75]. Рішельєвський період «Одесского вестника» тривав лише рік (1858 рік), протягом якого редакторами були професори Олександр Іванович Георгієвський та Олександр Михайлович Богдановський, велику увагу виданню приділяв видатний вчений та публіцист Микола Іванович Пирогов.

З 1859 року газета повернулась у відання генерал-губернатора, а її редактором став публіцист, знавець економіки Микола Петрович Сокальський. За його редакторства видання отримало підзаголовки політичної і літературної газети, який протримався в такому вигляді до 1879 року; 1880–1887 роки – газета політична, економічна і літературна [324, с. 73], з № 340 за 1887 рік – газета політична, літературна, економічна і комерційна [330, с. 196–197]. У 1864 році губернська адміністрація уклала з М. П. Сокальським на п'ять років контракт під назвою «Умови видання «Одесского вестника» губернським секретарем М. Сокальським», що дещо розширив його права як редактора. Контракт визначав структуру газети, що складалася, як і всі офіційні видання, з двох відділів: офіційного та неофіційного. Офіційний відділ включав розпорядження уряду та губернського начальства. Неофіційний відділ мав постійні рубрики: «сучасний літопис», куди входили матеріали з економічного розвитку, суспільного і політичного життя як Росії в

цілому, так і Новоросійського краю, «іноземні відомості», «фейлетон», «торговий бюлетень», «приватні оголошення» [361, с. 77–78].

Саме за редакторства М. П. Сокальського був започаткований щоденний випуск газети, видання користувалося популярністю і щороку збільшувало свій тираж, який за даними І. С. Гребцової становив 1500–1900 екземплярів [361, с. 76]. Для цього редактор доклав чимало зусиль, зокрема, забезпечивши присутність власних кореспондентів у більшості міст Новоросійського краю та Бессарабської області, а також за кордоном. Оскільки редакція не мала достатньо коштів для утримання штату постійних співробітників, особливу роль у підтримці редактора зіграли його брати. Старший брат І. П. Сокальський опублікував низку статей щодо економічного розвитку краю. Молодший брат П. П. Сокальський, пізніше відомий український композитор, опублікував ряд фейлетонів, літературних і журналістських оглядів, часто використовуючи псевдоніми (В. Чібісов, В. Ч-ов, Фагот, Дністровський). Після смерті брата Петро Петрович Сокальський почав редагувати «Одесский вестник» [361, с. 79–80].

З 1876 року редактором «Одесского вестника» став земський діяч Павло Олександрович Зелений [324, с. 73] (з 1898 року – одеський міський голова), який віддавав перевагу висвітленню земських та міських справ. За словами журналіста А. Є. Кауфмана, П. О. Зелений вів справи невдало [307, с. 20]. І хоча думку А. Є. Кауфмана можна вважати не просто суб'єктивною, але й упередженою (через виникнення конфлікту між ним та вже одеським міським головою П. О. Зеленим), становище газети на початку 1880-х років дійсно було помітно нестабільним.

У 1885 році редактором і видавцем «Одесского вестника» став Станіслав Юліанович Ломницький, який залучив до співробітництва молодих журналістів, у 1886 році знизив ціну на газету і, навіть, організував спеціальні редакції в Єлисаветграді, Катеринославі, Кишиневі, Херсоні. Проте ці заходи не змогли підняти газету на новий рівень. Негативно на діяльності позначилося призупинення виходу видання на три місяці з 20 лютого

1888 року міністром внутрішніх справ через «поширення творів друку, в яких виявлено шкідливий напрям» [325, с. 190].

З 1889 року редактором-видавцем «Одесского вестника» став Володимир Вікентійович Кірхнер [324, с. 73]. Про цей період газети А. Є. Кауфман зневажливо писав: «вона (газета) потрапила до рук директора ломбарду та субсидювалася багатцем – греком Маразлі» [307, с. 21]. Дійсно, В. В. Кірхнер отримав від Г. Г. Маразлі кредит в 30 000 руб., але, все одно, не зміг втримати позицій серед нових одеських періодичних видань («Новороссийский телеграф», «Одесские новости»), що набували популярності та збільшували кількість своїх передплатників.

З 1890 року редагувати газету почав Максиміліан Максиміліанович Арнольд, який став останнім редактором «Одесского вестника» [324, с. 73]. 26 серпня 1893 року видання газети «Одесский вестник» припинилось. Таким чином, одна з перших одеських газет, що в період розквіту була кращим і найвпливовішим виданням регіону, мала широку читацьку аудиторію, не витримала конкуренції з новими приватними одеськими виданнями.

Найбільшу вагу серед офіційних видань мали губернські відомості як у кількісному відношенні, так і в якісному. Їх поява стала проявом урядової політики, що мала на меті налагодити інформаційне забезпечення у величезному бюрократичному апараті імперії. Ще 27 жовтня 1830 року з'явилося «Положення про видання губернських відомостей», яке регламентувало процес організації, зміст і структуру відомостей, визначало порядок та способи видання газети, порядок розсилки та вимагало виконання розпоряджень, вміщених у них. «Положення» передбачало видання відомостей тільки у шести губерніях Російської імперії (Астраханській, Казанській, Київській, Нижегородській, Слобідсько-Українській, Ярославській) у якості експерименту, в разі успішної реалізації якого заснування урядової газети мало відбутися в кожній губернії [302, с. 213].

Через незадовільний стан типографій і, відповідно, неможливість друку губернських відомостей, реалізація положення була відкладена аж до

1837 року, коли 3 червня вийшло «Положення про порядок справочинства в губернських правліннях», за яким всі губернії та області мали видавати відомості [301, с. 450].

Згідно з «Положенням» 1837 року офіційне періодичне видання губернії мало полегшити та скоротити потік документації між губернським правлінням та присутственими місцями і посадовими особами, виступаючи зручним способом своєчасного отримання інформації стосовно постанов та розпоряджень губернського керівництва [301, с. 453]. Тобто, основним завданням губернських відомостей, яке покладала на них держава, було підвищення ефективності та забезпечення постійного та безперервного інформаційного зв'язку як між державними установами вищого рівня з губернськими та повітовими, так і між установами одного рівня [340, с. 203].

Детально реалізація цього завдання розписана у «Положенні» 1830 року в розділі «Виконання за відомостями», за яким передбачалася обов'язковість виконання розпоряджень, вміщених в офіційній частині губернських відомостей, навіть за відсутності особливих розпоряджень, що зазвичай, надходили листами [302, с. 208].

Вчасне та системне отримання розпоряджень через губернські відомості забезпечувалося обов'язковою передплатою губернських відомостей усіма губернськими установами. Згідно із законодавчими вимогами газета мала надходити в усі місця губернського, повітового та міського управління та суду, повітові та поштові контори, предводителям дворянства, а також до духовної консисторії православного та інших віросповідань. Оплата ж підписки в губернських та повітових присутствених місцях здійснювалася коштом їх канцелярських сум, для предводителів дворянства, земських судів та станових приставів – із земських зборів, інші обов'язкові підписки становили статтю міських та волосних витрат [301, с. 461–462]. Таким чином, держава намагалася забезпечити поширення урядового видання та паралельно подбати про його матеріальне становище завдяки обов'язковій передплаті та платою за казенні оголошення.

До категорії необов'язкових передплатників можна зарахувати приватних осіб, які могли оформити як річну, так і піврічну підписку [301, с. 462]. При цьому специфіка офіційного видання із законодавчо регламентованою програмою та суворим наглядом за публікаціями, що обмежувало тематичне розмаїття газети, значно звужувала коло потенційних приватних передплатників. Проте, за влучним зауваженням запорізької дослідниці Д. З. Аванесян, кількість читачів не обмежувалася кількістю передплатників, адже, надходячи в присутстві місця та місцеві органи влади, газета потрапляла в руки великої кількості працівників та відвідувачів даних установ [341, с. 33]. Найбільшу кількість приватних передплатників мали ТГВ, зокрема в 1865 році їх налічувалося 205 осіб [361, с. 84]. Тоді як ЕГВ мали у 1864 році всього 61 передплатника, а в 1865 році їх кількість збільшилася до 82 [341, с. 34].

Губернські відомості друкувалися в типографії губернського правління, відповідно і місцем видання ЕГВ був Катеринослав, ТГВ – Сімферополь. Стосовно місця видання ХГВ у російській та українській історіографії виникла плутанина. В деяких роботах місцем видання ХГВ зазначається Одеса, хоча фактичним місцем видання був губернський Херсон. Історія цієї помилки тягнеться з початку ХХ століття. Справа в тому, що в першій довідковій праці російського бібліографа та книгознавця М. М. Лісовського «Библиография русской периодической печати 1703–1900 гг.» місцем видання ХГВ зазначалася Одеса [324, с. 94], проте у виправленнях до цієї ж праці зазначалося, що інформація є помилковою, а справжнім місцем видання слід вважати Херсон [324, с. 1058]. Помилка упорядників бібліографічного довідника перейшла в Енциклопедичний словник Ф. А. Брокгауза і І. А. Єфрона [336] та поширилася у пізніших довідкових виданнях [330, с. 269].

Законодавством також регулювалася структура періодичного видання, саме тому губернські відомості обов'язково мали офіційну та неофіційну частини, кожна з яких виходила окремо. Офіційна частина затверджувалась

підписом віце-губернатора та надсилалася до Міністерства внутрішніх справ, а також в інші губернії. Статті офіційної частини містили укази губернського правління, приписи начальника губернії, різноманітні оголошення щодо посадових осіб, скликання дворянства та міських громад на вибори тощо. Інформаційне наповнення визначалося дозволом губернського правління. Для публікації окремих статей необхідно було отримати додатковий дозвіл. Наприклад, догани за безлад, легковажність чи недогляд, а також усунення когось з посади та передання до суду публікувались лише після дозволу губернського правління. Натомість заохочувались публікації про значимі дії чиновників та приватних осіб на користь служби чи суспільного блага. Особливу увагу приділяли інформуванню населення щодо повальних хвороб та падежу худоби.

Неофіційна частина називалась «Прибавления...» до губернських відомостей та містила здебільшого торгово-промислові, сільськогосподарські та історично-географічні відомості про губернії, а також приватні оголошення, друк яких був платним. У цій частині повідомлялося про відкриття нових навчальних закладів, стан судноплавства, відзначалися надзвичайні явища природи, повідомлялося про знахідки монет та інших старожитностей [301, с. 460].

Перший номер неофіційної частини ЕГВ вийшов 14 січня 1838 року та містив єдине повідомлення про легкий землетрус у Катеринославі [340, с. 197]. Відсутність матеріалів для публікацій у неофіційній частині була характерною для початку діяльності всіх губернських відомостей Південної України та пояснювалася браком журналістського досвіду і, припускаємо, побоюваннями наслідків цензури. Надалі ж неофіційні частини ЕГВ та ТГВ наповнювалися різноманітними матеріалами економічного, історичного, етнографічного та літературного характеру. Натомість серед публікацій ХГВ переважали передруки зі столичних та провінційних періодичних видань.

Таким чином, законодавча регламентація змісту губернських відомостей була спрямована на просування в суспільстві необхідної інформації та

убезпечення держави від неугодних повідомлень, різноманітних чуток, що могли б спричинити небажані хвилювання в суспільстві.

Суттєвим недоліком «Положення» 1837 року було те, що воно не передбачало окремого фінансування, штату працівників, тому посадовцям доводилося поєднувати власні обов'язки з роботою над виданням губернських відомостей. Зазвичай співробітниками губернських відомостей були чиновники губернського правління або службовці з «частини вченої», які отримували за роботу в газеті надбавку до жалування на основному місці роботи [463, с. 75]. Зрозуміло, що за відсутності матеріального стимулювання, а також за обтяження безпосередніми посадовими обов'язками, видання губернських відомостей трималося виключно на ентузіазмі зацікавлених осіб.

Ситуація змінилася з виходом нового «Положення про губернські правління» від 2 січня 1845 року, згідно з яким господарськими справами редакції і друкарні губернських відомостей мав займатися новостворений газетний стіл. Начальник газетного столу одночасно був редактором газети та відповідав за розсилку губернських відомостей, а також міг одночасно обіймати посаду наглядача типографії. Редактор також реєстрував вхідні статті та оголошення, формував номер до друку. Повністю сформований та надрукований номер офіційної частини губернських відомостей надавався на вичитування віце-губернатору, неофіційної частини – губернаторові. Після виправлень та остаточного затвердження дозволявся друк номеру.

Нове законодавство внесло зміни і у саму структуру газети. Відтепер видання поділялося на два відділи: загальний та місцевий. Загальний відділ був повністю офіційним та містив статті стосовно всієї держави, місцевий – стосовно окремої губернії. Останній, в свою чергу, поділявся на дві частини: офіційну та неофіційну. Відтепер усі відділи (офіційна та неофіційна частини) друкувалися разом і складали єдиний номер газети. Інформаційне наповнення офіційної частини залишилося у попередньому вигляді. Статті неофіційної частини урізноманітнювалися колом питань, дозволених для висвітлення новим законодавством: «відомості і статті, що якоюсь мірою стосувалися

місцевості»; відомості географічного, топографічного, історичного, археографічного, статистичного, етнографічного характеру тощо. Залишилися в полі зору сільське господарство, промисловість, торгівля, а також надзвичайні події, природні явища, метеорологічні спостереження та некрологи видатних осіб. Приватні оголошення дозволялися до друку, проте з уточненням, що це мають бути «пристойні та доречні оголошення від приватних осіб» [303, с. 58]. Такими, наприклад, були оголошення з пропозицією послуг нотаріуса [136, с. 38], оголошення про продаж книжок [134, с. 3], нерухомості [135, с. 12; 133, с. 12], тощо.

Законом від 2 січня 1845 року було збільшено кількість обов'язкових передплатників, зокрема за рахунок міських та сільських церковних приходів [303, с. 45]. Проте відкритим залишалось питання щодо приватних передплатників, збільшення числа яких залежало від завоювання прихильності серед населення. Найбільш гостро це питання стояло для ХГВ, адже в губернії вже більше десяти років виходила газета «Одесский вестник». Обидві газети, будучи офіційними виданнями, мали схожі програми, додавався ще й фактор недовіри населення до нових видань, який простежувався в регіоні й на початку ХХ століття [216, с. 3]. Так для ХГВ, навіть, через 25 років ситуація залишилася незмінною, про що зазначав у своїй роботі 1863 року полковник генерального штабу А. Шмідт: «вони [губернські відомості – авт.]... мають тут ще менше значення, ніж в інших губерніях, тому що тим самим займається й Одеський вісник» [313, с. 412].

Періодичність виходу губернських відомостей також регулювалася законом. Згідно з «Положенням» 1837 року газети мали виходити не рідше одного разу на тиждень, і ця позиція залишалася незмінною протягом періоду всього функціонування губернських відомостей. Періодичність виходу губернських відомостей Південної України представлена в Таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Періодичність виходу губернських відомостей Південної України

Періодичність виходу, разів на тиждень	ЕГВ	ХГВ	ТГВ
Один	1838–1867	1838–1864	1838–1866 1889–1904
Двічі	1868–1883 1899–1903 1912–1918	1865–1903	1866–1884 1904–1920
Тричі	1894–1898 1904–1911	1904–1919	1884–1888

Джерела: Аванесян Д. З. «Екатеринославские губернские ведомости» (1838–1918): становлення та розвиток видання. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 23. Київ, 2011. С. 196–220; Самохіна Н. Вітчизняні «Губернские ведомости» у колекції газетних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Бібліотечний вісник*. 2010. № 4. С.55–58; Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати 1703–1900 гг. : (материалы для истории рус. журналистики). Петроград : Типография АО Типографского дела, 1915. С. 94; Русская периодическая печать (1702–1894) : справочник / под ред. А. Г. Дементьева и др. Москва : Гос. изд-во полит. лит., 1959. С. 268.

ТГВ під своєю початковою назвою виходили до 10 березня 1917 року. З 14 березня 1917 року по 18 квітня 1917 року газета мала назву «Таврические губернские ведомости Временного правительства», з 28 квітня по 23 липня 1917 року – «Известия Таврического губернского общественного комитета (Губернские ведомости)» [321, с. 371]. За даними дослідників В. Л. Кондратської та І. П. Сидоренко, ТГВ стали останньою губернською газетою, що виходила на території колишньої Російської імперії. Видання припинилося лише у 1920 році після зайняття Криму Червоною Армією [391, с. 292–293]. Таким чином, ТГВ були першою і останньою газетою Таврійської губернії.

На початку 1850-х років відбулася певна демократизація у виданні губернських відомостей, перегляд неофіційної частини було передано від

віце-губернатора до місцевого цензурного комітету, а за його відсутності в губернському місті – професору або чиновнику училища, запропонованого попечителем учбового округу та затвердженого міністром народної освіти [299, с. 157].

У той же час влада намагалася унормувати стилістику публікацій губернських відомостей, забороняючи публікувати в офіційній частині повісті, розповіді тощо [300, с. 170], тобто, твори, зміст яких допускав різночитання.

Сувора законодавча регламентація інформаційного наповнення губернських відомостей зумовила певну уніфікацію газет не тільки за формою, а й за змістом (особливо характерно для офіційної частини). Проте суттєві відмінності були характерні неофіційній частині, що зумовлено, по-перше, регіональними особливостями губерній, по-друге, особистими вподобаннями та інтересами редакторів і дописувачів видання.

Редакторський склад неофіційної частини ЕГВ найповніше встановлено запорізькою дослідницею Д. З. Аванесян, наскільки це було можливо зробити в умовах відсутності повного комплексу номерів (див. Таблицю 2.2).

Таблиця 2.2

**Редакторський склад неофіційної частини
«Екатеринославских губернских ведомостей»**

П.І.П. редактора	Роки роботи
Микола Дмитрович Мизко	1845–1847
Ігнатій Барановський	кінець 1850-х – початок 1860-х років
М. Померанцев	середина 1860-х років
Костянтин Васильович Ханацький	1872–1874
Ф. М. Стасюков	початок 1880-х – 1885
Ф. А. Преображенський	1885, 1886–1890

Працевич, Вольнер, Г. Шрейдер	1890–1892
Ф. Мейер	друга половина 1892–1893
Яків Георгійович Гололобов	26 червня 1893–1899
І. Проселков	1899
С. Ф. Іщенко	1901
І. І. Кисель-Загорянський	1901
П. П. Писемний	1901–1904
А. Т. Мельников	1904–1907
А. В. Серебрянський	1905–1911
П. В. Нечаєв	1911
М. Г. Подковиров	1911–1916
М. М. Воронов	1912
С. О. Микитин	1912–1913
С. І. Кутирін	1913–1916
О. О. Крилов	1913
Шашкевич	1916

Джерело: Аванесян Д. З. «Екатеринославские губернские ведомости» (1838–1918): становлення та розвиток видання. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 23. Київ, 2011. С. 196–220.

За редакторства Ф. А. Преображенського, Ф. Мейера та Я. Г. Гололобова газета досягла свого найвищого розквіту. У неофіційній частині обережно почали публікуватися матеріали з гострих питань суспільного життя, що були цікавими всім і кожному в губернії. Після Я. Г. Гололобова неофіційна частина скоротилася до друку приватних оголошень та стану рахунків акціонерних компаній та товариств. Примітно, що саме в цей час, наприкінці ХІХ століття, починають завойовувати читача приватні катеринославські періодичні видання, які залучали всі інтелектуальні сили столиці Катеринославської губернії. ЕГВ проіснували до 1918 року [340, с. 216] та припинили свою діяльність у зв'язку зі встановленням радянської

влади, яка закривала всі імперські видання. Зазначимо, що ЕГВ були першою газетою міста і залишалися єдиною більше тридцяти років.

ЕГВ, будучи офіційним виданням, що не мало фінансової можливості для свого розвитку і, навіть, для оплати праці кореспондентів, було позбавлено змоги висвітлювати гострі питання, які б привернули увагу жителів до видання. Проте, починаючи з 1888 року програма неофіційної частини часопису значно розширилася, і завдяки активній публікаторській діяльності видатних істориків та етнографів Катеринославщини Я. П. Новицького та Д. І. Яворницького, поета, фольклориста та етнографа І. І. Манжури губернські відомості стали невичерпним історичним джерелом.

Редакторів неофіційної частини ХГВ та їх черговість, з огляду на неповний комплект номерів, визначити складно. В довідковій та краєзнавчій літературі представлені фрагментарні дані. Так, редакторами ХГВ різночасно були М. Ейсмонт, М. Марков, В. Білоїоцький, Ф. Майсеєв, В. Башкевич [469, с. 97]. У 1866 році редактором неофіційної частини був титулярний радник В. М. Раєвський [312, с. 24]. 1874 року до Херсонської губернії було переведено К. В. Ханацького на посаду старшого чиновника з особливих доручень при губернаторові, окрім того він був секретарем Херсонського статистичного комітету й редактором неофіційної частини «Херсонских губернских ведомостей». Секретар Херсонського губернського статистичного комітету, засновник Археологічного музею Херсонського губернського статистичного комітету Віктор Іванович Гошкевич редагував газету з листопада 1895 по квітень 1898 року і покинув посаду заради власної справи на цій ниві, а саме газети «Юг» [277, с. 2]. Детально повідомляє черговість редакторів неофіційної частини ХГВ довідкова праця «Библиография периодических изданий России. 1901–1916» [319, с. 553]. Встановлений редакторський склад неофіційної частини ХГВ наведено в Таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

**Редакторський склад неофіційної частини
«Херсонских губернских ведомостей»**

П.І.П. редактора	Роки роботи
М. Ейсмонт	не встановлено
М. Марков	не встановлено
В. Білоїоцький	не встановлено
Ф. Майсеєв	не встановлено
В. Башкевич	не встановлено
В. М. Раєвський	1866
К. В. Ханацький	1874–?
Віктор Іванович Гошкевич	1895–1898
В. Урусов	1901
В. П. Чир'єв	1901–1903
О. Безобразов	1903
Ф. Ігнатенко	1903–1906
В. Петров	1906
Є. С. Степанов	1906–1910
І. О. Пащенко	1910–1915
В. Г. Григор'єв	1915–1916
Г. Гроп'янов	1916

Джерела: Адрес-календарь. *Памятная книжка Херсонской губернии на 1866 год.* Херсон : Тип. губ. правления, 1865. 85 с.; Библиография периодических изданий России. 1901–1916 : в 4-х т. / составители: Беляева Л. Н. и др. Ленинград : Государственная Публичная библиотека имени М. Е. Салтыкова-Щедрина, 1960. Т. 3. Р–Я. С. 553; История херсонской газеты. Юг. 1898. № 1. С. 2; Шушлянникова Н. Розповіді з історії Херсонського краю : монографія. Херсон : Вид-во ХДУ, 2003. 207 с.

Неофіційна частина ХГВ була непримітною та являла собою передруки з інших газет, часто столичних видань та, як вже зазначалося вище, газета не мала великої популярності в губернії, проте залишалася єдиною газетою

Херсону впродовж 60 років, хоча спроби заснування нового видання здійснювалися неодноразово [438, с. 56].

Аналогічні проблеми маємо зі встановленням особового складу редакторів неофіційної частини «Таврических губернских ведомостей». В другій половині 50-х – до середини 60-х років XIX століття редактором неофіційної частини був Франц Мартинович Домбровський. Оскільки редактор був любителем кримської старовини, то в газеті час від часу з'являлися його власні статті з історії Криму та заохочувалися публікації краєзнавців [420, с. 173].

Найбільш відомим в історичній краєзнавчій літературі є останній редактор газети Микола Павлович Чоглаков, який займав посаду три десятиліття. Після вступу частин Червоної Армії до Сімферополя М. П. Чоглаков був заарештований. 30-річна співпраця в ТГВ, перебування на державних посадах та спілкування з губернатором в очах нової влади перетворювали редактора газети на «особу політично неблагонадійну», за що у 1920 році він був засуджений до вищої міри покарання [455, с. 121–122].

Для ТГВ було характерне широке представлення етнографічних, історичних та статистичних матеріалів про Крим, проте редакція уникала соціальної тематики. Після того, як цей момент був розкритикований в сатиричному журналі «Искра» в 1859 році, в газеті почали публікувати матеріали щодо благодійності. Зокрема, видання звертало увагу читачів на бідність татарського населення губернії та розвиток благодійності серед кримських татар та ногайців [361, с. 85–86].

Унаслідок впровадження губернських відомостей періодичні видання з'явилися в кожній губернії Російської імперії, у більшості з яких вони були першими і довгий час залишалися єдиними. Зокрема, серед південноукраїнських губерній лише в Херсонській паралельно виходив «Одесский вестник». Для Таврійської губернії наступним офіційним виданням стали «Объявления Керчь-Еникальского градоначальства» 1857 року [321, с. 203], а першою приватною газетою – «Крымский листок», що почала

виходити з 1878 року [324, с. 349]. В Катеринославській губернії другою газетою стали «Екатеринославские епархиальные ведомости», що побачили світ у 1872 році [324, с. 288], а перше приватне видання – «Екатеринославский листок» – вийшло в 1882 році [324, с. 411].

Таким чином, протягом десятиліть губернські відомості залишалися єдиними періодичними виданнями регіону, до появи перших приватних періодичних видань залишалося ще десятиліття. Крім того, функціонування газет повністю регулювалося законодавством (структура, інформаційне наповнення та порядок цензурування), тобто системно формувалося уявлення про бажану та небажану тематику. Все це в сукупності сприяло тому, що під час послаблення цензурного контролю та пом'якшення умов виникнення нових, в тому числі приватних, періодичних видань, продовжувалося наслідування структури та принципів інформаційного наповнення губернських відомостей [429, с. 60–63]. Здебільшого це стосувалося поділу газети на офіційну та неофіційну частини, які могли мати відмінну назву, проте самого принципу дотримувалися протягом другої половини ХІХ століття, зокрема, такі газети, як «Объявления Керчь-Еникальского градоначальства» [261, с. 1], «Екатеринославские епархиальные ведомости» [317, с. 529], «Новороссийский телеграф», «Одесский листок» [428, с. 209] та інші.

Наступним офіційним виданням Таврійської губернії стали «Объявления Керчь-Еникальского градоначальства». Перший номер газети вийшов 16 листопада 1857 року і мав назву «Объявления» [321, с. 203]. За даними одеської дослідниці І. С. Гребцової, «Объявления» почали виходити ще напередодні Кримської війни (1853–1856 рр.), але у воєнні роки вихід газети був припинений. А в 1857 році купець І. Холева відкрив в Керчі приватну типографію та подав прохання на відновлення виходу «Объявлений», яке було задоволено протягом року. Вже в листопаді 1857 року газета відновила свій вихід під редакторством Бернара де-Граве [361, с. 97]. Під назвою «Объявления» вийшов лише перший номер газети, з

другого номеру від 23 листопада газета називалась «Объявления Керчь-Еникальскаго градоначальства» [321, с. 203].

Видання було щотижневим (виходило щонеділі) та мало право розміщувати лише офіційні та комерційні оголошення. Проте редакція постійно переймалася розширенням програми. Так, у № 7, останньому номері за 1857 рік, редактор повідомив, що з початку наступного року планується видавати вже не «Объявления Керчь-Еникальскаго градоначальства», а нове видання за більш широкою програмою – «Ведомости Керчь-Еникальскаго градоначальства» [262, с. 1]. Проте на початку наступного року редакція повідомила читачів, що дозвіл на видання «Ведомостей» поки не отримано [263, с. 1].

Протягом 1858 року газету редагував М. І. Ніколіч, голова канцелярії градоначальника. В цей час програму видання складала оголошення місцевого начальства, оголошення міських установ (будівельного комітету, комерційного суду тощо), оголошення про рух суден Російського товариства пароплавства і торгівлі, публікувалися також комерційні оголошення та реклама, бібліографічні відомості, метеорологічні спостереження, театральні анонси [361, с. 97].

Постійні клопотання редакції про розширення програми видання завершилися успіхом у 1860 році. З 3 січня 1860 року газета змінила назву на «Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства», розпочала нову нумерацію [321, с. 203] та, найголовніше, почала виходити за розширеною програмою. Видання тепер мало офіційний та неофіційний відділи. У неофіційній частині планувалося розміщувати статті стосовно краю, зокрема матеріали географічного, топографічного, історичного, статистичного характеру. Редакція запевняла, що буде суворо дотримуватись програми неофіційної частини губернських відомостей [264, с. 1].

Оновлена газета як і раніше виходила раз на тиждень, у неділю. Її редактором був М. Рещіков. З № 39 до редагування долучився В. Ігнат'єв, відставний військовий, який після закінчення Кримської війни захопився

публіцистичною діяльністю. Він був постійним кореспондентом «Одесского вестника», а для «Полицейского листка Керчь-Еникальского градоначальства» готував рубрики «Керченські замітки» та «Різні відомості». З метою розширення знань про місцевість та інформативного наповнення газети, в першому ж номері за спільного редакторства В. Ігнат'єв звернувся до читачів з проханням надсилати матеріали для неофіційної частини видання, які обіцяв надрукувати [255, с. 153–154]. Зусиллями редактора з № 49 в газеті з'явилася рубрика «Кореспонденції «Листка», яку наповнювали кореспонденти в Миколаєві, Євпаторії, Севастополі, Таганрозі, Ростові-на-Дону [258, с. 169–170].

Співпраця В. Ігнат'єва в газеті була недовготривалою, в кінці травня 1861 року редактор помер від гангрени обох ніг. Після його смерті на деякий час редактором було призначено І. Уманського (з № 46 1861 року), В. Валсамакі (з № 11 1862 року). З № 17 1862 року єдиним видавцем та редактором газети залишився І. Холева [361, с. 98]. В подальшому редакторами газети були В. Пфаф, Д. Померанцев [328, с. 403], з № 34 за 1905 рік – В. Д. Бахталовський [318, с. 603].

Офіційна частина оновленого видання практично не змінювалася і включала височайші розпорядження стосовно Керчі, постанови Сенату, повідомлення та розпорядження градоначальника. Неофіційна частина містила кореспонденції з інших міст губернії, інформацію про поточні події, звіти земських та громадських установ, статті з історії та етнографії регіону, а також оголошення, як приватні, так і казенні [391, с. 293]. В статтях, присвячених місцевим питанням, газета відстоювала необхідність розвитку промисловості на півдні Росії, побудови залізничних доріг та розширення судноплавства [328, с. 403]. Газета мала перерву у виданні в 1878 році з 9 січня по 13 липня [321, с. 203].

Згодом в Одесі з'явилася газета міської влади «Ведомости Одесского градоначальства» (1868–1917 рр.), яка на початку свого існування виходила тричі на тиждень, а з 1878 року – щоденно. Її редакторами різночасно були

І. Федоров, Караулов, П. Миртович, І. Зотов, Н. Волконський та інші. Газета була офіційною, обов'язково публікувала розпорядження уряду. В неофіційному відділі друкувалися відомості з інших міст та країн, поліцейська, судова та юридична хроніка, комерційні відомості, довідковий матеріал та оголошення [330, с. 465].

У 1887 році в Катеринославі з'явився «Екатеринославский юбилейный листок», унікальність якого полягала у формальному приводі до його відкриття – сторіччя заснування міста [321, с. 121]. Ініціаторами видання були Г. А. Залюбовський та секретар міської думи М. Владимиров. Це було видання катеринославської міської думи, редактором якого був міський голова І. М. Яковлєв. За час свого існування (№ 1 за 3 квітня 1887 року – № 25 за 31 травня 1887 року) газета виходила з періодичністю від трьох до шести разів на тиждень [324, с. 491]. На сторінках газети подавалися краєзнавчі матеріали, спогади старожилів, оригінальний фактичний матеріал з історії міста [477, с. 9]. Г. А. Залюбовський був найактивнішим дописувачем і автором солідних публікацій під власним прізвищем, під псевдонімами (Г.З., Екатеринославец, Ворониченко) або зовсім без підпису.

Найбільш популярною в Миколаєві на початку ХХ століття була щоденна літературна, політична та суспільна «Николаевская газета», перший номер якої побачив світ 29 грудня 1905 року [321, с. 245]. Видання було офіційним, редактором-видавцем був Анатолій Леонтьєв [449, с. 23], редактором у 1905–1909 роках – Михайло Михайлович Дмитрієв [389, с. 63]. З березня 1907 року по 1917 рік видавцем і редактором видання був Сергій Афанасьєв [449, с. 23], редакторами були також працівники газети. Редакційно-видавничий склад варіювався наступним чином: різночасно редакторами газети були – С. М. Пиленко, 1906–1907, 1911, М. М. Чухнін, 1911, М. М. Биков, 1914–1916; видавцем з № 359 за 1907 рік залишався С. Ф. Афанасьєв [318, с. 442–443].

Газета публікувала матеріали за наступними тематиками: телеграми Санкт-Петербурзького телеграфного агентства, хроніка, зовнішні та внутрішні

відомості, передруки з центральних та інших газет; місцева хроніка – накази та розпорядження міського голови, детальні репортажі із зали засідань міської думи; кримінальна тематика; рекламні матеріали; листи до редакції; публікації з наукової тематики (більше стосовно освіти); події культурного життя міста.

Попри статус офіційного видання, «Николаевская газета» неодноразово піддавалася критиці з боку цензури, частими були судові позови, про що повідомлялося на сторінках самого видання [449, с. 23]. Та, незважаючи на все, газета видавалася до 16 квітня 1917 року [321, с. 245].

Таким чином, поява офіційних періодичних видань Південної України була спричинена низкою факторів, від особистої ініціативи окремих посадових осіб до загальнодержавної політики розбудови державної мережі газетної періодики, покликаної донести мешканцям Російської імперії «правильне» та «вивірене» тлумачення подій. Зокрема, в цьому і полягає перевага офіційних видань, в яких публікувалися як законодавчі акти, так і історичні розвідки краю, літературні твори тощо.

Значний вплив на формування традицій газетної періодики на півдні України мали губернські відомості, законодавчо закріплена програма яких стала основою для наступних як офіційних, так і приватних видань. Уніфікована програма видання робила їх схожими в офіційній частині. Натомість, неофіційна частина газети формувалась ґрунтовними історико-географічними, етнографічними та господарськими матеріалами місцевого характеру, що робить газети невичерпним історичним джерелом для дослідження історії Південної України, в тому числі історії боротьби з пияцтвом.

2.3. Приватна газетна періодика в комунікативному середовищі півдня України

Приватні періодичні видання на території Південної України з'явилися в другій половині XIX століття. Складні умови заснування, суворий

державний контроль за функціонуванням, відсутність попереднього досвіду призвели до того, що програма офіційних видань стала взірцем для перших приватних газет Південної України.

За номінативною ознакою серед приватних газет можна виділити «вісники» та «листки». На півдні України в другій половині XIX століття функціонували два приватні вісники: «Николаевский вестник» (1865–1885 рр.), «Крымский вестник» (1888–1918 рр.). Уже на початку XX століття до них додався «Александровский вестник» (1910–1917 рр.), однак, як представник преси початку XX століття, він вже не мав характерних для попередників рис, що визначають їх належність до запропонованої вище класифікації. Назви газет початку XX століття вже не відображали інформаційної спрямованості видань, а мали на меті використати сталу традицію та знайому читацькій аудиторії назву.

Проаналізовані цензурні статuti (1804, 1826, 1865 років) не містять примірної програми періодичного видання. Законодавчо була встановлена лише програма губернських відомостей. Російська дослідниця періодики Т. А. Семенова вказує, що величезний вплив на формування типових програм здійснили перші російські періодичні видання [441, с. 25–26]. Маються на увазі всього два періодичні видання, які виходили на рубежі XVIII – XIX століть – «Санкт-Петербургские ведомости» та «Московские ведомости», причому остання скопіювала програму у попередньої [399, с. 34]. Обидві газети були засновані як офіційні видання, а на своїх шпальтах розміщували урядові укази, інформацію про придворні свята та прийоми, закордонні політичні новини, передруковані з англійських, французьких та німецьких періодичних видань [450, с. 8]. Спочатку повідомлення розміщувалися на сторінці із вказівкою у заголовку дати та місця події. Вже наприкінці першого десятиліття XIX століття у відомостях сформувались постійні відділи: «внутрішні події», «іноземні події», «суміш» (або «різні відомості») [359, с. 32]. На думку Т. А. Семенової, саме консервативність та відсутність змін у

програмі сприяли формуванню уявлення про структуру газетного видання та традиції в оформленні відділів для наступних періодичних видань [441, с. 26]. Такий висновок жодним чином не суперечить реаліям усього XIX століття, коли в жорстких цензурних умовах редактори та власники періодичних видань докладали максимум зусиль заради отримання дозволу на вихід власної газети. Факт перейняття досвіду в організації газетного видання та оформленні періодичних видань не викликає жодних сумнівів. Тим більше, що Тимчасові правила 1865 року встановлювали лише факт надання дозволу на вихід, також затвердження програми та редактора міністром внутрішніх справ [304, с. 396].

Програма «вісників» мала спільні риси. Зазвичай, матеріали поділялися на два відділи: офіційний та неофіційний, у другій половині XIX століття виокремився третій – довідковий відділ. Такий спосіб подачі матеріалу використовували всі офіційні видання, в тому числі губернські відомості. Приватні видання копіювали програму офіційних, що можна пояснити зрозумілим бажанням редакторів перестрахуватися та отримати додаткові аргументи в отриманні дозволу на вихід у світ газети.

Отже, програми південноукраїнських періодичних видань виглядали наступним чином. Власне офіційний відділ містив імператорські укази та розпорядження уряду, місцевої адміністрації, наприклад, накази командира Чорноморського флоту.

Неофіційний відділ включав у себе відомості, що стосувалися життя міста та його околиць, а також губернії в цілому. Причому межі околиць обумовлювались наявністю власних кореспондентів. У неофіційному відділі традиційною була рубрика «хроніка», яка також могла називатись «місцева хроніка» та містила короткі повідомлення про події з життя міста. В цій частині публікувалися кореспонденції з регіонів («маленька хроніка», «кримська пошта», «по півдню», «кореспонденції»). Обов'язковою була наявність фейлетону – публіцистичного твору на злободенну тему, висвітлену

в сатиричній формі. Власне в цій частині можна простежити актуальні питання, якими переймалася тогочасна читацька аудиторія. Рубрика «торгові відомості» містила короткі повідомлення відповідної тематики. В рубриці «бібліографія» надавався огляд книжкових новинок. Присутні також були спеціальні рубрики, що висвітлювали культурне життя міста, регіону чи всієї Російської імперії («театр і мистецтво», «мистецтво і література»). Так виглядала примірна програма «вісників» другої половини XIX століття.

Типовим прикладом «вісників» була газета «Николаевский вестник», що стала першою в місті. Її випуск намагалися налагодити протягом двох років. Дозвіл на випуск газети було отримано ще в квітні 1863 року, проте, через брак коштів, лише наприкінці 1864 року вдалося орендувати друкарню. Друк газети здійснювався в типографії при Чорноморському гідрографічному депо за умови публікації наказів головного командира [401, с. 2]. На заводі регулярному випуску «Николаевского вестника» також стала головною умовою виходу – цензурування Одеським цензурним комітетом [389, с. 132], адже редакція газети знаходилася в Миколаєві, а цензор – в Одесі.

Випуск «Николаевского вестника» розпочався 4 січня 1865 року. Першим редактором і видавцем газети став капітан-лейтенант Єгор Савич Павловський, помічник голови Гідрографічної частини в Миколаєві [449, с. 22]. Він же деякий час був єдиним співробітником своєї газети [401, с. 2]. Надалі у газеті співпрацювали астроном К. Кноре, інженер-будівельник К. Костантинів [447, с. 109].

Газета виходила двічі на тиждень. У випадку відсутності редактора його обов'язки виконував Іван Семенович Генбачов [19, арк. 1–2]. Він же виконував обов'язки редактора та видавця після смерті Є. С. Павловського в 1870 році [324, с. 206].

У 1871 році спадкоємці Є. С. Павловського передали видання в оренду капітану-лейтенанту Василю Краєвському, який у липні 1872 року заснував власне видавництво. В цей час газета почала виходити тричі на тиждень: у

вівторок, четвер та суботу. Але В. М. Краєвський скоро розчарувався у власній справі та за два роки передав оренду капітану-лейтенанту Андрію Юрковському. Напередодні А. Юрковський подав прохання на дозвіл йому видавати в Миколаєві газету «Черноморский вестник» [22, с. 1–2], проте після затвердження його редактором «Николаевского вестника» він відмовився від запланованого [21, арк. 1–4].

Новий редактор сприяв підвищенню популярності видання, його зусиллями газета якісно змінилася: розширилася тематика публікацій, публікувалася інформація стосовно засідання міських товариств, оголошення про театральні вистави, музичні вечори та відгуки на них тощо. З 1884 року газета почала виходити щоденно. Проте, вже в 1885 році «Николаевский вестник» припинив своє існування [449, с. 22–23]. З 1882 року в Миколаєві почав виходити «Николаевский листок объявленный», що стрімко завойовував популярність серед населення, тож можемо припустити, що «Николаевский вестник» не витримав конкуренції.

Газета «Николаевский вестник» мала наступну програму:

- 1) офіційний відділ (в якому поміщалися офіційні документи: укази, розпорядження, що стосувалися міста);
- 2) неофіційний відділ (статті про міське управління, інфраструктуру та господарство міста, історичні замітки про Миколаїв та його околиці, звіти різних установ, товариств, закладів освіти);
- 3) відомості та новини щодо торгівлі (водна та сухопутна торгівля, промислові підприємства);
- 4) зовнішні відомості (це була кореспонденція, що переважно стосувалася відомостей щодо Новоросійського краю, більше на берегах Чорного та Азовського морів);
- 5) іноземні відомості (відомості про закордонні події, що були дублюванням інформації російських та іноземних газет);

- б) морський відділ (різноманітна інформація стосовно Чорного та Азовського морів, руху суден та діяльності морських закладів);
- 7) міські новини (відомості, що стосувалися життя міста);
- 8) бібліографія;
- 9) метеорологічні нотатки;
- 10) оголошення.

Проте структура номеру могла варіюватися в залежності від обставин, як, наприклад, брак матеріалу, журналістського досвіду. Також певні події диктували появу нового відділу, що відбулося під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр., коли на шпальтах газети з'явився окремий відділ для воєнних новин.

У цілому, «Николаевский вестник» мав традиційну для тогочасних видань структуру, проте його особливістю була наявність морського відділу, публікації якого містять цінний статистичний та документальний матеріал з історії розвитку морського порту та чорноморської торгівлі.

Дещо відмінну назву мала перша приватна газета Одеси – «Новороссийский телеграф» – газета політична, комерційна (тобто економічна) і літературна, що почала виходити 1 січня 1869 року тричі на тиждень [321, с. 252]. Редактором і видавцем газети був Костянтин Картамишев, з № 180 за 1869 рік – Олександр Серебренніков, з цього часу газета стає щоденною [324, с. 246]. Проте з 3 січня 1873 року по 31 грудня 1874 року газета не виходила [321, с. 252]. І лише в 1874 році газету придбав Михайло Павлович Озмідов, який налагодив щоденний вихід з січня 1875 року. Редактором було запрошено педагога, завідувача навчальної частини міських училищ Одеси, Василя Андрійовича Золотова, а з № 1133 за 6 грудня 1878 року посаду редактора зайняв професор механіки та математики Корнелій Іванович Карастильов, а з № 1382 за 24 жовтня 1879 року редактором-видавцем «Новороссийского телеграфа» значиться вже сам М. П. Озмідов [324, с. 246]. До речі, сам М. П. Озмідов вже мав досвід

журналістської діяльності, адже публікувався в «Одесском вестнике» за редакторства М. П. Сокальського [427, с. 26].

М. П. Озмідов кардинально змінив тематичне спрямування газети. Видання провадило офіційний політичний курс, відрізнялося антиєврейським спрямуванням та скандальними публікаціями, нападаючи на інші одеські періодичні видання. Кореспондент газети «Одесский листок» С. Аваліані називав «Новороссийский телеграф» органом людиноненависництва та національного гоніння [232, с. 2]. У роботі краєзнавця С. М. Краєва «Новороссийский телеграф и его сподвижники» автор називає видання і його редактора пліткарем та юдофобом і на кожній сторінці свого видання наводить докази [396, с. 28]. Сама ж редакція говорила про газету наступним чином: «Новороссийский телеграф» прийняв обличчя єдиної російської по духу газети на Півдні Росії. Відстоює інтереси, дорогі кожному росіянину. Наші читачі – мисляче російське населення.» [212, с. 1].

Залишаючи осторонь спрямування газети та її методи досягнення популярності, зазначимо, що редактором було докладено чимало зусиль, що врешті мали результат – газета «Новороссийский телеграф» була одним з найпопулярніших видань Південної України. А отримав М. П. Озмідов газету без співробітників і без передплатників, що і не дивно через майже дворічну перерву у виданні. Проте вже в перші роки своєї поновленої діяльності видання отримало 5 000 передплатників.

У веденні справ газети М. П. Озмідову допомагала дружина Зінаїда Костянтинівна Озмідова, дочка відомого російського законодавця К. А. Неволіна. З. К. Озмідова сама активно публікувалася на сторінках «Новороссийского телеграфа» під псевдонімом Зео і була авторкою ряду белетристичних творів [427, с. 26]. У газеті також публікувалися столичні літературні діячі: з 1877 року з газетою співпрацював петербурзький фейлетоніст Буква (Г. Василевський), також друкувалися П. П. Гнедич,

О. П. Чехов (А. Седой) та інші. З місцевих – М. Неручев, Путнік та інші [212, с. 1].

Програму газети складали наступні відділи: телеграми (від Російського телеграфного агентства), фейлетон, іноземні відомості, щоденна, морська та залізнична хроніка, летючі замітки, кореспонденції (з різних куточків краю), судовий покажчик та оголошення (казенні та приватні). Особливою гордістю газети була юридична хроніка, що надавало право редакції публікувати аналітичні матеріали щодо судових рішень та реферати судових засідань військово-окружного суду. Зокрема редакція підкреслювала, що правом публікувати подібні матеріали користувалися далеко не всі місцеві газети. Цікавинкою газети була рубрика «За і проти», де можна було друкувати матеріал на замовлення, сплачуючи «за таксою» [307, с. 58].

Після смерті М. П. Озмідова в січні 1897 року [205, с. 2], керівництво газетою перебрала на себе вдова З. К. Озмідова. Протягом 1897 року з № 7031 в якості редактора газету підписувала З. К. Озмідова, а видавцем значився К. Озмідов.

Надалі за довідниками дореволюційної періодики встановлено, без зазначення хронології, що редакторами «Новороссийского телеграфа» були К. Користальова, А. Г. Липинський та інші [328, с. 522]. За оголошенням на підписку на 1900 рік вдалося встановити, що в цей період редактором-видавцем газети був А. Г. Липинський.

Досі залишається невідомим останній рік видання «Новороссийского телеграфа». За даними довідників «Русская периодическая печать (1702 – октябрь 1917)» та «Периодическая печать и цензура Российской империи в 1865–1905 гг. Система административных взысканий» видання тривало до 1903 року [328, с. 522; 325, с. 127], за даними довідника «Газеты дореволюционной России 1703–1917» видання функціонувало до 1900 року [321, с. 252]. Оскільки останній довідник складено працівниками Російської національної бібліотеки, то скоріше за все визначення дати

аргументується наявністю номерів на зберіганні. Зазначимо, що найпізніші збережені номери «Новороссийского телеграфа» в одеських бібліотеках, в тому числі в Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, також датовані 1900 роком (січень – жовтень).

«Крымский вестник» (1888–1918 рр.) уперше вийшов 16 лютого 1888 року в Севастополі як політична та літературна газета. Редактором та видавцем щоденного видання був колезький асесор Микола Лук'янович Пшерадський. З 1890 року газету видавав С. М. Спіро, а редагував граф В. Люксембург, з 1892 року редактором та видавцем одноосібно значився С. М. Спіро [324, с. 505]. Наступним редактором-видавцем був В. Люксембург, з 1907 року редагував газету І. Л. Нейман.

Постійними рубриками видання були «вісті та чутки», «між іншим» (фейлетони), «наш друк», «телеграми», «театр і музика», «кореспонденції», «судова хроніка», «довідковий відділ» та інші. Газета також мала постійних кореспондентів в Бердянську, Євпаторії, Керчі, Мелітополі, Миколаєві, Сімферополі, Феодосії, Ялті та деяких інших містах Криму [328, с. 682–683].

Набував поширення такий різновид видань як «листки». У Південній Україні «листки» мали переважно довідковий характер. Проте, зазначимо, що в провінції «листки» були єдиною можливою формою газети, і мали порівняно вузьку програму видання. Зокрема, на півдні України деякі видання починали свою історію як «листок оголошень», які власне і могли публікувати тільки оголошення, себто повідомлення, державні та приватні. Законодавчо програма «листоків» закріплена не була, але шляхом порівняння газет нами було встановлено, що подібні видання не мали права публікувати авторські статті, огляди, а особливо фейлетони. Така програма була безпечнішою для влади, проте не задовольняла редакторів, які всіляко намагалися її розширити, часто без дозволу. Наприклад, програма «Одесского листка объявлений» передбачала публікацію новин щодо міського життя та різного роду оголошень. Після виходу перших двох номерів редактор отримав зауваження

від цензора за друк фейлетону «чисто літературного змісту», що не відповідав програмі видання.

Починаючи зі звуженої програми, редактори докладали максимум зусиль для її розширення. Зокрема «Одесский листок объявлений» з 1 липня 1880 року отримав дозвіл на розширення програми, яка тепер дозволяла публікацію урядових розпоряджень, телеграм щодо російського і закордонного життя, внутрішніх відомостей з Російської імперії, комерційної хроніки. Ці зміни ознаменувалися й перейменуванням газети на «Одесский листок», що відтепер була не просто газетою оголошень, а газетою літературною, політичною, комерційною, казенних і приватних оголошень (підзаголовок газети) [324, с. 283–284].

Подібний шлях пройшла миколаївська газета «Южанин», яка вперше побачила світ 1 жовтня 1882 року під назвою «Николаевский листок объявлений». Редактором газети був Василь Андрійович Даценко, інженер-механік у відставці та громадський діяч. Саме йому вдалося в 1884 році отримати дозвіл на видалення з назви газети слова «объявлений», а також домогтися розширення програми видання [321, с. 429]. Цього ж року газету чекала ще низка змін. В. А. Даценка у серпні було призначено на посаду міського голови, тому газету 23 серпня 1884 року він передав у власність М. В. Рюміну [389, с. 45]. Новий редактор з листопада 1884 року змінив назву газети на «Южанин» [26, ару. 19–20] з підзаголовком економічної, політичної та суспільної газети. Редакція зосереджувала увагу переважно на питаннях та явищах, що мали «торгівельне, промислове та економічне значення для півдня Росії», а також обіцяла слугувати «проводирем культурних начал, наскільки це доступно засобами та силами провінційної газети взагалі» [297, с. 1]. Програму газети складали наступні відділи: урядові розпорядження, телеграми, щоденний огляд, місцева хроніка, бібліографія, внутрішні відомості, торговельні відомості, довідковий листок, оголошення, фейлетон, суміш.

У 1901 році М. В. Рюмін передав усі свої права на газету С. П. Юріцину, який перейменував газету на «Южную Россию» [9, арк. 32]. Наступного року С. П. Юріцин розширив програму, додавши відділ передових статей щодо питань місцевого життя [10, арк. 8–9].

Кримські газети стикалися з такими ж проблемами в процесі отримання дозволів, тому для них також був характерний процес еволюції газетної періодики, починаючи з «листок оголошень», які тут мали назву «довідкові листки». Зокрема, 1 жовтня 1882 року в Севастополі вийшов перший номер газети суспільного життя, літературної і довідкової «Севастопольский справочный листок». На початку своєї діяльності періодичність видання становила два номери на тиждень, а з 1885 року – три номери на тиждень. Її засновником був унтер-офіцер у відставці Марко Якубович. Редактором-видавцем газети була пані О. А. Протопопова [324, с. 436], в книжній лавці якої і розташовувалась типографія. В назві цієї газети фігурує слово «справочный», себто довідковий, що прирівнювалося до «листка оголошень». Відповідно, довідкове видання мало звужену до рівня казенних та приватних оголошень та місцевої хроніки програму. З 19 лютого 1886 року газета вже виходила під назвою «Севастопольский листок» [321, с. 193] та мала розширену програму, при цьому зберігалися нумерація, періодичність та редактор-видавець газети. Під цією назвою газета виходила до 4 березня 1888 року, а після змінила не тільки назву, але місто перебування редакції. Газета з новою назвою «Крым» відтепер виходила в Сімферополі тричі на тиждень, а з 1893 року – щоденно. Редакторсько-видавничий склад газети постійно змінювався: в 1889 році з № 51 видавчиною залишилася пані Протопопова, редактором став І. С. Чех, з № 74 – за редактора був І. Г. Гордієвський, з № 111 І. Г. Гордієвський став ще й видавцем; у 1890 році з № 55 видавцем був І. Г. Гордієвський, редактором – Є. А. Муратов, з № 127 видавцем був Є. А. Муратов, редактором – М. Н. Балабуха. У 1891 році з № 5 редактором і видавцем газети залишається Є. А. Муратов [324, с. 505].

Подібна доля спіткала ще одне кримське видання. 26 серпня 1884 року вийшов перший номер газети «Ялтинский справочный листок» [321, с. 436]. У перші роки свого існування видання було нерегулярним. У 1885–1888 роках видання мало підзаголовки газети громадського життя, літературної і довідкової [324, с. 456]. Першим редактором «Ялтинского справочного листка» був доктор медицини, спеціаліст в області бальнеології, мешканець Санкт-Петербургу Адольф Олександрович Тіцнер. До ялтинського видання А. О. Тіцнер вже мав досвід редакторської роботи в 1870–1871 роках у санкт-петербурзькому щомісячному журналі «Вестник благотворительности».

«Ялтинский справочный листок» на початку своєї діяльності подавав переважно офіційну інформацію. З 1 листопада 1888 року редактором-видавцем газети став Микола Романович Петров, який зробив газету щоденною та змінив назву на «Ялтинская справочная газета», під якою вона виходила до 1 листопада 1892 року [321, с. 436], з перервою з 21 березня по 17 червня 1891 року. М. Р. Петров у якості редактора залучив до роботи в газеті професійного журналіста, видавця та книготорговця Д. М. Городецького.

У 1893 році газета була перейменована на «Ялту», перший номер якої вийшов 4 липня 1893 року, газета залишилась щоденною, а її редактором-видавцем – М. Р. Петров [324, с. 588]. У складі редакції також були А. М. Дмитровський, С. Страховський, Н. Р. Лупандіна.

З розширенням програми редакція змогла перейти до популярної подачі матеріалів. Газета мала офіційний відділ (літопис міського життя, міжнародні події, оголошення) та неофіційний (листи від читачів, розповіді, історичні відомості, анекдоти, реклама). В цей час редакція багато уваги приділяла культурі, в тому числі театральному життю міста.

Під назвою «Ялта» газета виходила до 2 липня 1898 року [321, с. 194], а з серпня 1898 року почала виходити під назвою «Крымский курьер» та підзаголовком щоденного видання. Редактором та видавцем газети

залишилася Н. Р. Лупандіна [324, с. 660]. Видання мало наступну програму: статті з питань господарського та громадського життя, місцева хроніка, хроніка внутрішнього життя, хроніка закордонного життя, огляд друку, сільськогосподарська хроніка, спеціальні статті щодо виноградарства, виноробства, тютюноводства тощо, внутрішні та закордонні кореспонденції, телеграми від власних кореспондентів та Російського телеграфного агентства, фейлетон, суміш, оголошення [180, с. 1]. Останній номер газети вийшов 1 травня 1907 року [321, с. 194].

В Олександрівську Катеринославської губернії в 1909 році виходив «Справочный листок объявленный г. Александровска» під редакторством І. М. Яковлєва. З № 10 редактором-видавцем газети став М. П. Муравйов, який змінив назву газети з № 16 на «Запорожский край» [319, с. 284]. Набір рубрик видання був стандартним для провінційних газет півдня України: телеграми, останні відомості, обласний відділ, театр і музика, Міська Дума, хроніка, фейлетон, листи до редакції, оголошення [165, с. 1].

За даними вже згаданої вище дослідниці О. Школьної «Запорожский край» проіснував до 15 серпня 1909 року [464, с. 43]. Проте останній наявний номер газети вийшов 13 липня, який вважають за останній у всіх довідниках дореволюційної періодики. Крім того, в газеті-наступниці «Запорожская речь» у передовиці першого номеру від 11 серпня мова йде про газету «Запорожский край», як таку, що вже припинила свій вихід [161, с. 2].

Отже, чимало газет починало свій шлях з «листка оголошень» чи «довідкових листків», програма яких зводилася до публікації коротких відомостей з міського життя та оголошень, державних і приватних, тобто, як тоді було прийнято говорити – за звуженою програмою. Вилучення з назви видання слів «оголошення» та «довідковий» означало отримання дозволу на розширення програми, яка традиційно мала офіційний та неофіційний відділи. Традиційними залишалися і рубрики видань. Державні оголошення (урядові розпорядження), відомості про події в країні та краї, іноземні відомості, огляд

періодичних видань відтворювали вже звичну інформацію. А от рубрики стосовно місцевого життя: хроніка (або щоденник подій), листи до редакції, суміш часто демонстрували точку зору редакції, що іноді спричиняло скандали на шпальтах цих видань. Намагаючись завоювати читацьку аудиторію, редактори не нехтували неперевіреними фактами, чутками, скандальними історіями. Особливо це стосувалося дрібних провінційних містечок, де місцеві періодичні видання намагалися боротися із «засиллям» столичних видань.

Розширення мережі періодичних видань спричинило появу нових варіантів найменування газетної періодики, адже в одному місті міг бути лише один «вісник» та один «листок». Так, вже наприкінці XIX століття з'явилися газети з назвами «голос», «новини», «відгуки», «телеграф».

У 1884 році в Одесі з'явилося нове періодичне видання – «Одесские новости». Ця газета виросла з комерційного і довідкового листка «Общий посредник», що виходив в Одесі з 31 серпня 1881 року по 2 вересня 1883 року. Першим редактором-видавцем був М. Нейман, якого в 1882 році змінив М. Тульчинський [324, с. 398]. З 25 березня 1884 року видання розширило програму і змінило назву на літературну, комерційну і довідкову газету «Одесские новости», щоденний вихід якої забезпечував редактор-видавець М. Г. Тульчинський [324, с. 447].

З № 100 (11 квітня 1885 року) редактором-видавцем «Одесских новостей» став А. І. Черепенніков. З № 1231 (5 березня 1889 року) видавцем газети став О. П. Старков, редактором був запрошений Є. Попандопуло, а сама газета змінила підзаголовок на літературну, комерційну і промислову. З № 2227 (9 травня 1892 року) О. П. Старков став її редактором-видавцем, змінивши з № 2411 (1 жовтня 1892 року) підзаголовок на політичну, літературну, наукову, суспільну і комерційну газету [324, с. 447]. З серпня 1897 року другим редактором було запрошено Є. В. Васьковського [324, с. 732].

Газета мала за мету тримати читача в курсі не тільки місцевого, а і загальноросійського та закордонного життя, для чого «Одесские новости» мали власних кореспондентів на півдні, на території Російської імперії та за кордоном (Берлін, Відень, Константинополь, Лондон, Париж). Матеріали публікувалися у таких щоденних рубриках, як «з дня у день», де висвітлювалась поточна місцева хроніка, «що говорять» та «на льоту», які включали нариси та картинки міського життя. Редакція також пропонувала читачам щотижневі фейлетони різнопланової тематики: публіцистичного характеру Г. К. Градовського-Гамми, літературно-критичні М. А. Протопопова («життя і література»), журнальні огляди В. П. Преображенського («між життям і книгою»), щотижневий недільний огляд місцевого громадського життя Словоглаголя («начерки і недомовки»), щотижневий огляд провінційного життя Трієса («провінційні палестини»), московські фейлетони Арсенія Г. («Москва і москвичі»), сільськогосподарські бесіди В. А. Бертенсона, юридичні – Є. В. Васьковського, медичні – В. Н. Жука, огляди іноземної літератури та нариси закордонного життя П. І. Звездича [226, с. 1]. Крім того, в газеті висвітлювалась морська хроніка, спортивна, мався довідковий відділ, значне місце займали оголошення.

У жорсткій конкуренції редакції обирали власну назву, залишаючи за зразок програму попередниць. І тут окрім питання затвердження програми та отримання дозволу на видання, слід враховувати традицію та звичку читачів. Оскільки все нове викликало спротив, тому і кардинальних змін в програмі ніхто не вносив. Проте програми змінювались, розвивались та вдосконалювались під впливом зовнішніх обставин. Підвищувалась свідомість суспільства, з'являлися громадські організації, для яких газетна періодика поступово ставала засобом озвучення та обговорення соціальних питань, збільшився обсяг інформації в суспільстві, яка ще й урізноманітнювалася, що спричинило подальшу деталізацію та спеціалізацію рубрик. Наприклад, «хроніка» могла бути земською, морською,

кримінальною, судовою, торгівельною, спортивною. Рубрика, що висвітлювала культурне життя, спеціалізувалася в «театр і музика», «мистецтво і література».

Крім традиційного фейлетону, з'явився «маленький фейлетон», де висвітлювалися події, що не увійшли до основного фейлетону.

Невід'ємною була рубрика «листи до редакції», через яку відбувався зворотний зв'язок з читачами. Читачі зверталися до редакції зі своїми повідомленнями, спостереженнями, думками та навіть скаргами. Іноді скарги були адресовані редакції чи конкретному журналісту, на які редакція радо відповідала, підігриваючи таким чином інтерес до видання.

Конкуренція серед періодичних видань та необхідність залучення ширшого кола читачів часто призводила до акцентування уваги на розкритті наболілих, актуальних, часто пікантних тем, в тому числі чуток, які знайшли відображення в рубриці «про що говорять».

Створення телеграфних агентств (РТА – 1866 рік, СПТА – 1904 рік) збагачувало офіційний відділ рубрикою «телеграми», яка розширювалася щомомера, використовуючи можливість доступу до інформації.

Актуальність конкретної теми могла як заповнити існуючі рубрики, так і продукувати нові. Зокрема, Перша світова війна спричинила появу рубрик «війна», «на фронті» тощо. Впровадження казенної винної монополії 1894 року знайшло відображення в традиційних рубриках газет. Так, напередодні її впровадження з'являлись оглядові статті з історії появи горілки та культури її вживання в Російській імперії, в яких щораз наголошувалося на зростанні зловживання алкоголем. На час впровадження реформи про неї писали навіть у передових статтях, що свідчить про рівень актуальності питання.

Великий пласт інформації, пов'язаної із запровадженням казенної винної монополії, маємо у фейлетонах, де зафіксовані не лише факти впровадження реформи та діяльності попечительств, а й формування

громадської думки щодо цього явища. «Хроніка» повідомляла про відкриття закладів товариств тверезості (чайних, їдалень, бібліотек), урочисті заходи, святкування та іншу коротку інформацію. Тут же можна знайти відомості про нещасні випадки, що трапилися через зловживання алкоголем [100, с. 4].

Отже, приватні газети Південної України знаходились у досить складному становищі в другій половині XIX століття. З одного боку, державна регламентація їх діяльності уповільнювала розвиток видань (дозвіл на випуск лише довідкових видань, редактори яких мали постійно докладати зусиль на розширення програми). З іншого боку, в другій половині XIX століття все ще актуальною була проблема відсутності журналістського досвіду співробітників місцевих періодичних видань та недовіра населення до будь-яких інновацій. Ситуація значно покращилася на початку XX століття, коли вже збільшення кількості газет призвело до помітного розмаїття їх назв. Так, з'явилися «новини», «голос», «відгуки» тощо. Проте, на початку XX століття назви газет вже не відображали їх інформаційного наповнення, програми, а залишалися лише власними назвами газет.

Маємо зазначити, що типологічні особливості газетної періодики Південної України другої половини XIX – початку XX століття були закладені значно раніше. Газетна періодика пройшла кілька етапів розвитку – від заснування першої газети в Одесі в 1809 році до 1917 року, коли імперські видання опинилися під забороною. Газетна справа зародилася в одному місті Південної України – в Одесі (1809–1838 рр.); виросла в мережу офіційних видань, представлених у кожній губернії, – губернські відомості (1838–1850-ті рр.); поступово розвивалася в Одесі та інших містах (1860-ті – 1870-ті рр.); збагатилася кількістю найменувань газет (наприкінці 1870-х – 1905 рр.); поширилася в найменших містечках Південної України (1905–1917 рр.).

Серед офіційних видань законодавчо закріплена була структура лише губернських відомостей, яку наслідували всі пізніші офіційні та приватні видання. Інформаційне наповнення офіційних видань було спрямоване на

формування громадської думки вивіреною та правильною інформацією. Проте, слід зазначити, що крім публікацій законодавчих актів, вони мали багате інформаційне наповнення у вигляді історичних, етнографічних, статистичних, економічних та інших розвідок, що стосуються губернії або міста, матеріали яких були вивірені, ґрунтовні та на сьогодні представляють особливу цінність у якості історичного джерела.

Приватна газетна періодика мала свої труднощі: від створення (дозвіл виключно на довідкові видання) до особливостей функціонування (цензурні утиски, брак журналістського досвіду, коштів тощо). Проте вона посіла вагоме місце в комунікативному середовищі Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ століття завдяки дописам кореспондентів з міст регіону та країни, листам до редакції та відповідям на них в газеті, а також формуючи та впливаючи на думку читачів з окремих питань.

Тож, можемо впевнено стверджувати, що незважаючи на поширену серед регіональної періодики практику публікацій передруків матеріалів центральних видань, власна інформація місцевих газетних видань часто була більш адресною та перебувала набагато ближче до життєвих реалій, що надає цим періодичним виданням особливого значення як історичних джерел для вивчення соціальної історії Південної України.

РОЗДІЛ 3
ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ
ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ
З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ З ПИЯЦТВОМ

3.1. Громадські антиалкогольні ініціативи на шпальтах газет Південної України

Алкоголізація населення Російської імперії в другій половині ХІХ століття не була явищем новим та неочікуваним, але масштаби поширення пияцтва та відсутність державної реакції на проблему спричинило появу саме громадських антиалкогольних ініціатив. Окрім певних традицій, до факторів, що сприяли алкоголізації населення в другій половині ХІХ століття, можна віднести реформи 1860-х – 1870-х років.

Так, селянська реформа 1861 року, скасувавши кріпацтво, звільнила велику кількість робочих рук, які знайшли застосування в містах, на промислових підприємствах [408, с. 152–154]. Оселяючись у тимчасових житлах у поганих умовах, відірвані від своєї сім'ї, вони часто знаходили розраду у пляшці, що була доступним дозвіллям для робітників. Важкі умови роботи (12–14-годинний робочий день, важка фізична праця, антисанітарія, недотримання техніки безпеки) ставали виправданням такої «винагороди» для себе, яка могла тривати кілька днів після отримання заробітної плати [119, с. 1–2; 127, с. 2; 324, с. 4].

Поширенню пияцтва також сприяла військова реформа та прийняття Статуту про загальну військову повинність 1 січня 1874 року, якими запроваджувалась загальна військова повинність усього чоловічого населення. В армії практикувалася так звана «казенна чарка горілки» [247, с. 1]: у військовий час солдати отримували чарку (0,16 л) горілки: стройові – три рази на тиждень, нестройові – двічі. В мирний час казенних «солдатських чарок» налічувалося не менше 15 на рік. Крім того, передбачалася видача горілки

солдатам, коли «це необхідно було для підтримання нижніх чинів» [440, с. 365], наприклад, за поганої погоди, під час військових походів тощо. Начальники частин також могли власним коштом видавати солдатам горілку після навчань, в день ротних та ескадронних свят, на парадах тощо. Крім того, у полкових буфетах та лавках був дозволений вільний продаж горілки [440, с. 365].

Таким чином, армія привчала до системного вживання алкоголю, більше того, формувала позитивний, «святково-урочистий» імідж алкоголю, робила його традиційним та обов'язковим атрибутом будь-яких подій, фактично, поповнюючи ряди алкозалежного населення. Вже вдома вони продовжували пити горілку, як звикли в армії, навіть без закуски, яка, як вони вже знали з армії, «краде градус» – згодом сформувалася ціла «мужня» традиція, якою вдало користувалися шинкарі.

В останній третині XIX століття алкоголізм у Російській імперії досяг неймовірних обсягів. Тогочасна статистика свідчила, що на кожного чоловіка припадало близько п'яти пляшок чистого спирту на рік, а у великих містах цей показник сягав більше 30 пляшок на людину [451, с. 23]. Хоча Російська імперія займала лише 11 місце в світі по рівню споживання горілчаних напоїв [424, с. 63], але саме тут вживання алкоголю мало періодичний характер (на свята, під час обрядів) з непомірними обсягами спиртного. Вражала кількість питних закладів. У періодичних виданнях другої половини XIX століття часто наголошувалося, що школу та церкву знайти було важче, ніж шинок. Наприклад, у 1889 році в Російській імперії налічувалося більш ніж 150 тис. шинків, з них 102 тис. у сільській місцевості, а от церков було в чотири рази менше, а шкіл – навіть у шість разів менше [451, с. 23].

Масштабна алкоголізація населення турбувала громадськість, тому вже в другій половині XIX – на початку XX століття розгортається боротьба з пияцтвом, яка мала дві основні форми: неофіційну та офіційну. Неофіційна або громадська форма боротьби з пияцтвом була виявом громадської позиції і полягала в добровільній відмові громадян (тимчасовій або постійній) від

вживання алкоголю, просвітницькій роботі, запровадженні обмежувальних та заборонних заходів проти розповсюдження, виробництва та вживання алкоголю. Цілеспрямовану політику держави, звернену на зменшення зловживання горілчаними напоями, можна вважати офіційною формою боротьби з пияцтвом – вона полягала у впровадженні казенної винної монополії та повсюдним заснуванням попечительств про народну тверезість.

Перші прояви громадської ініціативи в боротьбі з пияцтвом спостерігаються в 1858 році як форма протесту проти відкупної системи, свавілля поміщиків (монополії на виробництво і продаж алкоголю) та непомірного зростання цін на алкоголь. Протестуючи, селяни почали стихійно утворювати товариства для боротьби з пияцтвом. Епіцентром антиалкогольного селянського руху стала Гродненщина, проте вже в січні 1859 року, за свідченнями російського історика І. Г. Прижова, подібні товариства тверезості виникли в Нікополі та в інших містечках Катеринославської губернії, зокрема в Олександрівському повіті, де священник Іван Корольов публічно закликав до утримання від пияцтва [433, с. 245, 250].

Сільські товариства тверезості виникали стихійно з ініціативи самого населення та, відповідно, не мали жодних установчих документів. Маючи підтримку з боку місцевих священнослужителів, селяни давали зарок не пити та припиняли відвідувати шинки. За даними того ж І. Г. Прижова, місцева преса майоріла повідомленнями про утворення та діяльність подібних товариств тверезості [433, с. 245]. Проте, виявлені номери ЕГВ (єдина газета, що на той момент функціонувала в Катеринославській губернії) не містять жодних повідомлень про ці події.

Оскільки селянський рух за тверезість вилився в стихійний протест не тільки проти відкупників, а й проти місцевої влади, що захищала їх інтереси, то придушення цього руху відбувалося за допомогою військ, що надовго призупинило появу товариств тверезості [454, с. 114].

Перше ж потому товариство тверезості було засновано в 1874 році в с. Дейкалівка Полтавської губернії за ініціативи місцевого священника Петра Затворницького. Український історик О. З. Силка називає цей факт «початковим пунктом для українських дослідників сільської громадської статутної антиалкогольної ініціативи» [444, с. 87]. Слід зазначити, що саме 1874 року сільські громади отримали право дозволяти чи забороняти «питну» торгівлю на своїй території [433, с. 95].

Така думка щодо товариства тверезості в с. Дейкалівка не випадкова, адже це було перше офіційне товариство не тільки на теренах сучасної України, а й усієї Російської імперії. Хоча російський дослідник А. В. Ніколаєв повідомляє про заяву земського гласного священника Г. М. Грекулова «Про необхідність з огляду припинення в народі пияцтва заснувати в Самарі товариство тверезості», яка надійшла до Самарського губерньського земства 28 лютого 1865 року, проте далі заяви справа не просунулася [425, с. 115].

Отримавши право в 1874 році забороняти торгівлю алкоголем, селяни Південної України реалізовували це право, а також давали зарок не пити. Проте, за словами голови Одеського товариства для боротьби з пияцтвом Олександра Івановича Яришкіна, справа в боротьбі за тверезість зрушила з мертвої точки тільки після виходу в світ у 1889 році статті відомого письменника Лева Миколайовича Толстого «Свято просвіти 12 січня»: «Під впливом цієї статті російська інтелігенція ніби прокинулася та з жахом побачила все потворство пияцтва» [212, с. 3]. З цього часу до громадського руху за тверезість залучається інтелігенція, яка ініціює створення все нових і нових товариств тверезості. В 1890 році міністром внутрішніх справ було затверджено статут Санкт-Петербурзького товариства тверезості, 1891 року – статут Одеського товариства для боротьби з пияцтвом, а також Гайворонського християнського товариства тверезості та утримання, Нижньотагільського, Троїцького, Верхньоуральського, 1892 році – Казанського, Архангельського, Павлівського та ін. У Москві товариство

тверезості виникло в 1895 році. Таким чином, за даними того ж О. І. Яришкіна, за 1890–1895 роки було створено 18 товариств тверезості, які об'єднували близько 3500 тис. учасників. З вересня 1894 року почав виходити в Петербурзі перший в Російській імперії журнал «Вестник трезвости», що об'єднував усі товариства тверезості країни [212, с. 3–4].

Громадські товариства тверезості, що були проявом неофіційної форми боротьби з пияцтвом та алкоголізмом можна умовно поділити на три види відповідно до особливостей їх діяльності. Перший вид – просвітницькі – це світські приватні товариства, члени яких спрямовували свої зусилля на просвітницьку та розважальну діяльність, намагаючись донести в маси здорові уявлення щодо вживання алкоголю. Другий вид товариств об'єднував лише абсолютних тверезників та діяв закрито, проводячи роботу тільки серед членів товариств. Таких товариств було обмаль. Третій вид – парафіяльні товариства, які об'єднували членів конкретної парафії та часто створювалися під впливом місцевого священника. Основа діяльності цих товариств – сила слова проповіді та заклики не пити. Таких товариств було найбільше.

Будь-яке товариство тверезості для повноцінного функціонування в статусі юридичної особи мало випрацювати власний статут, затвердивши його в Міністерстві внутрішніх справ. Керували товариствами обрані комітети або ради. Основні кошти товариств зазвичай склалися з членських внесків та пожертв. Проте, в залежності від особливостей діяльності товариства, бюджет міг поповнюватися від продажу спеціальної літератури, утримання чайних, клінік тощо. Членом товариства міг стати будь-який повнолітній, який міг «служувати прикладом» в утриманні від вживання алкогольних напоїв [212, с. 4].

Перше товариство тверезості на півдні України виникло в Одесі в 1890 році і стало другим (після товариства в с. Дейкалівка) на українських землях, які на той час входили до складу Російської імперії. Статут Одеського товариства для боротьби з пияцтвом був затверджений міністром внутрішніх справ 5 грудня 1890 року, розпочало ж свою діяльність товариство 10 березня

1891 року. За даними першого довідкового видання, складеного членом Санкт-Петербурзького товариства тверезості, почесним членом Лондонського товариства вивчення пияцтва, доктором Миколою Іларіоновичем Григорьевим, з початку функціонування і станом на 1893 рік головою Одеського товариства для боротьби з пияцтвом був П. Є. Папондополо, секретарем – О. І. Яришкін [364, с. 5]. Проте саме О. І. Яришкін палко переймався долею товариства, що видно з його листа до відомого письменника, поборника тверезості Л. М. Толстого, датованого 1889 роком, тобто ще до початку діяльності товариства. В листі О. І. Яришкін повідомляв письменника про виникнення в Одесі товариства тверезості та питав поради щодо напрямів діяльності [308, с. 287]. Листування з Л. М. Толстим мало ще й практичну складову – через Толстого Яришкін клопотав про затвердження статуту товариства в Міністерстві внутрішніх справ [310, с. 209]. І вже в 1896 році на сторінках одеської газети «Новороссийский телеграф» містяться публікації О. І. Яришкіна, в яких він фігурує як голова Одеського товариства для боротьби з пияцтвом [188, с. 2; 189, с. 1–2; 210, с. 2].

В одній із заміток газети «Новороссийский телеграф» у тому ж 1896 році доктор Я. І. Воскресенський згадується як колишній голова ради товариства [185, с. 2]. Роки перебування на посаді кожного з голів ради Одеського товариства для боротьби з пияцтвом встановити не вдалося, проте стало можливим встановити їх черговість у наступному порядку: П. Є. Папондополо, Я. І. Воскресенський, О. І. Яришкін.

Серед відомих членів товариства був граф Михайло Михайлович Толстой, що значився у складі ревізійної комісії. Усього, за даними доктора М. І. Григорьева, які були отримані на основі річних звітів про роботу товариства за 1891 та 1892 роки, станом на 1893 рік товариство нараховувало 3 почесних, 85 дійсних та 33 членів-кандидатів [364, с. 5], тобто разом – 121 особу. У той же час, згідно зі звітом, опублікованим на сторінках газети «Новороссийский телеграф», у 1896 році товариство налічувало 250 осіб. Почесними членами товариства були одеський градоначальник Петро

Олексійович Зелений, одеський міський голова (1878–1895 роки) Григорій Григорович Маразлі та відомий професор-психіатр Павло Іванович Ковалевський, який присвятив окремі наукові праці вивченню шкоди пияцтва здоров'ю людини [211, с. 2]. В 1896 році почесним членом одеського товариства тверезості згадується Веніамін Йосипович Португалов – відомий публіцист, лікар [200, с. 2]. За газетними даними в 1896 році число почесних членів мало збільшитись на три людини. Зокрема, радою товариства було запропоновано обрати своїм почесним членом одеського громадського діяча, редактора та видавця газети «Новороссийский телеграф» Михайла Павловича Озмідова за визначні заслуги перед товариством, а саме: постійне розміщення в своїй газеті статей про шкоду пияцтва та боротьбу з ним та неодноразовий захист в якості гласного міської думи інтересів Одеського товариства для боротьби з пияцтвом [194, с. 2]. Також до числа почесних членів рада товариства планувала включити архієпископа херсонського та одеського високо преосвященного Іустина та протоієрея отця Іоанна Кронштадського [197, с. 2]. Проте підтвердження обрання в почесні члени наявне лише стосовно архієпископа Іустина. В одній із заміток стосовно роботи товариства зазначено, що дізнавшись про своє обрання в почесні члени товариства, високо преосвященний Іустин висловив підтримку справі товариства та надіслав в якості благодійного внеску 100 руб. [200, с. 2]. Допускаємо, що інші кандидати також були затверджені в статусі почесних членів на засіданні від 1 вересня 1896 року.

Мета діяльності Одеського товариства для боротьби з пияцтвом була зазначена в статуті товариства і була типовою для подібних товариств: протидіяти надмірному вживанню хмільних напоїв [305, с. 3]. Проте, засновники товариства мали власну ключову ідею, що вирізняла товариство з-поміж інших, – влаштування клініки для алкоголіків, про що окремим пунктом було зазначено в статуті товариства: «Товариство може влаштувати, з дозволу відповідного начальства, клініку для алкоголіків» [305, с. 4]. Ці наміри ще напередодні створення товариства були згадані в листі

О. І. Яришкіна Л. М. Толстому, на що сам письменник мав досить скептичні погляди: «Влаштуванню клініки, по правді вам скажу, я не дуже співчуваю. Влаштування таких клінік є справою та обов'язком урядів, але не приватних товариств» [309, с. 237]. Незважаючи на те, що члени товариства дослухалися до думки письменника та дуже дорожили його підтримкою [188, с. 2], активісти не полишили свого задуму і в довідковому виданні за 1894 рік вже було зазначено, що «наразі рада товариства переймається відкриттям клініки для алкоголіків», проєкт якої розробляв доктор Я. І. Воскресенський [364, с. 5]. Як видно з опублікованих у газетах Південної України звітів діяльності Одеського товариства для боротьби з пияцтвом та інших публікацій членів товариства, зокрема його голови, проєкт заснування клініки для алкоголіків так і не було втілено в життя, хоча члени товариства доклали до цього чимало зусиль. Почесним членом Одеського товариства для боротьби з пияцтвом Г. Г. Маразлі для потреб клініки для алкозалежних було надано приміщення, а також необхідні меблі та приладдя. Проте товариство так і не отримало дозволу на відкриття закладу від інспектора лікарського управління через несхвалення амбулаторного методу лікування алкоголіків. Натомість інспектор запропонував товариству відкрити клініку для стаціонарного лікування хворих. Така справа вимагала значно більших коштів, ніж товариство мало, через що влаштування клініки було відкладено на невизначений час [190, с. 2].

Усвідомивши неможливість реалізації власних планів у найближчому майбутньому, члени товариства вирішили рухатися в іншому напрямку. 16 лютого 1896 року з дозволу директора народних училищ Херсонської губернії відбулося відкрите засідання ради Одеського товариства для боротьби з пияцтвом, на якому були присутні 200 осіб. Головною подією цього засідання стала доповідь члена товариства доктора Л. Р. Бродовського «Про боротьбу з пияцтвом як з хворобою», що висвітлювалася в двох посліпіль номерах газети «Новороссийский телеграф» [186, с. 1–2; 189, с. 1–2]. Основна ідея доповіді стосувалася сприйняття пияцтва в цілому: держава та

суспільство сприймали пияцтво як порок, а не як хворобу, що й було, на думку лікаря, основною проблемою в боротьбі з алкоголізмом. Товариства тверезості, духовенство та література могли виконували виключно профілактичну або просвітницьку функцію, на відміну від спеціальних лікарень, які, враховуючи закордонний досвід, могли досягти більшого успіху в боротьбі з алкоголізмом. Це була досить прогресивна ідея, така думка пролунала чи не вперше в Російській імперії – надалі подібні повідомлення з'явилися в пресі лише в 1897 році [106, с. 3]. На той час в Російській імперії не існувало жодної лікарні для алкоголіків. Як вихід, доктор Бродовський запропонував Одеському товариству для боротьби з пияцтвом звернутися до всіх приватних та благодійних клінік, громадських лікарень з проханням відкрити амбулаторний прийом для лікування такої хвороби як пияцтво, оголосивши про це в пресі. На думку Л. Р. Бродовського, саме таким чином населення могло дізнатися, що пияцтво – це хвороба, причому виліковна [186, с. 1–2]. Поділяючи думку лікаря, рада Одеського товариства розіслала місцевим приватним та громадським клінікам текст доповіді доктора Л. Р. Бродовського та відповідне прохання [185, с. 2]. Паралельно ідею заснування лікарні плекало Казанське товариство тверезості, якому 27 березня 1896 року вдалося відкрити першу в Російській імперії спеціалізовану лікарню для алкоголіків, що радо вітали члени Одеського товариства [185, с. 2].

В іншому ж товариство діяло типово для подібних об'єднань. Зокрема, воно реалізовувало зазначені в статуті пункти, які стали основними напрямками його діяльності. По-перше, це особистий приклад тверезості членів товариства [306, с. 3]. Цей принцип, принцип «особистого самовдосконалення», тобто утримання від вживання алкоголю, був проголошений на початку діяльності товариства, був згодом ще раз підтверджений О. І. Яришкіним на загальних зборах 16 лютого 1896 року. В цій же промові голова Одеського товариства зазначав, що члени товариства дотримувалися і будуть дотримуватися цього принципу, незважаючи на неодноразові глузування та кепкування оточуючих [188, с. 2]. Така реакція

була достатньо поширеною, навіть, типовою, що відображено на сторінках місцевих газет. Зокрема, містяться згадки про скарги священника Полтавської губернії на місцевих шинкарів, які розпускали плітки про тверезників, нібито вони «шалапути» (в Російській імперії в XIX столітті так називали прибічників релігійної секти хлистів). Більше того, на одного священника погрожували донести архієрею його ж колеги-священники за спробу утворити товариство тверезості, а інший священник за своє клопотання про відкриття товариства тверезості був зарахований до «неспокійних» [212, с. 4], тобто бунтарів.

Другим напрямом діяльності товариства була підтримка та солідарна діяльність з іншими товариствами тверезості [306, с. 3]. На сторінках газетної періодики повідомлялося про листування Одеського товариства з Латиським товариством тверезості «Сонце», про обмін виданнями між товариствами, про запланований на майбутнє обмін лекторами [198, с. 2], чому, на жаль, так і не судилося відбутися. Крім того, Одеське товариство передавало брошури для Самарського попечительства про народну тверезість [192, с. 2].

Третім напрямом діяльності стало поширення системних та обґрунтованих уявлень про шкоду пияцтва в релігійно-моральному, фізіологічному та матеріальному відношеннях [305, с. 3]. Товариство організовувало таке інформування населення шляхом влаштування лекцій, читань, бесід тощо [364, с. 5]. Для проведення подібних заходів потрібно було отримати дозвіл директора народних училищ Херсонської губернії, для чого необхідно було попередньо подати йому список виступаючих, а також детальні програми самих бесід [187, с. 2].

Четвертою за порядком зазначення в статуті, проте першою за масштабом, стала діяльність з видання дешевих книг просвітницького змісту [305, с. 3]. Переважно товариство видавало твори своїх членів, зокрема В. О. Португалова, П. Т. Герцо-Виноградського [187, с. 2], а також переклади закордонних видань антиалкогольної тематики [200, с. 2]. На цьому поприщі Одеське товариство на рівні з Казанським утримувало першість по всій

Російській імперії, про що неодноразово повідомляли на шпальтах періодичних видань [212, с. 3–4]. Саме цей напрям діяльності найефективнішим вважав Л. М. Толстой, який у своєму листі до О. І. Яришкіна писав: «Є лише один засіб проти всіх оман та спокус людських і в тому числі проти пияцтва, це розумне усвідомлення і тому, на мою думку, головні сили, вся енергія суспільства мають бути спрямовані на популяризацію, поширення того, що було зроблено з цього питання в Європі та Америці і на найпростіше, ясний, незаперечний, до очевидності доведений виклад зла, безумства, гріха пияцтва. Для цього є два засоби: 1) усне переконання людей та залучення їх до згоди проти пияцтва... і 2) друк листків, брошур, читання лекцій» [309, с. 237]. Дотримуючись авторитетних настанов, Одеське товариство тверезості зосереджувало свої сили саме на цьому напрямі.

Серед напрямів роботи товариства в статуті було зазначено виявлення порушень правил торгівлі алкогольними виробами та повідомлення про це до поліції [305, с. 3–4]. Про активність товариства в цьому напрямі свідчать відомості про клопотання товариства про закриття кабаків на околицях Одеси [364, с. 5].

На момент заснування товариства головну увагу було зосереджено на влаштуванні клініки для алкоголіків та публікації просвітницької літератури і члени товариства випустили з поля зору і не внесли до статуту можливість влаштування чайних та їдалень. Згодом, рада Одеського товариства зверталась до одеського градоначальника з клопотанням про дозвіл на будівництво в Олександрівському парку приміщення для чайної-читальні, але воно було відхилено [193, с. 3].

Відсутність у статуті товариства згадок про відкриття чайних та їдалень суттєво ускладнила цей напрям діяльності. Рада товариства неодноразово зверталась до міністра внутрішніх справ за дозволом на внесення доповнень до статуту, а саме зазначити право товариства на відкриття їдалень, але жодного разу не отримала відповіді. Безпосередньо у рік впровадження

казенної винної монополії питання про влаштування їдалень постало знову, отримавши нове забарвлення. Реформа передбачала закриття кабаків, де традиційно харчувалися робітники, і тепер вони змушені були харчуватися під відкритим небом. Про необхідність вирішення проблеми заявив на засіданні ради Одеського товариства 2 серпня 1896 року член ради Г. Рохович, проте місцева влада перекладала всю відповідальність на Одеське попечительство про народну тверезість, що мало з'явитись внаслідок впровадження монополії [199, с. 3].

Взагалі 1896 рік став переламним у діяльності Одеського товариства для боротьби з пияцтвом, адже всередині самого товариства відбувся розкол на два табори. До першого табору потрапили засновники товариства та прибічники традиційного ведення справ на чолі з О. І. Яришкіним. Другий табір склали нові члени, які вимагали комерціалізації справи, очолювали цю групу Я. С. Балабан та І. Л. Негоїцький. Почалася боротьба за владу в товаристві, що активно висвітлювали місцеві періодичні видання. Причому газета «Новороссийский телеграф», редактором та видавцем якої був М. П. Озмідов, що мав антисемітські погляди та особисто підтримував Яришкіна, висвітлювала події в товаристві досить упереджено. Газета «Одесские новости», не маючи особливих прихильностей, висвітлювала більше саму діяльність товариства, вбачаючи в існуючому конфлікті можливість звинуватити товариство в неспроможності якісно виконувати взяту на себе роботу [217, с. 3; 218, с. 3]. Відокремивши емоції та факти, спробуємо відтворимо картину того, що відбувалося в Одеському товаристві.

Відповідно до статуту справами Одеського товариства для боротьби з пияцтвом управляла рада, що складалася з голови, товариша голови, секретаря та чотирьох членів, яких обирали на загальних зборах товариства терміном на три роки [305, с. 6–7]. Саме в 1896 році закінчувався термін перебування на посаді товариша голови, двох членів ради та членів ревізійної комісії. Яблуком роздору в товаристві стала посада товариша голови ради, на яку претендували одразу три людини: Є. М. Кузнєцов, який займався

поповненням бюджету товариства; Л. Р. Бродовський, який став відомий завдяки своїй доповіді «Про боротьбу з пияцтвом як з хворобою»; Я. С. Балабан, який нещодавно посів посаду секретаря ради [196, с. 2; 197, с. 2]. Загальні збори були призначені на 14 квітня, про що були вчасно повідомлені всі члени товариства, проте збори не відбулися через неявку необхідної кількості членів [192, с. 2]. Збори були повторно призначені на 5 травня, а потім ще раз на 18 серпня, але їх чекала така ж доля. Призначені на 1 вересня загальні збори оголошувалися такими, що відбудуться за будь-якої кількості членів [197, с. 2]. Саме на цих зборах було обрано товаришем голови Є. М. Кузнєцова, що обурило частину товариства, на чолі з Я. С. Балабаном. Коли 13 вересня засідання ради товариства відкрив новообраний товариш голови Є. М. Кузнєцов, Я. С. Балабан заявив, що не визнає рішення загальних зборів від 1 вересня. Балабану було запропоновано залишити залу засідань, а також справи товариства. Після категоричної відмови Балабана засідання було офіційно закрито. Проте незгодна з результатами виборів частина продовжила збори, на яких було ухвалено постанову про недійсність загальних зборів 1 вересня. Постанову було запропоновано на підпис діючому голові ради товариства О. І. Яришкіну, але той відмовився. Члени опозиції відмову голови ради сприйняли як відмову від своїх обов'язків, на підставі чого почали формувати тимчасову раду під головуванням І. Л. Негоїцького зі скарбником Б. Є. Соколовським, членом І. Ф. Авдзейко-Сидоровичем та іншими членами. «Опозиційні» збори вдалося припинити лише за допомогою поліції, яку викликав Кузнєцов [199, с. 3; 218, с. 3].

Після цього засідання ради припинилися. Так, призначене на 27 жовтня засідання ради не відбулося через неявку секретаря А. Л. Рапопорта (для законності засідання ради обов'язковою була присутність голови, скарбника, секретаря та двох членів [305, с. 7]), який належав до опозиційного угруповання. За словами Яришкіна, опублікованими в місцевій пресі, секретар А. Л. Рапопорт «не бажає мати справу з «гоями» [210, с. 2] (авт. – тут вживається в значенні іновірця, не-іудея) – таке формулювання не тільки

підкреслює національне підґрунтя опозиції, а й підкреслює антисемітські погляди редактора «Новороссийского телеграфа».

Останні повідомлення на сторінках преси стосовно Одеського товариства для боротьби з пияцтвом сповіщають про двомісячне призупинення діяльності товариства внаслідок внутрішньої боротьби за владу [211, с. 2], через що директор народних училищ Херсонської губернії не дозволив провести щорічні читання товариства про шкоду пияцтва [200, с. 2]. На цьому повідомлення про діяльність Одеського товариства для боротьби з пияцтвом перериваються, а подальшу долю товариства поки встановити не вдалося. На жаль, істинні причини конфлікту, який мав для Одеського товариства такі фатальні наслідки, на сторінках одеської газетної періодики не висвітлювалися.

Іншим видом товариств тверезості були парафіяльні, організовані священниками, основу діяльності яких складали моральні бесіди про гріховність пияцтва та пропагування утримання від пияцтва [268, с. 96]. Такі товариства або братства виникали переважно в селах. У одному з номерів ЕГВ за 1894 рік у передовій статті редакція газети покладає великі сподівання на такі товариства тверезості, наводячи за приклад Таврійську губернію, де «всюди і без виключення» подібні товариства утворилися за ініціативи та під керівництвом місцевих священників. На початку діяльності число членів таких товариств було незначним, але поволі, переважно завдяки наочному прикладу та «гарячій, живій» проповіді, число членів зростало. Дієвість товариств забезпечувалася цілуванням хреста та клятвою на Євангелії, яку більшість боялися порушити [112, с. 2].

Редакція ЕГВ не називала конкретних товариств та їх локації, проте за допомогою довідкових видань кінця XIX – початку XX століття вдалося встановити деякі парафіяльні товариства тверезості Таврійської губернії. 29 серпня 1891 року священником А. Чернишовим було засновано товариство тверезості при Покровській церкві в с. Костогризово Дніпровського повіту, яке на 1 листопада 1893 року нараховувало 101 особу. Кожен член товариства

давав обітницю на певний термін. При вступі до товариства служили молебень Святому Іоанну Предтечі та Святому Миколаю Чудотворцю, після чого кожен новобранець отримував образ Усікновення глави Іоанна Предтечі, який виконував функцію членського квитка. Кожен член мав сплачувати членські внески в розмірі 1 руб., на які купувалися книжки для товариства. За порушення обітниці передбачалася сувора повчальна бесіда, епітимія (добровільне виконання виправного заходу за призначенням священника) та виключення з товариства. Після епітимії людину знову приймали до лав товариства. Крім дотримання обітниці, члени товариства мали слідкувати за торгівлею алкоголем, фіксувати порушення. Подібне товариство утворилося в с. Іванівка Мелітопольського повіту в 1894 році за ініціативи священника Н. Кудрявцева і нараховувало 170 членів [364, с. 22].

У Мелітопольському повіті існувало ще одне товариство – Архангело-Михайлівське братство, утворене в с. Дніпровка в 1905 році під керівництвом священника отця Олександра Ендека. Діяльність цього товариства відрізнялася офіційністю та масштабністю, оскільки воно мало затверджений статут та народний дім з чайною, бібліотекою та читальнею [416, с. 179].

У Дніпровському повіті в с. Чаплинка в 1906 році було відкрито Чаплинське відділення найбільшого в Російській імперії Казанського товариства тверезості [416, с. 225].

Без дат заснування на сторінках ЕГВ значаться Орлянське товариство тверезості в Мелітопольському повіті, засноване священником П. Беззобовим [416, с. 209], братство тверезості Покровсько-Богородицької церкви в с. Водяне Мелітопольського повіту [416, с. 212] та братство тверезості Рождество-Богородицької церкви (інакше називалося Предтеченським) в с. Мала Знам'янка Мелітопольського повіту [416, с. 214]. Проаналізувавши довідкові видання для членів товариств тверезості, вдалося встановити, що вищезгадані товариства могли бути засновані в період 1894–1911 років.

У вже згаданій передовій статті ЕГВ висловлювався жаль з приводу відсутності подібних товариств у Катеринославській губернії [112, с. 2].

Дійсно, у довідковому виданні, складеному доктором М. І. Григор'євим на 1894 рік, немає жодної згадки про будь-які парафіяльні товариства тверезості на території Катеринославської губернії. Проте ще в 1892 році на сторінках ЕГВ була розміщена стаття «Зароки не пити» про одиничні випадки обіцянок не пиячити, які фіксувалися на Катеринославщині. Мова йде про три види зароків у селах Катеринославської губернії: перед самим собою, перед родичами та приятельські зароки [112, с. 2].

Перший вид зароку давали за власним бажанням переважно після того, як селянин помічав прорахунки в господарстві внаслідок своєї схильності до чарки. Зазвичай такий зарок мав певну тривалість: рік, два і більше, або на невизначений час, наприклад, до певної події. Такими подіями могли бути придбання певного господарського предмету чи худоби, весілля дочки або сина, сплата боргу тощо. Такий зарок людина давала сама перед собою і не була зобов'язана ні перед ким жодними клятвами. Подібні зароки витримувалися частіше за все, адже були проявом власної сили волі. В більшості випадків після закінчення терміну зароку людина ставала гарячим прихильником тверезого способу життя.

Другий вид зароку давався перед родичами з певною корисною метою. Ініціаторами такого зароку зазвичай виступали самі родичі, обіцяючи п'яниці щось купити по господарству (наприклад, коня чи корову) або надати допомогу грошима. Такий зарок вже мав свої формальності на кшталт «суду сусідів чи родичів», на який запрошували найближчих сусідів та родичів, перед якими й давалася обіцянка не пити протягом певного терміну. Такий зарок давався перед іконою, а той, хто зарікався, ставав на коліна перед зборами, креслив пальцем на землі хрест і цілував його, промовляючи: «Ось вам хрест та свята земля, що я не буду пити» і далі за вимогою родичів. Найбільшим докором при порушенні такої клятви було: «ти ж землю цілував, присягав землею». Хоча така архаїчна клятва землею вважалася найтвердішою, а її порушення прирівнювалося до гріха та злочину, вважалося більшим за порушення церковної присяги, проте такі зароки частіше

порушувалися потай від небажаних очей. Люди помітили, що такі зароки не завжди давали позитивний результат, тому ніколи не зарікалися до віку, до гробової дошки [112, с. 2].

Третій вид зароку – приятельські, які автор статті з ЕГВ називає комічними, бо давали їх товариші один одному перепивши. Причому перший, хто порушував такий зарок зобов'язаний був поставити товаришам певну кількість горілки, яку розпивала вся компанія. Іноді порушник піддавався певним глузлигим покаранням, таким як гоління половини бороди чи голови, або тілесному покаранню (в глухих селах часто застосовувались різки) [118, с. 3–4].

Товариства тверезості Катеринославської губернії згадуються в переліку, складеному І. Мордвиновим на 1911 рік, серед яких без дат заснування значаться: Краснопільське в Катеринославському повіті [416, с. 197], Маріупольське в м. Маріуполь [416, с. 201] та Товариство тверезості в ім'я Пресвятої Богородиці та Святого Миколая Чудотворця при Миколаївській церкві на станції Міллерово Південно-східної залізниці [416, с. 186]. Зіставивши наявні довідкові видання, можемо зробити висновки про заснування цих товариств у період з 1894 року по 1911 рік включно.

У 1903 році було засновано Миколаївське парафіяльне товариство тверезості священником Арсенієм Гусєвим в с. Миколаївка Слов'яносербського повіту. Товариство мало затверджений статут, а основні правила товариства були викладені в брошурі «Друзям Миколаївського товариства тверезості» 1906 року. Членів товариства значилося 510 осіб. Кожному з них видавався «Священний листок», який, ймовірно, містив текст молитви та слугував членським квитком. Товариство в своїй діяльності відзначилось масштабною роботою із розповсюдження літератури антиалкогольного змісту [416, с. 204].

При станції Микитівка Південної залізниці в Бахмутському повіті 19 жовтня 1908 року священником Магістріаном Верецьким було засновано

Микитівське товариство тверезості. Члени цього товариства поділялися на дві групи: абсолютні тверезники та помірні [416, с. 204].

В Ананьївському повіті Херсонської губернії в березні 1891 року священником Михайловським було засновано товариство тверезості. Серед членів товариства значилося 30 осіб, які за порушення обітниці мали сплатити штраф 3 руб. [364, с. 25]. У 1895 році в с. Коховка того ж Ананьївського повіту священником М. Кондратовичем було засноване Коховське товариство тверезості [416, с. 197].

Отже, газетні періодичні видання є важливим джерелом для вивчення історії та діяльності просвітницьких та парафіяльних товариств тверезості на півдні України в другій половині XIX – на початку XX століття. Особливого значення набувають матеріали періодики при вивченні такого громадського товариства тверезості, як Одеське товариство для боротьби з пияцтвом, адже джерельна база з історії даного товариства фактично представлена лише опублікованим статутом та річними звітами про діяльність. Відповідно, статті та замітки одеських газет стають єдиним джерелом, здатним розкрити практичну діяльність товариства, його досягнення та невдачі, персоналії учасників та особливості відносин членів товариства. Особливість газетної періодики, як-то оперативне висвітлення актуальної події, невдовзі після того, як вона відбувалася, дає можливість простежити динаміку діяльності товариства, а емоційна забарвленість повідомлень дає змогу простежити ставлення до товариства як самого автора, так і редакцій газет, широкої громадськості.

3.2. Державна антиалкогольна кампанія в Російській імперії у висвітленні газетних видань Південної України

На відміну від неофіційної, громадської боротьби з пияцтвом, яка розгорнулася вже в 1850-х роках, державні заходи в цьому напрямі фіксуються значно пізніше, хоч і мають більш системний та організований

характер. У 1894 році за ініціативи міністра фінансів графа С. Ю. Вітте у контексті реформи казенної винної торгівлі було запроваджено державну монополію на торгівлю міцними напоями. Реформа передбачала заснування нових типів торгових закладів – винних лавок, у яких алкоголь можна було продавати, але категорично заборонялося його вживати. Передбачалося, що усунення найбільш доступного місця розпивання алкогольних напоїв сприятиме зменшенню пияцтва. Крім того, в місцях введення монополії організовувалися попечительства про народну тверезість (далі – ПНТ), покликані організувати дозвілля простого люду, аби відволікти від вживання алкоголю.

Реформа казенної винної монополії, маючи експериментальний характер, запроваджувалась не одразу по всій території Російської імперії. Винна монополія вводилася з 1 січня 1895 року тільки в чотирьох губерніях: Пермській, Оренбурзькій, Уфимській та Самарській. Українські землі потрапили під другу хвилю реформи (з 1 липня 1896 року), що охоплювала Бессарабську, Волинську, Катеринославську, Київську, Подільську, Полтавську, Таврійську, Херсонську та Чернігівську губернії [143, с. 3; 355, с. 223].

Реформа казенної винної монополії, ініційована міністром фінансів С. Ю. Вітте, мала чітко означені завдання: 1) збільшити винні надходження до казни; 2) покращити якість міцних напоїв, в першу чергу горілки; 3) підвищити культуру вживання алкоголю серед населення [474, с. 24]. Саме для реалізації останнього завдання, паралельно з впровадженням казенної винної монополії, в кожній губернії сфери дії реформи засновувались ПНТ. Як елемент реалізації державної політики попечительства перебували у віданні Міністерства фінансів. Типовий статут ПНТ був затверджений 20 грудня 1894 року і оприлюднений в офіційній пресі, зокрема на шпальтах «Екатеринославских губернских ведомостей» та «Херсонских губернских ведомостей» [146, с. 2–3; 147, с. 3; 148, с. 3; 269, с. 119; 272, с. 519]. Скоріше

за все, дана інформація містилася і в «Таврических губернских ведомостях», але відповідні номери видання не були виявлені.

Статут ПНТ проголошував основну мету установ – захистити населення від зловживання міцними напоями. Згідно статуту для реалізації поставленої мети ПНТ мали наглядати за дотриманням законодавчих норм під час продажу міцних напоїв; поширювати серед населення інформацію про шкоду непомірного вживання міцних напоїв, організувати проведення вільного часу поза питними закладами, для чого могли влаштовувати народні читання та співбесіди, складати та поширювати видання, що пояснювали шкоду зловживання алкоголем, відкривати чайні, народні читальні тощо; піклуватися про відкриття та утримання лікувальних притулків для тих, хто страждає алкоголізмом [140, с. 2–3; 146, с. 2–3].

Наголосимо, що статут жодним словом не вказував на необхідність викорінення пияцтва та алкоголізму в цілому, або хоча б безпосередньої боротьби з цими явищами. Відволікання народу від пияцтва – як основна мета попечительств – мала здійснюватись шляхом організації вільного часу населення. Хоча вже на початку ХХ століття громадськість дорікала ПНТ через неефективність у боротьбі з пияцтвом та алкоголізмом.

Отже, з 1896 року на півдні України були створені губернські та повітові попечительства про народну тверезість. В Одесі, Керчі, Севастополі та Миколаєві влаштовувалися особливі комітети ПНТ під головуванням градоначальника чи військового губернатора [206, с. 2]. Особливі комітети попечительств здійснювали свою діяльність у межах окремого міста. Завдяки повідомленням у газетній періодиці вдалося встановити, що перше засідання Катеринославського ПНТ відбулося 5 серпня 1896 року [139, с. 3–4], Одеського ПНТ – 20 листопада 1896 року [184, с. 3].

Нові установи отримали підтримку як з боку державних інституцій, так і з боку місцевої інтелігенції, широко рекламувалися в офіційній пресі [120, с. 2; 157, с. 3; 158, с. 2; 159, с. 2–3]. Зокрема, на сторінках ЕГВ зазначалося, що в справі боротьби з пияцтвом «на допомогу приходять Міністерство фінансів,

що проєктує губернські та повітові попечительства про народну тверезість», склад яких буде формуватися з осіб, зацікавлених у боротьбі з пияцтвом [156, с. 2–3]. Про важливість залучення держави до боротьби з пияцтвом та створення ПНТ йдеться в матеріалах газет «Южанин» [296, с. 1], ЕГВ [105, с. 3; 107, с. 3; 114, с. 2–3; 121, с. 2]. На сторінках «Новороссийского телеграфа» публікувалися звіти стосовно діяльності ПНТ тих губерній імперії, що потрапили під першу хвилю реформи – у цих звітах підкреслювалися успіхи реформи та в позитивному контексті висвітлювалась діяльність попечительств, які могли стати зразком для організації та діяльності ПНТ на півдні [201, с. 2]. На шпальтах «Новороссийского телеграфа» вміщено й інші роздуми авторів щодо введення казенної винної монополії [182, с. 2; 185, с. 2; 208, с. 2].

Місцева інтелігенція нарікала на бездіяльність громадських товариств тверезості, порівнювала можливості громадських організацій та державних установ у боротьбі з пияцтвом, висловлюючи сподівання на результативну діяльність останніх, зважаючи на державну підтримку та більш широкі права, наприклад, щодо влаштування чайних, їдалень тощо [181, с. 3]. У свою чергу дописувачі газет неодноразово розповідали, що населення побоюється, що придбання горілки стане повністю неможливим, а кабаки повністю замінять чайними та їдальнями ПНТ. Так, на сторінках «Новороссийского телеграфа» зазначалося, що в останні дні перед введенням державної винної монополії спостерігався небувалий сплеск відвідуваності закладів кабацького типу. Відвідувачі побоювалися, що це їх останній шанс побувати в подібних закладах [207, с. 2].

Свою підтримку ПНТ висловило і духовенство. Так, в ЕГВ було розміщено (передруковано з київського видання «Жизнь и искусство») лист священника, в якому висловлювалася впевненість у результативності діяльності попечительств у селі, якщо головна їх увага буде зосереджена на організації дешевих чайних та безкоштовних читалень, де б селяни могли з користю провести свій вільний час [113, с. 4; 204, с. 2].

Розрекламовані, оточені з усіх боків підтримкою, ПНТ розпочали влаштування народних читань, чайних, їдалень, бібліотек-читалень, народних гулянь – головною метою всіх цих заходів було відволікання народу від пияцтва шляхом заповнення вільного часу розумними і корисними розвагами.

Народні лекції, бесіди та читання – це були одні з перших заходів, які взялися втілювати в життя активісти попечительств. Пояснювалося це, перш за все, мінімальними затратами. Приміщення під подібні заходи зазвичай безкоштовно надавала місцева влада. Дані заходи проходили переважно в приміщеннях земських та парафіяльних шкіл. Витрати передбачалися лише на «чарівні ліхтарі» для народних читань з «туманними картинами». «Чарівний ліхтар» (або «туманні картини», «тіньові картини») дозволяв створювати проєкції за допомогою зображень на скляних пластинах. Сеанси «чарівного ліхтаря» могли супроводжуватися співом та музикою, або коментувалися лектором. Лекторами ПНТ виступали переважно місцеві вчителі та священники, що виконували лекторські обов'язки на громадських засадах. Таким чином, за мізерних затрат можна було провести подібні заходи чи не в кожному населеному пункті повіту. Наприклад, Одеський повітовий комітет ПНТ за участі Одеського земства за 1896 рік (попечительство почало діяти з осені 1896 року) організував народні читання з «тіньовими картинами» при 30 земських школах [203, с. 2].

Надалі попечительства влаштовували власні аудиторії для читання лекцій, в тому числі з «туманними картинами». Зокрема, такі аудиторії мало Херсонське повітове ПНТ в Херсоні на Воєнному Форштадті [284, с. 2; 288, с. 2; 289, с. 2], в Бериславі [287, с. 2], сел. Березнеговатому [286, с. 2]. Севастопольський особливий комітет ПНТ збудував власний народний дім, у приміщеннях якого також влаштовувались читання [175, с. 3].

Народні читання проводилися щотижня, зазвичай у неділю та у святкові дні, іноді вони були приурочені до певної історичної події. Так, Херсонський повітовий комітет ПНТ влаштовував читання з нагоди 100-річчя з дня народження О. С. Пушкіна. В Херсоні читання проходили в аудиторії

морських казарм та у власній аудиторії комітету на Воєнному Форштадті. Було розроблено дві програми: для дітей і для дорослих. Дитяча програма складалася з трьох частин: біографія О. С. Пушкіна, «Казка про царя Салтана», дитячий хор, які мали супроводжуватися сеансами з «тіньовими картинами». Програма для дорослих включала біографію поета, його твори «Кавказький полонений» та «Метіль», а також хорові співи [284, с. 2]. У населених пунктах повіту святкування планувалися в установах комітету, або ж за відсутності таких – у приміщеннях шкіл. Програма була подібною до міської і передбачала читання біографії О. С. Пушкіна, після якої планувалося читання одного-двох творів поета з демонстрацією ілюстрацій до них за допомогою «чарівного ліхтаря». На вибір пропонувалися наступні твори: «Метіль» (1 картинка), «Бариня-селянка» (2 картини), «Станційний наглядач» (2 картини), «Мідний вершник» (3 картини), «Кавказький полонений» (4 картини), «Капітанська донька» (12 картин), «Полтава» (16 картин), а також казки: «Казка про морську царівну» (12 картин), «Казка про царя Салтана» (15 картин) [285, с. 2].

Зі списку творів з «туманними картинами» можемо бачити, що кількість картин була достатньою, аби забезпечити динаміку викладу тексту та зацікавити відвідувача. Тож, не дивно, що народні читання з «туманними картинами» користувалися попитом серед населення, про що неодноразово зазначалося на шпальтах місцевих газет. Зокрема, члени Херсонського повітового ПНТ у Бериславі зазначали, що кількість відвідувачів постійно зростала і на середину 1899 року досягла 200 осіб. Непередбачуваний попит серед населення та невідповідність членів попечительств призвели до нестачі лекторів у населеному пункті, про що повідомлялося в газеті [287, с. 2]. Севастопольський особливий комітет ПНТ, звітуючи про кількість проведених читань та кількість відвідувачів у 1915 році, зазначав, що зали зазвичай були переповнені [175, с. 3]. Народні читання були безпрограшним варіантом упродовж усієї діяльності попечительств.

Наступним за складністю влаштування заходом було створення бібліотек-читалень. Особливістю бібліотек-читалень ПНТ було їх подвійне підпорядкування. З одного боку, вони відкривалися благодійними організаціями і тому підпадали під дію «Правил про безкоштовні народні читальні та порядок нагляду за ними», що були затверджені Міністерством внутрішніх справ 1890 року. Згідно з цими «Правилами» фонди бібліотек ПНТ комплектувалися виданнями, дозволеними Вченим комітетом Міністерства народної освіти, виданнями уряду та літературою, дозволеною духовним відомством. З іншого боку, згідно з «Правилами влаштування попечительствами про народну тверезість безкоштовних бібліотек-читалень» відкриття бібліотек-читалень мало узгоджуватись з Міністерством фінансів [448, с. 24]. Таким чином, необхідність враховувати нюанси одразу двох нормативних документів ускладнювала та затягувала відкриття бібліотек ПНТ. Так, в одному з повідомлень ЕГВ зазначається, що в Олександрівському повіті Катеринославської губернії вже другий рік чекають відкриття бібліотеки-читальні. В Сосницькому повіті Катеринославської губернії, де земство вирішило відкрити п'ять народних бібліотек та щороку асигнувало кошти на їх існування, дозволу на їх відкриття чекали три роки [138, с. 2].

Тож, ПНТ обрали дещо спрощений варіант – організацію читалень при чайних, тобто створення чайних-читалень. Спрощення, зокрема, стосувалися й фінансової сторони питання, адже за такого варіанту створення читальні не вимагало виділення окремого приміщення, а сама читальня являла собою одну з кімнат чайної. Зазвичай в центрі знаходився великий стіл, на якому були розкладені газети і журнали, а вздовж стін розташовувалися шафи з книгами [448, с. 26].

Послуги читалень були безкоштовними. Роль бібліотекаря виконували працівники чайної, що дозволяло ще й заощаджувати на утриманні зайвої посади.

Через нестачу коштів та необхідність узгоджувати список книг для читання в чайних-читальнях простіше було обмежитися лише газетами та

журналами. Їх кількість коливалася в межах 15–20 назв. Найчастіше чайні-читальні виписували місцеві губернські відомості, журнали «Вестник трезвости», «Нива», «Вокруг света», «Природа и люди» та інші [448, с. 26]. Зокрема, за повідомленням ЕГВ, відомо, що в Катеринославі в читальні при чайній Катеринославського повітового ПНТ у перші дні її функціонування відвідувачі мали можливість читати лише ЕГВ [150, с. 3].

Чайна-читальня в с. Лиховка, влаштована Верхньодніпровським комітетом ПНТ, отримувала журнали «Вестник трезвости», «Свет», «Вестник Русского общества пчеловодства», «Деревня», «Читальня народной школы», «Чтения для солдат», «Сельский вестник», «Сад и огород» [152, с. 3].

У читальні при чайній Миколаївського особливого комітету ПНТ було представлено до 17 назв газет і журналів: «Вестник трезвости», «Досуг и Дело», «Сельский хозяин», «Рожина», «Нива», «Свет», «Московский листок», «Ремесленная газета», «Новороссийский телеграф», «Южанин» та інші [388, с. 139].

Можемо простежити деякі відмінності в формуванні газетно-журнальних комплексів міських та сільських читалень. Спільними для них були «Вестник трезвости», «Нива», «Свет» та подібні. Проте міські читальні мали періодику з ремісничою тематикою, а сільські – із сільськогосподарською.

Дещо пізніше відкрилися й бібліотеки. Приміщенням та частково літературою бібліотеки забезпечувала місцева влада, попечительства ж мали турбуватися про подальше поповнення літературою та виплату заробітної платні працівникам бібліотек. Популярність закладів напряду залежала від асортименту літератури, який удосконалювати було складніше, адже він був чітко регламентований. Для прикладу, маємо опис наявної літератури бібліотеки-читальні Херсонського повітового комітету ПНТ під час її відкриття 7 лютого 1899 року. За цим описом основу бібліотеки склали твори релігійно-морального змісту, історичні твори, брошури з географії [282, с. 2].

Найчастіше поповнювалися бібліотеки саме рекомендованою літературою. Наприклад, Херсонський губернський комітет ПНТ рекомендував повітовим комітетам придбати для поповнення бібліотек видання священника Д. Булгакова «Ехо. Пияцтво та його наслідки в малюнках», «Як відмовитись від вина», «Що таке пияцтво і як його позбутись» і подібні твори, цікаві досить вузькому колу читачів, проте схвалені Міністерством просвіти [274, с. 2; 286, с. 2].

На шпальтах газет згадується відкриття та функціонування бібліотеки-читальні Миколаївського особливого комітету ПНТ [292, с. 2], Одеського особливого комітету ПНТ [241, с. 4]. Севастопольське ПНТ 1900 року розпочало відкриття двох бібліотек-читалень: у Севастополі та сел. Бертенівці [171, с. 3].

У Керчі 30 червня 1897 року за ініціативи місцевого комітету ПНТ почала функціонувати дитяча читальня. Особливість цієї читальні полягала в тому, що знаходилась вона в міському саду. Отримавши обрані книжки, діти мали змогу читати їх під тінню дерев. Читання відбувалося під наглядом спостерігачів, які після повернення літератури, опитували дітей щодо змісту прочитаного. Час для читання розподілявся за гендерним принципом: з 10.00 до 12.00 – для хлопчиків, з 16.00 до 18.00 – для дівчат [253, с. 1]. Працювала читальня, як і сад, лише в літній період, оскільки дітям і спостерігачам, функцію яких виконували педагогічні працівники, був час до школи. Дитяча бібліотека закрилася вже 6 серпня [254, с. 2]. Про відновлення її діяльності наступного літа на шпальтах місцевих газет не повідомлялося. Проте відомо, що в 1901 році в Керчі функціонувала Нагорна народна читальня Керч-Єнікальського особливого комітету ПНТ з відділом для дітей. Діти могли брати книжки додому під відповідальність батьків та вчителів тих шкіл, у яких вони навчаються. Дорослі ж за видачу книжок для читання вдома мали внести заставу в розмірі 50 коп. [257, с. 2].

За відомостями Д. А. Тушинського на території Південної України на 1900 рік діяло 128 бібліотек і читалень: у Таврійській губернії було

52 бібліотеки і читальні та 10 читалень, що виписували тільки періодику; в Херсонській губернії (дані за 1899 рік) – 47 бібліотек і читалень та 7 читалень, що виписували тільки періодику; в Миколаївському особливому комітеті ПНТ – 4; в Одеському особливому комітеті ПНТ – 3; у Севастопольському особливому комітеті ПНТ – 2; у Керчь-Єнікальському особливому комітеті ПНТ – 3 бібліотеки і читальні [453, с. 54–55].

Бібліотеки та читальні зазвичай вели статистику відвідувачів, яка враховувала як характеристику самих відвідувачів, так і літературу, замовлену ними. Так, читальню-бібліотеку Миколаївського особливого комітету ПНТ у жовтні 1898 року відвідало 2145 осіб. Крім періодичних видань було видано 413 книг. Саме ті відвідувачі, які брали книги, підлягали детальному статистичному обліку. За віковою характеристикою відвідувачі розподілились наступним чином: 13–20 років – 239 осіб, 20–30 років – 159 осіб, 30–40 років – 4 особи, 40–50 років – 1 особа, 50–60 років – 9 осіб, 70–80 років – 1 особа. За віросповіданням відвідувачі були: християни – 151 особа, іудеї – 262 особи. За родом занять: ремісники – 116 осіб, робітники – 34, службовці – 118, торговці – 20, інших занять – 125 [295, с. 2–3]. Тобто, бібліотеку відвідувала переважно молодь, що працювала ремісниками та службовцями.

Влаштування чайних та їдалень передбачало більше затрат часу, зусиль та фінансів, що зумовило затримку їх відкриття. Проте головною перевагою цих закладів була перспектива отримати в майбутньому прибутки від продажу їжі та напоїв, що змушувало попечительства активізувати роботу в цьому напрямі. 1 жовтня 1897 року відкрилася їдальня Одеського особливого комітету ПНТ в Одесі на Пересипі [228, с. 3]. Одеський повітовий комітет ПНТ при відкритті чайних застосовував диференційований підхід. У селищах та містах, де відбувалися базари, передбачалося відкриття чайних, які могли б замінити для приїжджаючих селян трактири, тобто люди могли б зігрітись, відпочити та поїсти. На організацію таких чайних було заплановано виділити 500 руб. на кожному. В інших містах при організації чайних увага зосереджувалась на влаштуванні для населення дешевих та розумних розваг.

Такі чайні планувалося відкривати в приміщеннях шкіл, для чого виділялося по 100 руб. на їх відкриття та по 50 руб. на утримання [203, с. 2]. Не дивлячись на грандіозні плани, у 1897 році Одеське попечительство відкрило лише три чайні. А із запланованих на 1898 рік 50 чайних губернським комітетом було дозволено лише сім, на які було асигновано 7000 руб. [276, с. 2].

У цілому, по Херсонській губернії справа просувалася досить успішно. Трохи кращими справи були в Ананьївському та Олександрійському повітах. Ананьївський повітовий комітет ПНТ у 1897 році відкрив чотири чайні, а на 1898 рік запланував ще три. Для закладу в м. Ананьєві планувалося будівництво власного приміщення, в якому б розташувалися чайна, бібліотека-читальня та аудиторія для народних читань з «туманними картинами». За підрахунками архітекторів вартість будівництва складала 12 000 руб. Землю безкоштовно надавала міська дума. Повітовий комітет вже мав на своєму рахунку 4000 руб. на будівництво і запропонував щороку протягом п'яти років вносити по 2000 руб. Враховуючи наявність землі та фінансового плану, губернський комітет дозволив будівництво власного приміщення в м. Ананьєві [280, с. 2].

Найкращою ситуація була в Олександрійському повіті, де місцевим повітовим комітетом ПНТ у 1897 році було відкрито 5 чайних з читальнями при них: в м. Олександрії, м. Ново-Георгіївському, с. Новій Празі, м. Дмитрівці та селищі при станції Долинській. Чайна в Олександрії мала два поверхи, де розташовувались також читальня, бібліотека, їдальня та нічліжний притулок, а в садибі – постійний двір. У 1898 році була відкрита чайна в Гданівці [278, с. 2].

Натомість в Єлисаветградському та Тираспольському повітах протягом 1897 року було відкрито по одній чайній, в містечку Братському та м. Тирасполі відповідно. І якщо Тираспольський повітовий комітет ПНТ в 1898 році планував відкрити ще три чайні, на які було асигновано 7000 руб.,

то Єлисаветградський комітет жодних подібних планів не мав [275, с. 2; 279, с. 1].

Трохи пізніше, а саме 7 лютого 1898 року, відбулося відкриття чайної та бібліотеки-читальні Херсонського повітового ПНТ. Ця чайна займала дві просторі кімнати та була забезпечена «пристойними меблями». Цікавим є той факт, що меблі були придбані в одному з трактирів, що закривався [282, с. 2].

Перша чайна в Катеринославі була відкрита 1 жовтня 1897 року. Влаштуванням чайної займався член комітету І. І. Стройніков. Розташовувалася вона в орендованому будинку на Озерному базарі, мала чотири кімнати, де могло розміститися до 60–70 осіб. У закладі було всього три працівники: завідувач та два служителі. Порція чаю з трьома шматочками цукру коштувала 3 коп., що складало собівартість продуктів. При відкритті цієї чайної було оголошено про плани попечительства відкрити ще кілька чайних у Катеринославі та вісім – у повіті (в повіті на цей момент вже існувало сім чайних) [149, с. 3].

Одна з таких чайних, а саме в Солоненькому, була відкрита земським начальником третьої ділянки М. Н. Черкасовим. Звітуючи на засіданні Катеринославського повітового комітету ПНТ, М. Н. Черкасов зазначав, що чайна користувалася прихильністю населення, її відвідувало 200 осіб на місяць, за рахунок чого вона приносила невеликий прибуток. Вартість чаю в Солоненькому складала 4 коп., що на копійку вище від собівартості продуктів [115, с. 3]. Відповідно, чайна дійсно отримувала невеличкий прибуток.

Щодо відображення діяльності інших повітових комітетів ПНТ у Катеринославській губернії на сторінках періодичних видань, то маємо інформацію стосовно Верхньодніпровського повіту. Верхньодніпровський повітовий комітет ПНТ розпочав свою діяльність на початку 1897 року. У 1898 році ним були влаштовані чайні в м. Верхньодніпровську та селах Саксагані, Лихівці, Успенці та Вільних Хуторах [151, с. 2]. Чайна в Лихівці була відкрита 1 лютого 1898 року і займала просторе приміщення в центрі

села. У ній розміщувалося 15 столиків на чотири людини кожен. При чайній також функціонувала читальня [152, с. 3].

Керч-Єнікальським особливим комітетом ПНТ 29 грудня 1897 року в міському домі була відкрита чайна в Керчі. Відвідувачі мали змогу отримати чай з трьома шматочками цукру за 2 коп. Зазначається, що в перший день роботи заклад відвідало 400 чоловік [256, с. 1].

Вже 11 жовтня 1898 року за активної участі вчителя С. Н. Атманакі, священника о. Афанасія Ендеки, лікаря І. М. Сурішата відбулося відкриття чайної в Єнікале. Чайна розташовувалася в одному з приміщень фортеці, яке безкоштовно на невизначений термін надало в користування інженерне відомство [265, с. 2]. Саме зусиллями члена-кандидата Керч-Єнікальського особливого комітету ПНТ С. Н. Атманакі та шляхом залучення небайдужих було здійснено ремонт та облаштування приміщення для потреб чайної загальною вартістю 450 руб. [266, с. 2].

Чайна Севастопольського особливого комітету ПНТ була відкрита 21 вересня 1897 року в Севастополі. Розташовувалася вона при Народному домі, де також були приміщення для народного театру, їдальні та читальні [169, с. 2]. Першопочатково комітет планував будівництво народної чайної з пристосуванням для театру, для чого Севастопольська міська дума надала попечительству в тимчасове безкоштовне користування ділянку землі на Базарній площі розміром у 100 сажнів. За підрахунками архітектора будівництво приміщення мало коштувати 9000 руб. Враховуючи наявність коштів, комітет вирішив добудувати приміщення для влаштування кухні на випадок використання приміщення для дешевої їдальні [170, с. 2]. Таким чином, будівництво чайної переросло в спорудження Народного дому.

У 1914 році в Севастополі функціонувало дві чайні: одна при Народному домі, друга на 4-й Бастіонній вулиці. Причому, більш успішною була саме остання, оскільки розташовувалась ближче до району, населеного робочим людом [178, с. 3]. Для порівняння в їдальні та чайній при Народному домі в жовтні 1914 року було роздано 418 порцій обідів, 34 порції вечері,

317 порцій чаю та 39 чайників окропу. В той час, як у їдальні та чайній на 4-й Бастіонній вулиці в жовтні того ж року реалізовано 1588 порцій обідів, 510 порцій вечерь, 2856 порцій чаю та 660 чайників окропу [172, с. 3].

Працівники чайних намагалися здешевити свою продукцію, адже основними відвідувачами чайних та їдалень були ремісники, дрібні торговці, городові та інше населення [178, с. 3], тобто здебільшого робочий люд та міська біднота. У 1916 році спостерігалася зміна контингенту чайних: їх починали відвідувати сім'ї запасних та інших військових чинів, що перебували на службі в дійсній армії [176, с. 3]. Тому, наприклад, в чайній-їдальні на 4-й Бастіонній вулиці під час осіннього сезону здійснювали заготівлю продуктів, придатних для зимового зберігання (капуста, картопля, овочі), що давало можливість зекономити на придбанні цих продуктів у період їх подорожчання. Крім того, відпуск обідніх страв відбувався як у вигляді комплексних обідів, так і окремо перших, других страв та чаю. Крім платних обідів, попечительство за власний рахунок надавало безкоштовні обіди для найбільш бідних [178, с. 3].

У місцевій пресі наприкінці XIX століття чайні та їдальні попечительств про народну тверезість отримали більше схвальних відгуків, що стосувалися чистоти посуду та приміщень, якості страв та уважності персоналу. Яскравим прикладом може бути випадок, що трапився в народній чайній-їдальні Миколаївського особливого комітету ПНТ. Як повідомлялося в газеті, робітник, який прибув з однієї з центральних губерній Російської імперії, підійшов до касирки, тримаючи в руках пристойну суму грошей. Він звернувся до працівниці з проханням відіслати гроші поштою його дружині, посилаючись на те, що боїться сам йти на пошту, оскільки там в черзі може втратити робочий день [294, с. 2]. Даний випадок наводився в газеті в якості символу довіри населення до закладів ПНТ.

Уже на початку XX століття в пресі з'являються і негативні відгуки щодо діяльності чайних та їдалень. Так, автор однієї такої статті зазначав, що попечительства зосередили свою увагу на забезпеченні чайних кращими

приміщеннями, тут краще миють підлогу та посуд, подають кращий чай, проте всі ці переваги чайних не зменшували відвідуваність трактирів та приватних чайних. Автор статті зауважував, що відвідувачі чайних та їдалень попечительства не могли почуватися вільно, адже їх постійно опікали: прийшов заморений робітник випити чаю, а йому моралі читають, наче дитині.

З іншого боку, автор статті розкривав ще одну цікаву сторону діяльності чайних та їдалень. Виявляється, за словами автора, в новозбудовані Народні дома люди ледь наважувалися зайти. А коли заходили, то їм відмовляли в місцях, натомість запрошуючи за столик відвідувача, від якого очікувалися гарні чайові [103, с. 10]. Проте описаний в газеті випадок міг бути одиничним і не дає підстав стверджувати, що чайні та їдальні, влаштовані як благодійні заклади, перетворилися на комерційні.

Одним з напрямків роботи ПНТ було надання консультацій у юридичному бюро. Наявність юридичної освіти давала підстави сподіватися на непогані заробітки, а робота в юридичному бюро при ПНТ виконувалась за копійки чи зовсім безкоштовно, тому і бажаючих надавати юридичні послуги в таких бюро було обмаль, що значно ускладнювало саму організацію юридичних бюро. Намагався організувати юридичну допомогу населенню Миколаївський особливий комітет ПНТ, керівники якого закликали бажаючих працювати в такому бюро відгукнутись. Попечительство планувало допомагати неписемним у складанні листів та надавати бідному люду безкоштовні юридичні поради. З місцевих газет відомо, що на заклики попечительства відгукнулися представники місцевої адвокатури [291, с. 2]. Оглядова стаття щодо роботи попечительств всієї країни містить згадку про наявність бюро безкоштовної юридичної допомоги Одеського особливого комітету ПНТ [249, с. 1], проте на шпальтах одеських газет цей напрям діяльності не відображено, що може свідчити про відсутність реальної роботи в цьому напрямі.

Серед повідомлень газетної періодики Південної України детальну інформацію маємо лише про роботу юридичного бюро Севастопольського ПНТ, яке відкривалося двічі на тиждень. Юридичні поради в цьому бюро надавали повірені та помічники повірених. Бідним юридична допомога надавалася безкоштовно, інші сплачували від 10 коп. за пораду [174, с. 3]. Зі звіту юридичного бюро за 1915 рік відомо, що воно відкривалося 90 разів, а кількість відвідувачів, яким була надана юридична допомога протягом року, склала 1432 осіб. Усього було розглянуто 289 судових справ, з яких кримінальних – 47, цивільних – 242, та 1143 адміністративні справи. Населення зверталось з питаннями щодо земельних справ, військової повинності, субсидії, отримання посади, паспортів тощо. Юридичне бюро протягом 1915 року відвідали: 13 дворян, 17 почесних громадян, 257 містян, 1045 селян, 97 військових, 13 іноземних підданих [167, с. 3].

У 1915 році переважну кількість відвідувачів юридичного бюро складали жінки. Наприклад, в листопаді 1915 року послугами юридичного бюро скористалися 47 чоловіків та 80 жінок [173, с. 3]. Жіночий контингент складався переважно з дружин запасних, які клопотали про справи земельні, пенсійні, а також про допомогу в отриманні посад [174, с. 3]. У 1916 році з'явився особливий вид прохань до місцевої адміністрації про дозвіл відстрочок виконання судових вироків про виселення з квартир. У статті зазначається, що прохачами були переважно дружини запасних, яких домовласники намагалися виселити через незрозумілі причини, хоча квартплату вносили справно. Суд, зазвичай, надавав подовження відстрочок [177, с. 3].

Попечительства про народну тверезість також влаштовували народні гуляння. Особливістю народних гулянь був їх сезонний характер, адже відбувалися вони виключно за теплої пори року. Організація подібних заходів не могла відбутися без широкого залучення благодійних коштів. Значного розголосу на сторінках «Екатеринославских губернских ведомостей» набули народні гуляння в Олександрівську, влаштовані місцевим ПНТ. Усього було

проведено шість народних гулянь, для яких один з власників місцевого заводу «Лепп і Вальман» Іван Єгорович Лепп надав ділянку землі площею близько 2 дес. в сел. Шенвізе. На місці гуляння були встановлені ліхтарі для освітлення всієї площі, облаштовані доріжки, рядами встановлені лавки, влаштовані веранди для музикантів, для танців, для співаків та оповідачів, а також два приміщення для буфету. Головною прикрасою гуляння стали влаштовані атракціони: каруселі, вертикальний стовп для лазіння, циліндр, що обертається, призма та інші снаряди для вправ [122, с. 2]. Для повітових земств такий розмах був нечуваним. Олександрівському повітовому попечительству про народну тверезість вдалося досягти такого успіху виключно завдяки благодійності місцевих промисловців, власників типографій та інших громадських активістів.

Після олександрівських гулянь Катеринославський повітовий комітет ПНТ зайнявся питанням влаштування народних розваг, для чого навіть була створена спеціальна комісія. Першим результатом діяльності комісії стало виділення містом земельної ділянки для проведення відповідних заходів. Силами попечительства ділянка була обнесена парканом, на ній були розбиті доріжки, посаджені дерева, збудований театр, естрада для музикантів та приміщення для чайної [117, с. 3].

Одеське ПНТ відзначилося влаштуванням недільної школи при міському народному училищі [248, с. 2], Олександрійський повітовий комітет ПНТ Херсонської губернії мав нічліжний притулок та постійний двір [278, с. 2].

При всьому розмаїтті діяльності ПНТ поза увагою залишилися лікувальні заклади для тих, хто страждав алкоголізмом. Влаштування лікарні вимагало не лише величезних затрат на її будівництво та налагодження діяльності, а й потребувало постійних капіталовкладень, забезпечити які попечительства були не в змозі. Адже одне-два значних будівництва або мережа чайних могли забрати всі кошти попечительства.

Кошти попечительств, згідно того ж статуту, складались з державної субсидії (2000 руб. на рік для губернських установ та 1000 руб. на рік для повітових) та пожертв. Приватні пожертви були як в формі грошей, так і в формі речей. Проте пожертви були нерегулярними та мізерними, особливо в порівнянні з необхідними сумами. Проте іноді такі пожертви могли вирішити долю конкретного закладу. Так, в селі Любимівка Таврійської губернії, що входила до сфери дії Дніпровського комітету ПНТ, 17 селян пожертвували на влаштування чайної 45 руб. грошима, а також чайний посуд та два великих куба [168, с. 3]. Так, завдяки колективним зусиллям у селі з'явилася власна чайна. На початку ХХ століття стали популярними пожертви чайним на роздачу безкоштовних обідів. Так, в Одеський особливий комітет ПНТ було пожертвовано на роздачу портовим робітникам 50 безкоштовних обідів [240, с. 3]. Представник родини меценатів Маврогордато в 40-й день смерті М. Маврогордато пожертвував чайній Одеського особливого комітету ПНТ 300 обідів портовим робітникам [242, с. 3].

Нерідко субсидії попечительствам надавали повітові земства та міські управи. Наприклад, Катеринославський повітовий комітет ПНТ щороку (1897–1899 роки) отримував 1000 руб. від Катеринославського повітового земства [117, с. 3; 153, с. 3]. Проте таке субсидювання мало добровільний характер, тому ПНТ доводилося кожного року клопотати про подібні пожертви. Недостатність державних субсидій, нерегулярність пожертв, і той факт, що в перший же рік своєї діяльності попечительства для підтвердження масштабів проведеної роботи кинулися влаштовувати чисельні чайні та бібліотеки, призвело до утворення дефіциту бюджету ПНТ. Його намагались щороку ліквідувати, на що йшла значна частина річних надходжень [154, с. 3].

Уже з 1899 року почалося скорочення витрат на повітові попечительства, що значно гальмувало їх діяльність. Усі ініціативи повітових ПНТ відхиляли через нестачу коштів [283, с. 2].

Ще одним питанням, якому приділяли увагу місцеві газети Південної України, була безпосередньо структура та організація самих ПНТ. Структура

та місце ПНТ у губернській ієрархії визначалися статутом. Губернські комітети координували загальну діяльність попечительств у губернії. Повітові комітети зверталися до губернських з клопотаннями щодо вирішення конкретних питань [148, с. 3]. Але, на жаль, часто зустрічаємо повідомлення про байдуже ставлення губернського комітету до прохань повітового [245, с. 2].

Відрізнявся і склад губернських та повітових комітетів. Губернські комітети, очолювані губернатором, могли налічувати до 22 постійних членів та необмежену кількість почесних; повітові комітети очолювали предводителя дворянства, а кількісний склад становив від 25 до 30 постійних членів та необмеженої кількості почесних та членів-кандидатів. Постійними членами попечительств могли бути лише посадові особи [206, с. 2].

Почесних членів обирали губернські комітети з числа тих, хто надав попечительству особливі послуги. Почесного членства удостоювалися благодійники або імениті особи, статус яких дозволяв сприяти розвитку діяльності товариства.

Члени-кандидати обиралися повітовими попечителями з осіб, що виявили бажання взяти участь у справах попечительства [147, с. 3]. Згідно зі змінами до Статуту 1899 року, членами-кандидатами також вважалися особи, які сплачували членський внесок не менше 5 руб. на рік [270, с. 519].

Доступ до членства був майже вільним. За статутом ПНТ до членства не допускалися: неповнолітні; торговці міцними напоями; особи, засуджені до тюремного ув'язнення, або особи, що перебували під слідством за злочини, що передбачають покарання тюремним ув'язненням; особи, що перебували під опікою за марнотратство; особи, оголошені неспроможними боржниками; особи, виключені з духовного відомства або з товариств та дворянських зборів за приговорами тих станів, до яких вони належать [147, с. 3].

Тобто основні активні сили попечительств перебували в статусі членів-кандидатів, які на відміну від постійних та почесних членів на засіданнях повітових комітетів мали лише право дорадчого голосу. Ситуація, коли

акцизні чиновники очолювали попечительства, а місцева інтелігенція залишилася за бортом, неодноразово висвітлювалася на сторінках газет [249, с. 1]. Ініціативи членів-кандидатів повітових комітетів попечительств часто губилися в паперовій тяганині та в безкінечній череді клопотань про отримання різноманітних дозволів [142, с. 3].

Показовим прикладом у цьому плані є звернення Оргіївського повітового комітету ПНТ, опубліковане на сторінках «Одесского листка». Комітет наголошував, що діяльність його могла б бути більш значною та плідною, якщо б кращим місцевим діячам, які бажають взяти більш активну участь у його роботі, надати можливостей для реалізації ініціативи. Мова йшла про членів-кандидатів, які за словами комітету ближче стояли до населення та краще знали про його потреби. Оргіївський комітет констатував, що на даному поприщі члени-кандидати були головними активними діячами. Але вони були поставлені в таке становище, коли вся їх енергія та палка готовність працювати на користь справі сходила нанівець. Адже на практиці кандидатам відводилася роль виконавців; вони не могли дати хід корисному починанню або власній ініціативі; їх клопотання часто ігнорувалися. Пояснювалося це тим, що члени-кандидати мали лише право дорадчого голосу, вони не мали жодного впливу на ухвалення того чи іншого рішення. Комітет пропонував розширити права членів-кандидатів, що дало б можливість поповнити лави попечительств з числа місцевих активістів [245, с. 2].

На початку ХХ століття численні скарги на управляючих акцизними зборами щодо їх формальної діяльності в ПНТ, невідвідування засідань комітету привернули увагу урядовців. Але все, що було зроблено з боку держави, це звернення до чинів акцизного нагляду, в якому їм пропонувалося «стати в більш близькі до справ попечительств стосунки, а управляючим акцизними чинами стежити, щоб підвідомчі їм чини не пропускали засідань комітетів». Циркуляр міністра фінансів завершувався пропозицією до управляючих акцизними зборами звернути увагу на голів губернських

комітетів, які особливо відрізнялися своєю корисною діяльністю та заслуговували на заохочення [104, с. 67].

Склад комітетів попечительств впливав на особливості висвітлення діяльності самих установ у провінційній пресі. Часто побоюючись владного гніву, газети виспівували дифірамби попечительствам, через що і читачі, і Міністерство фінансів могли отримувати спотворену інформацію [141, с. 2]. Крім того, все частіше в газетах наголошувалося, що справи попечительств гальмувалися клопотаннями про отримання різноманітних дозволів [142, с. 3]. І вже на початку ХХ століття в газетній періодиці ПНТ відкрито звинувачували в бездіяльності. Наголошували, що багато із запланованих попечительством заходів не були здійснені, а справи велися лише формально [103, с. 10].

Дійсно, поступово діяльність ПНТ йшла на спад. Уже в 1914 році на сторінках «Одесского листка» розміщено витяги з огляду діяльності попечительств, що включав 37 європейських губерній Російської імперії. Даний огляд включав і губернії Південної України. Зокрема, найбільше була розкрита діяльність Одеського попечительства про народну тверезість, яке було організовано негайно після введення монополії [219, с. 3; 220, с. 2; 223, с. 2; 230, с. 3; 237, с. 3; 238, с. 3]. На початку діяльності попечительство мало річний бюджет у 100 000 руб., залучило до своїх лав широке коло громадських діячів, що сприяло його розквіту. У результаті попечительством було засновано літній та зимовий театри, три чайні-їдальні, дві бібліотеки, бюро безкоштовної юридичної допомоги, недільні класи для дорослих та народні безкоштовні читання в кількох пунктах міста. Неможливість реалізувати власні ідеї та впливати на діяльність попечительства відштовхнули від нього широкі кола громадськості, представників інтелігенції. У результаті на 1914 рік у попечительстві в повній мірі функціонували лише три чайні. Зимовий театр здавався в оренду, літній театр мав чотири п'єси на рік, народні читання влаштовувалися безсистемно, бюро

юридичної допомоги існувало лише на папері, недільні класи функціонували нерегулярно, на вживання алкоголю діяльність попечительства не впливала.

За даними того ж огляду попечительство в Херсоні майже не проявляло своєї діяльності. В Катеринославі було два попечительства, діяльність яких в масштабах губернії була непомітною та ніяк не сприяла зменшенню пияцтва [108, с. 3; 109, с. 3; 116, с. 3; 249, с. 1].

Зазначимо, що ПНТ зробили свій внесок у політичне життя Російської імперії початку ХХ століття. Робота попечительств та їх невдачі зокрема були вдало використані в політичних інтригах [124, с. 3; 125, с. 3; 126, с. 3]. Міністр фінансів граф С. Ю. Вітте як ініціатор реформи, неодноразово зазнавав нищівної критики з боку своїх політичних опонентів [99, с. 3–4; 101, с. 1], результатом чого стало призначення нового міністра фінансів – Л. І. Барка [98, с. 2].

Таким чином, державна політика боротьби за тверезість здійснювалася в межах проведення реформи казенної винної монополії 1894 року, передбачала зосередження торгівлі алкоголем в руках держави, ліквідацію кабаків та заснування попечительств про народну тверезість. На сторінках періодичної преси Південної України в другій половині ХІХ століття активно відбувалося формування громадської думки щодо доцільності та успішності впровадження реформи. Заснування та функціонування ПНТ стали провідною темою газетних публікацій наприкінці ХІХ століття. Слід зауважити, що за оціночним забарвленням даних публікацій можна спостерігати процес формування громадської думки у відповідності з офіційною позицією. Так, напередодні та в перші роки впровадження реформи бачимо співчутливий тон публікацій, сподівання на плідну та результативну роботу, для досягнення чого необхідно лише набути відповідний досвід роботи. Проте тон публікацій змінився в перше десятиліття ХХ століття під час боротьби за владу та після призначення нового міністра фінансів, який критикував діяльність попереднього, в тому числі й реформу казенної винної монополії та діяльність

самих ПНТ – все це знайшло своє відображення на шпальтах газет Південної України.

3.3. Популяризація закордонного досвіду боротьби з пияцтвом в газетній періодиці Південної України: компаративний аналіз

На момент впровадження в Російській імперії широкої державної антиалкогольної кампанії світова спільнота вже мала досвід у цій справі. Саме цей досвід став об'єктом вивчення та темою багатьох публікацій у пресі Південної України протягом 1896–1897 років, тобто в час введення казенної винної монополії.

Так, у газетній періодиці з'явилися огляди досвіду боротьби з пияцтвом та алкоголізмом у Сполучених Штатах Америки, яка там розпочалася ще в 1808 році, а перше організоване товариство тверезості з'явилося в Бостоні 1826 року за ініціативи доктора Уера. Пізніше товариство поширило свою діяльність у інших містах. Перші товариства тверезості допускали помірне вживання алкоголю, та ситуація змінилася з приїздом до Америки відомого ірландського проповідника тверезості Мат'є, який проголошував повне утримання. Проповіді Мат'є закінчувалися масовими клятвами та відмовами від вживання горілчаних напоїв. За даними газети «Новороссийский телеграф», протягом свого життя ірландський проповідник навернув до тверезого способу життя 5 млн. осіб. Успіх Мат'є був настільки приголомшливий, що великі міста сперечалися за честь приймати його. Приїзд та діяльність відомого проповідника внесли корективи в роботу американських товариств тверезості. Відтепер у них давали клятви утримання від виробництва, продажу, вживання будь-яких алкогольних напоїв та власними силами наvertати питущих на шлях істини, а також клопотати про закриття питних домів.

У доповіді професора Люблінського університету Фан-ден-Хейделя, опублікованій у газеті «Новороссийский телеграф», повідомлялося, що в

Америці антиалкогольна пропаганда також активно проводилася серед жінок та молоді. Так, наприклад, наприкінці XIX століття там функціонувало дитяче товариство «Почесний легіон тверезості», яке об'єднувало близько 200 тис. малолітніх [192, с. 2].

У публікації «До діяльності Одеського товариства для боротьби з пияцтвом», опублікованій у газеті «Новороссийский телеграф», автор звертав увагу на активну участь американських жінок в антиалкогольних кампаніях. Так, особливу увагу було приділено так званому «хрестовому походу» 1874 року, який був організований жінками і спрямований проти пияцтва та утримувачів питних закладів. Протягом двох місяців у містах і селах жінки йшли в церкву на богослужіння, після чого, співаючи гімни і молитви, направлялися до питних закладів, оточували їх і не допускали відвідувачів. Цілими днями жінки перебували поблизу питних домів, вмовляючи відвідувачів приєднатися до товариства тверезості, а торговців припинити свою справу [155, с. 2–3]. У деяких містах такі походи досягали успіху, заклади закривалися, жителі тисячами вступали до лав товариства тверезості і навіть наводилися приклади того, як власники питних будинків викочували діжки з вином на вулицю, де рубали їх та виливали вино [192, с. 2].

Достеменно невідомо, чи був українськими жінками запозичений досвід «хрестових походів» в Америці, проте подібний «хрестовий похід» відбувся в 1914 році на околиці Катеринослава, про що повідомляється в газеті «Отклики жизни». Так, за даними вказаної газети, на околицях Катеринослава, біля шкіряних заводів, процвітав нелегальний продаж казенної горілки. Саме на це місце спрямували свою увагу місцеві жінки. Дві-три жваві жіночки зібрали всіх жінок, невдоволених пиятикою їхніх чоловіків, і за командою «До монопольки!» рушили в бік казенної лавки на вулиці Кожевеній. Жінки були озброєні качалками та рогачами. На вулиці, що прилягала до казенної лавки, були розставлені пости жінок. З відкриттям лавки до неї потяглися споживачі, яких при виході з лавки вже зустрічали

жінки, охочі здійснити «обшук». «Обшук» проводився досить просто та результативно: жіночки своїм озброєнням били по мішках та корзинах. Під час дійства, охрещеного газетою як «бабій бунт», за добу було знищено близько 20 відер горілки. Нажаль, у газеті не уточнювалося, яким чином вівся підрахунок знищеного алкоголю, вочевидь, за кількістю порожньої тари в лавці [251, с. 3].

У місцевій газетній періодиці Південної України американський антиалкогольний досвід був достатньо популярним, простежувався в динаміці. Так, у газеті «Новороссийский телеграф» повідомлялося, що вже в 1874 році жіночі «хрестові походи» залишилися позаду, а жінки перейшли до більш організованої боротьби і створили товариства для боротьби з пияцтвом, серед яких Християнський жіночий союз тверезості, що об'єднував близько 150 тис. учасниць [192, с. 2]. Союз був заснований 1874 року в Чикаго силами відомої американської благодійниці Франциски Віллард, яка все своє життя присвятила боротьбі з алкоголізмом. Головна її ідея полягала в тому, що жінка безсила сама по собі, але може багато досягти завдяки своєму впливу на чоловіка [129, с. 3]. Подібні публікації місцевої преси пропагували участь жінок в антиалкогольних заходах, а також додавали впевненості жінкам, чоловіки яких пиячили, давали надію та вказували шлях подолання цієї проблеми.

На сторінках ЕГВ ретельно аналізувалася програма Християнського жіночого союзу тверезості, яка складалася з 35 пунктів, серед яких: місіонерство та вплив за допомогою слова; освітня справа; охорона народного здоров'я; гігієна; фізичний розвиток (гімнастика, спорт тощо); література проти алкоголізму; поширення принципів тверезості за допомогою впливових осіб та преси; вплив на господарів стосовно прийому на роботу лише тверезих робітників; поширення в народі відомостей щодо дії наркотичних речовин; допомога робітникам; піклування над бездомними дітьми; робота з переселенцями з інших держав; дотримання недільного дня; боротьба з проституцією; влаштування базарів та виставок; порушення в

законодавчому порядку питання щодо тверезості; клопотання про надання різних пільг та привілеїв для непитущих; а також поширення принципів вічного миру, заснованого на міжнародному посередництві [129, с. 3]. Останній пункт є не випадковим, адже з невеличких стихійних заходів як-то «жіночі бунти» Християнський жіночий союз виріс у потужну міжнародну організацію з новою назвою Товариство тверезості всесвітнього християнського союзу жінок або Товариство Білої стрічки.

Газети Південної України висвітлювали різні аспекти діяльності Товариства Білої стрічки, акцентуючи увагу на активній позиції європейських благодійниць та місіонерок. Так, у Німеччині діяльність Товариства Білої стрічки поширювалася завдяки зусиллям Отилії Гофманн, яка починала свою місіонерську діяльність у Берліні, а потім й іншими німецькими містами [129, с. 3].

Публікація в газеті детального опису та характеристики напрямів діяльності Союзу мала слугувати прикладом та заохотити жіноцтво Південної України до антиалкогольної боротьби. Підтвердженням цього є публікація газетою «Новороссийский телеграф» матеріалів про виступ лікаря Л. Р. Бродовського на засіданні ради Одеського товариства для боротьби з пияцтвом з доповіддю про студії Шарлоти Грей «Про призначення жінки в боротьбі з пияцтвом» [191, с. 2].

На сторінках газети «Новороссийский телеграф» було опубліковано доповідь професора Люблінського університету Фан-ден-Хейделя «Сучасна боротьба з пияцтвом в Північно-Американських штатах», прочитана на засіданні Одеського товариства для боротьби з пияцтвом членом товариства Я. С. Балабаном. У доповіді йшлося про те, що американські товариства тверезості з початку своєї діяльності клопотали про прийняття урядом заборонних законів щодо продажу та виробництва алкогольних напоїв. У результаті чого були ухвалені наступні заходи: за появу в публічному місці в нетверезому стані був передбачений грошовий штраф від 3 до 10 доларів або ув'язнення терміном до 6 місяців [202, с. 3]; було заборонено відкривати

питні заклади поруч зі школами та церквами; питним закладам було заборонено працювати у святкові дні та вночі; було заборонено продавати горілчані напої неповнолітнім, п'яним та індіанцям. Над входами до питних закладів, наприклад, до салуну, все частіше з'являлося попередження – «малолітнім вхід заборонено», адже за порушення даної норми передбачався штраф від 50 до 200 доларів. Встановлювалася відповідальність утримувачів питних закладів за шкоду і збитки, завдані п'яними іншим та собі. Тобто, якщо п'яний падав і розбивав скло, відшкодовував утримувач [192, с. 2]. У газеті «Новороссийский телеграф» описано випадки, коли вдови отримували від утримувача питного закладу до 10 тис. доларів компенсації за загиблих чоловіків, якщо ті потрапили під екіпаж або поїзд у стані алкогольного сп'яніння. Причому такий позов міг бути поданий як на утримувача питного закладу, так і на власника приміщення, в якому був розташований питний заклад [202, с. 3]. Таким чином, американське законодавство робило невиплату компенсації практично неможливою, бо це загрожувало повною втратою питного бізнесу. Отже, утримувачу питного закладу нічого не залишалось, як підтримувати порядок у своєму салуні та стежити за поведінкою своїх відвідувачів [192, с. 2].

Таким чином, газетні публікації, що висвітлювали закордонний досвід організації та проведення антиалкогольних кампаній, формували в суспільстві уявлення про сутність проблеми алкоголізму та ставлення до неї за кордоном, про способи боротьби з пияцтвом в різних країнах та їх ефективність, можливість отримання міжнародної підтримки в організації антиалкогольних кампаній та подібних заходів, які впроваджувалися на території Південної України в ході запровадження казенної винної монополії 1894 року.

Автори газетних статей також підкреслювали, що противниками заборони виробництва та продажу алкоголю в США часто виступали американські державні діячі, які підкреслювали, що заборонні заходи сприяли розквіту нелегальної торгівлі алкоголем. Тому в більшості штатів

пішли іншим шляхом і обклали торгівлю алкоголем значними патентними зборами, що дійсно допомогло знизити число питних закладів.

Інший досвід державної боротьби з пияцтвом газети описували на прикладі Південної Кароліни – тут було запроваджено монопольний продаж вина. Торгівлею алкоголем завідував урядовий комісар, призначений губернатором. До обов'язків комісара входила закупівля необхідної кількості алкоголю, перевірка його якості та перепродаж спеціальним агентам, які мали дозвіл торгувати алкоголем на виніс. Цей закон почав діяти в Південній Кароліні з 1 липня 1893 року і був представлений у газеті в якості позитивного досвіду [192, с. 2].

У Російській імперії також було запроваджено казенну винну монополію в 1894 році, яка була багато в чому схожа на монополію в Південній Кароліні 1893 року. Так, і в Південній Кароліні, і в Російській імперії практикувалася державна закупівля алкоголю, перевірка його якості, а потім його перепродаж місцям безпосереднього продажу алкоголю населенню. Проте в Російській імперії, як показав подальший перебіг подій, проведена реформа практично не вплинула на масштаби пияцтва та не сприяла подоланню алкозалежності серед населення. У багатьох аспектах, наприклад, законодавчому, російська версія реформи поступалася американській, тому винахідливість населення часто зводила нанівець усі спроби державного регулювання виробництва, продажу та споживання алкоголю. Яскраво це демонструє приклад, описаний у публікації газети «Одесские новости» через тиждень після запровадження казенної винної монополії: автор статті повідомляв, що, оскільки горілку заборонили пити в лавках та в радіусі 50 кроків від них, то селяни вимірювали кроками відстань, голосно їх відраховували та випивали куплений алкоголь на дозволеному законом кордоні [224, с. 3].

Періодика також активно висвітлювала досвід примусового лікування алкозалежних у США та Канаді. Зокрема, повідомлялося, що за американськими законами примусове лікування застосовувалося при

доведенні нездатності алкоголіка володіти собою та відповідати за власні вчинки, у випадку розорення та розтрати власного майна, провокування небезпеки для себе, своєї сім'ї та оточуючих. Запобіжним заходом, який мав унеможливити неправомірне застосування даної норми закону, була ретельно прописана процедура, яка передбачала залучення до призначення лікування комітету звичних п'яниць, спеціально призначеного чиновника або будь-якого судді, а також двох лікарів, які б підтвердили необхідність примусового заборонення алкоголіка до лікувального закладу.

Заклади для примусового лікування алкоголіків зазвичай розташовувалися в селах, подалі від міст та їх спокус. Там пацієнти могли займатися фізичною працею, а також вчитися ремеслам. «Виправні» роботи здійснювалися на фермах, в садах, на полях, малося в розпорядженні й власне молочне господарство. За роботами спостерігали наглядачі, які завжди мали бути спокійними, врівноваженими та ввічливими, тримати авторитет та таким чином підтримувати порядок. Частина заробленого направлялася сім'ям хворих, а також використовувалася для корисних розваг, занять науками чи мистецтвом, гімнастичними вправами.

Правомірність та доцільність призначення примусового лікування перевіряли й пізніше, щоб уникнути направлення до лікарні здорових людей – такі заклади системно навідувала інспекція з приватними та офіційними візитами. Крім того, американське законодавство передбачало можливість оскаржити вирок – сам хворий або його друзі могли вимагати додаткового розслідування справи та подальшого звільнення [186, с. 1–2].

Висвітлення в пресі американського досвіду влаштування та функціонування лікарні для алкозалежних мало велике значення на півдні України, де неодноразово фіксувалися спроби заснування подібного закладу, тому питання було актуальним, а інформація затребуваною [190, с. 2]. Проте встановити факт заснування такого закладу в другій половині XIX – на початку XX століття на території Південної України не вдалося. Натомість, на півдні України поширеною була практика виокремлення у звичайних

лікарнях кількох місць для алкозалежних, а також організації їх амбулаторного прийому [186, с. 1–2].

У газетній періодиці Південної України відзначалося, що в США до боротьби проти пияцтва та алкоголізму звернулися ще на початку XIX століття, а вже наприкінці століття американській громадськості та активістам вдалося заснувати два міжнародних товариства для боротьби з пияцтвом. Про одне з них, Товариство Білої стрічки, мова вже йшла вище. Інше міжнародне товариство тверезості було утворене 1852 року і мало назву Незалежний орден добрих лицарів Храму Господнього. На думку автора газетної публікації, успіх товариства полягав у франкмасонській обрядовості та таємничості, які супроводжували вступ до товариства та подальшу його діяльність: вибори командорів, гросмейстерів та інших «посадовців», особливі костюми, знаки відмінності, урочистості при прийомі нового члена товариства, специфічні способи ідентифікації членів товариства. Все це було розраховано на цікавість народу до всього таємничого та незвичайного, що сприяло зростанню числа членів товариства. В Англії перша ложа товариства була організована в 1868 року, Норвегії – 1877 року, Швеції – 1879 року, Данії – 1880 року, Німеччині, Швейцарії, Голландії – 1883–1884 роках. Усього в Європі наприкінці XIX століття нараховувалося 3687 лож та 300 тис. членів [129, с. 3]. Автор публікації припускав, що приналежність до обмеженого кола учасників, ефект виключності могли стати певним стимулом у прагненні долучитися до клубу та його традицій.

На шпальтах газет Південної України також висвітлювалася діяльність європейського міжнародного товариства тверезості, яке виникло в 1877 році в Швейцарії та мало назву Товариство Синього Хреста. Товариство проголошувало далекоглядну мету: «звільнити людство від рабської залежності влади міцних напоїв та сприяти фізичному, економічному, моральному та релігійному його піднесенню».

На початку діяльності товариства робота йшла повільно, в 1881 році нараховувалося не більше 10 відділень та 378 членів. Та з часом

популярність товариства поступово зростала і вже в 1894 році в одній тільки Швейцарії було 243 відділення, які об'єднували 881 особу. Зі Швейцарії товариство поширило свою діяльність на Францію, Німеччину, Бельгію і в 1894 році нараховувалося вже 322 відділення, а кількість членів досягла 13011 осіб.

Товариство складалося з пасивних та активних членів. До першої категорії потрапляли особи до 16 років, які добровільно і письмово зобов'язувалися з допомогою Божою з конкретного числа на визначену кількість місяців, років чи назавжди утримуватися від вживання міцних напоїв, за виключенням святого причастя та приписів лікаря.

Зазначалося, що активним членом товариства міг стати той, хто не менше трьох місяців зміг витримати дану обіцянку, а потім зобов'язався дотримуватися обіцянки не менше року та боротися проти вживання алкогольних напоїв іншими особами. Пасивні члени не робили жодних внесків, активні вносили невелику суму, розмір якої визначався потребами товариства, місцевим відділенням чи центральним управлінням у Женеві.

У газетній статті аналізувалися нюанси ставлення Товариства Синього Хреста до повного утримання від алкоголю та до помірнього вживання. У Товаристві панувала думка, що людину, яка зловживає алкогольними напоями, не можна відучити від пияцтва помірним вживанням, бо вона не зможе зупинитись на певній межі, тому в даному випадку наполягали на повному утриманні. З іншого боку, повне утримання було необхідним для забезпечення авторитету активних членів Товариства серед тих, кого вони намагалися переконати в необхідності відмовитися від алкоголю.

Автор статті звертав увагу, що такий підхід – не вимога, а власний приклад, мав певний ефект. Наприклад, у числі 8981 швейцарських членів товариства було 3704 особи, що попередньо зловживали алкогольними напоями. З них 1903 не пили протягом року, 725 – протягом більше п'яти років, 183 – більше 10 років [128, с. 3].

Отже, висвітлення європейського досвіду добровільного утримання від алкоголю членами товариств слугувало певним прикладом для товариств Південної України. Зокрема, члени Одеського товариства для боротьби з пияцтвом також дотримувалися принципу «особистого самовдосконалення», тобто утримання від вживання алкоголю, незважаючи на кепкування. Про це йшлося в промові голови Одеського товариства, опублікованій в газеті «Новороссийский телеграф» [188, с. 2].

На сторінках газет також висвітлювалися інші напрями діяльності Товариства Синього Хреста: влаштування публічних читань, свят, демонстрації картин та креслень із зображенням внутрішніх органів п'яниць та непитущих. Особливою популярністю користувалися картини та креслення [128, с. 3]. Подібні публікації ставали джерелом натхнення для товариств тверезості на півдні України, крім того, вони формували певні традиції антиалкогольної пропаганди та формували традиційний набір антиалкогольних заходів.

Головна особливість Товариства Синього Хреста полягала в його організації, оскільки кожне його відділення, чи то в місті, чи то в селі, було по суті клубом для осіб, що ніколи не зловживали напоями, куди запрошували нових членів, які потребували моральної підтримки або менторства. У відділеннях чітко дотримувалися станового підходу – особи, які належали до різних прошарків суспільства, збиралися в своїх особливих відділеннях, які могли знаходитися в різних частинах міста. Але на свята всі члени товариства збиралися разом, влаштовували прогулянки з музикою, лекції, де виступали члени самого товариства. Товариство брало активну участь у влаштуванні чайних, столових та особливо притулків та лікарень для алкоголіків. У Швейцарії було влаштовано шість таких притулків, з них чотири чоловічі та два жіночі [128, с. 3].

Крім міжнародних товариств тверезості, на сторінки газетної періодики Південної України в другій половині XIX – на початку XX століття потрапляли товариства національні, діяльність яких поширювалася на

територію тільки однієї країни. Перше подібне товариство в Європі було створено в Швеції в 1819 році за ініціативи Петра Вазільгрена. Вже на 1840 рік це товариство налічувало близько 100 000 членів [246, с. 1].

Завдяки діяльності цього товариства в Швеції були здійснені реформи законодавства щодо виготовлення та продажу алкоголю. До заснування товариства винокуріння в Швеції було настільки поширеним, що не було майже жодної селянської садиби без перегінного кубу. Клопотаннями впливових членів товариства вільне винокуріння було заборонено. Реформа мала блискучий результат: за 30 років вживання алкоголю зменшилося вдвічі (у розрахунку чистого спирту на душу населення з 1,64 відра в 1829 році – до 0,64 відра в 1860 році). Проте не обійшлося й без негативу: блискучий успіх послабив активність товариства, воно значно скоротилося кількісно, натомість вживання алкоголю збільшилося, хоч й у вигляді пива. Дана обставина сприяла активізації товариств та поновлення їх активності й покликала до життя нові товариства тверезості.

1870 року в Готенбурзі була відкрита ложа Незалежного ордену добрих лицарів Храму Господнього. На момент публікації статті в ЕГВ, а саме в 1897 році, кількість членів ложі сягала 65 тис. осіб. Орден розгорнув активну видавничу діяльність. Найбільшим його виданням була газета «Реформатор», яка виходила в Стокгольмі та мала до 6 тис. передплатників. Газета користувалася великим впливом серед робітників та взагалі нижчих прошарків населення.

Серед інших товариств утримання від алкоголю значилися Товариство тверезості гімназистів, засноване в 1892 році у Венесборзі, Товариство шведських вчителів, засноване 1890 року. Обидва товариства основну свою діяльність спрямовували на школу та на виховання юнацтва.

Діяльність товариств тверезості Голландії (Нідерландський союз для заборони вживання горілчаних напоїв, Народний союз проти зловживання горілчаними напоями, Клуб вчителів для поширення тверезості) широко висвітлювалась на сторінках ЕГВ, у тому числі їх історія та розвиток. Так,

перше товариство виникло в 40-х роках ХІХ століття. Свою діяльність воно спрямувало на законодавче встановлення правил питної торгівлі та забезпечення захисту народної тверезості. Але не відмовлялося товариство і від практичної діяльності, для чого не втрачало жодної нагоди. Так, у 1895 році на амстердамській виставці товариство влаштувало дерев'яний барак, розфарбувавши його яскравими блакитними кольорами. На місці вивіски було написано білими літерами: «Спирт породжує божевілля, а питна торгівля – це підбурювання до вбивства». Стіни всередині були прикрашені картинами та кресленнями, які видавало саме товариство. В одному приміщенні дама продавала холодну воду, лимонад, чай та каву, в іншому – продавались і безкоштовно роздавались газети, брошури, книги.

Успіх такого заходу був приголомшливий. Протягом двох місяців було роздано близько 20 тис. екземплярів відозв про тверезість і продано близько 8 тис. книг і брошур. Торгівля ж напоями була настільки активною, що товариство змушене було розширити своє приміщення [130, с. 3]. Такий незвичний і нескладний у влаштуванні захід мав привернути увагу читачів та стимулювати до організації подібних заходів, або чогось більш прийняттого на теренах Південної України.

На сторінках ЕГВ також повідомлялося про діяльність Народного союзу проти зловживання горілчаними напоями, відкритого 1875 року. Програма товариства передбачала викорінення горілчаних напоїв з народного вжитку, зменшення числа питних закладів, відкриття ощадних кас та інших установ, які б мали на меті покращення народного побуту. Так, товариство відкрило кілька кав'ярень з читальнями, ощадними касами і конторами для найму робітників. У 1890 році товариство відкрило першу в Голландії лікарню для алкоголіків. Місцеві комітети товариства підшукували роботу для робітників, спостерігали, щоб в кабаках не вербували солдат та щоб кабаки вчасно закривалися. У результаті товариство заснувало кілька ощадних кас та ремісничих шкіл. На 1897 рік воно мало 20 відділень, які налічували 3 тис. членів [130, с. 3].

На шпальтах ЕГВ також публікувалися матеріали про Клуб вчителів для поширення тверезості, що був створений в Амстердамі в 1892 році та мав за мету поширення в школах здорових понять про вплив спирту на організм людини та про утримання від міцних напоїв, діючи, головним чином, через особистий приклад [130, с. 3]. У Російській імперії почали перейматись поширенням здорових уявлень серед дітей щодо вживання алкоголю лише на початку ХХ століття [179, с. 2–3; 233, с. 1; 244, с. 3; 250, с. 3].

У газетній періодиці Південної України висвітлювалася також діяльність інших товариств Голландії. Так, з міжнародних товариств в Голландії діяло чотири ложі лицарів Храму Господнього (одна в Амстердамі та три в Ротердамі, з яких одна англійська через компактне проживання англійців, друга – Союз моряків – призначена для матросів). Окремо в Голландії існувало студентське Товариство тверезості, засноване групою з шести студентів голландських університетів у 1892 році, яке на 1897 рік налічувало 90 чоловік.

Знайшла висвітлення на сторінках періодичних видань і діяльність німецьких національних товариств тверезості. Так, у газетах згадувалося Товариство для боротьби зі зловживанням горілчаними напоями, яке було створене в 1893 році в Німеччині. Товариство не вимагало повного утримання, достатньо було лише помірною вживання. Мета товариства полягала в поширенні наукових відомостей про вплив горілчаних напоїв на організм людини, про можливість покращення народного побуту, оптимізації законодавства та адміністративних заходів стосовно питної торгівлі та влаштуванні клінік для алкоголіків. Для досягнення цієї мети члени товариства видавали газети, журнали, брошури; спонукали заводчиків та фабрикантів забезпечувати робітників безалкогольними напоями, влаштовувати кав'ярні й читальні. Таким чином, з 1889 по 1897 роки в Дрездені було відкрито чотири народні клуби, де можна було отримати гарний дешевий обід, а з напоїв – лише легке пиво та воду. Клуби мали особливі зали, де влаштовувались концерти, читались лекції. При клубі

також був сад, де б могли гратись діти. Таким чином, відвідувачі приходили сім'ями, знайомилися, проводили вечори, читали книги, влаштовували прогулянки тощо [130, с. 3].

На півдні України за зразком німецьких народних клубів місцеві комітети ПНТ влаштовували народні доми, які за аналогією з німецькими, поєднували під одним дахом їдальню, аудиторію для народних читань і лекцій, а також театр.

У Літорфі було відкрито 18 клінік, з яких дві для жінок. Завдяки діяльності товариства в 1887 році був збільшений акциз на горілчані напої, через що вживання алкоголю значно скоротилося.

У 1889 році стався розкол у німецькому Товаристві для боротьби зі зловживанням горілчаними напоями. Результатом стало виділення прибічників повного утримання в окреме товариство під назвою «Противники алкоголю», яке функціонувало в Дрездені.

Стосовно міжнародних товариств тверезості в Німеччині, то перша ложа Ордену лицарів Храму Господнього була відкрита 1883 року. На 1897 рік у країні вже налічувалося 92 ложі з 1825 членами. Цього ж року функціонувало 57 відділень швейцарського Синього Хреста з 2883 членами [130, с. 3].

Таким чином, газетні огляди діяльності товариств тверезості закордоном надавали членам товариств Російської імперії та Південної України, зокрема, впевненості в правильності обраного шляху. Адже практично єдиним видом діяльності стали відкриті на півдні України чайні, їдальні, юридичні бюро. Успішні закордонні приклади влаштування клінік для алкоголіків стимулювали місцеві товариства тверезості наполегливо рухатися в цьому ж напрямку та намагатися таки організувати системне лікування алкозалежних на теренах Південної України.

Необхідно зазначити, що так і не були створені дитячі товариства тверезості на теренах Російської імперії, хоча вони були широко представлені в Європі та США, діяльність яких не менш широко

висвітлювалася на сторінках ЕГВ. У матеріалах ЕГВ була представлена думка ініціаторів заснування дитячого товариства тверезості в Англії, які вважали, що набагато продуктивніше вести профілактичну роботу серед юнацтва та поширювати відомості про шкоду міцних напоїв, аніж потім відучити дорослу людину пити. З цих же міркувань було створене товариство «Союз надії». Активісти цього товариства з дозволу батьків брали в дітей підписку про відмову від вживання алкогольних напоїв. Кожна дитина вносила $\frac{1}{2}$ пені (за тодішнім курсом близько 2 коп.) на тиждень. Якщо дитина місяць дотримувала обіцянку, то отримувала розмальований квиток на звання члена товариства, а через три місяці – особливий знак для носіння на грудях [131, с. 3].

Газетні публікації стосовно діяльності дитячих товариств тверезості формували не тільки уявлення про можливості та напрями антиалкогольних кампаній, але й були прикладом ефективної боротьби з пияцтвом. Автори газетних публікацій навіть розглядали перспективи влаштування таких об'єднань у Російській імперії. Дитячі союзи можна було створювати при школах, керували б ними дорослі члени товариства тверезості, духовні особи та вчителі. Мережа таких товариств постійно б зростала, так само, як у Європі. Так, в Англії на 1897 рік нараховувалося до 21 400 союзів надії, які об'єднували 2 737 000 дітей. Усі члени такого дитячого союзу раз на тиждень збиралися б у громадському місці або в школі, де їм могли читати лекцію, демонструвати «туманні картини», головним чином з питань тверезості, влаштовувати розваги, в яких самі діти брали б активну участь. За прикладом Англії такі товариства з'явилися в Швейцарії під назвою «Respoir» – вже за два роки діяльності товариство мало 36 відділень та налічувало 1402 особи.

У періодиці також приділялася увага особливому досвіду Франції в організації дитячих товариств тверезості. Ініціатором боротьби за дитячу тверезість у Франції став доктор Рубінович, головний лікар клініки душевних хвороб Паризького університету. В 1895 році він прочитав кілька

лекцій у паризьких початкових училищах про алкоголізм та його шкоду. Наприкінці кожної лекції доктор звертався до слухачів з пропозицією утворити при школі товариство тверезості під керівництвом директора і вручав останньому підписний лист. З 600 дітей підписалося лише 150. Проте лекції звернули увагу французького Міністерства народної освіти на проблему дитячого алкоголізму та спричинили появу цілої програми лекцій з питання боротьби з алкоголізмом для учительських семінарій.

З Франції ідея заснування дитячих товариств перекочувала до Бельгії, де на 1 січня 1896 року при 1833 школах (з 3940 шкіл) утворилися товариства тверезості, в члени яких записалося 34 158 учнів (з 104 015). Відмінною рисою бельгійських товариств була вимога повного утримання від вживання горілки, проте допускалося помірне вживання вина та пива.

У Голландії ідея дитячих товариств не отримала достатнього розуміння. Тут вважали, що дітей не слід зв'язувати обіцянками, які вони в силу свого віку давали легковажно і так само легко могли порушити [131, с. 3].

Висвітлення газетною періодикою досвіду організації дитячих товариств тверезості, по-перше, наголошувало на необхідності пропаганди здорового способу життя серед молоді в Російській імперії; по-друге, висвітлений у публікаціях досвід подавав приклади вирішення цього питання як на державному рівні, так і силами громадськості, а також ставлення до самої практики в різних країнах Європи.

У газетах аналізувалися й причини невлаштування дитячих товариств тверезості на півдні України. З одного боку, пізніше у порівнянні з Європою та повільне впровадження державної антиалкогольної кампанії, яке ще й було перервано Першою світовою війною. З іншого боку, діти як неправоздатні суб'єкти довгий час залишалися поза увагою держави і не тільки в контексті боротьби з пияцтвом. Лише в 1914 році Міністерство народної освіти рекомендувало розпочати викладання основ гігієни в усіх вчительських інститутах, вчительських семінаріях та інших закладах, які готували

викладачів. Викладання основ гігієни разом з інформуванням про шкоду алкоголю мало проводитися, на думку автора публікації, в старших класах годину на тиждень [244, с. 3].

Цього ж 1914 року з'явилися газетні повідомлення про перші спроби організувати дитячі товариства тверезості. Всеросійський союз християн-тверезеників звернувся до всіх повітових земських управ, у тому числі до Одеської, з проханням подати клопотання до уряду про заснування при земських школах гуртків «християнської тверезої молоді». Одеська земська управа відгукнулася на цей заклик та прохала загальні збори асигнувати 1500 руб. на заснування таких гуртків при 15 земських школах [235, с. 3].

Найчастіше із зарубіжних новин про боротьбу з пияцтвом на сторінки газетної періодики Південної України другої половини XIX – початку XX століття потрапляли новини про влаштування кав'ярень та їдалень як в селах, так і в містах Європи. Ці заклади були розраховані, головним чином, на нижчі прошарки населення. Вперше такий заклад з'явився в Англії наприкінці 1870-х років. Відомий філантроп Сімон Шорт влаштував власним коштом у Брістолі балаган, де продавав для робітників, які будували залізничну лінію, безалкогольні напої. До реалізації цього заходу його підштовхнула відмова брістольських трактирників продавати в своїх закладах каву та чай. Приклад Брістоля наслідували в Ліверпулі, куди запросили Сімона Шорта для організації аналогічної діяльності. Було створено «Товариство кав'ярень», яке зібрало необхідний капітал і відкрило кілька таких закладів. На 1897 рік «Товариство кав'ярень» у Ліверпулі мало 70 закладів, загальний річний прибуток яких становив 80 000 фунтів стерлінгів.

За прикладом цих двох міст подібні заклади почали створювати в таких великих містах як Лондон, Бірмінгем, Шеффілд і Бредфорд. Влаштування кав'ярень та їдалень без продажу алкогольних напоїв особливо активно розгорнулося наприкінці 1880-х років, а наприкінці 1890-х років в Англії не було майже жодного міста, де б не було такої кав'ярні [132, с. 3].

Подібні публікації давали приклад дієвої боротьби з пияцтвом, надихаючись яким попечительства Південної України ставили собі за мету влаштування чайних у різних населених пунктах як в губернських центрах, так і в повітових містечках, селах та селищах.

Так само в газетній періодиці мова йшла про сільські безалкогольні заклади закордоном. Дана справа швидко набула комерційного характеру, що сприяло її потужному зростанню. Число подібних закладів збільшилося до 7 000, а службовців – до 60 000 осіб. З часом основні товариства та деякі приватні утримувачі закладів об'єдналися в єдине товариство «Національне товариство кав'ярень». Представники окремих товариств щороку збиралися в Лондоні для вирішення питань подальшого розвитку справи. Спочатку в закладах не продавалося нічого, крім безалкогольних напоїв та легкої закуски, пізніше почали подавати гарячу їжу, хоча ця частина практично не давала прибутку, але проваджувалася в межах боротьби з алкоголізмом. Тільки в Лондоні було 150 таких кав'ярень. Всі вони відчинялися о 5 годині ранку, закривалися о 12 годині ночі. Крім того, відкривалися кав'ярні для прикажчиків, дрібних чиновників і взагалі небагатих службовців. Наприкінці 1890-х років таких закладів, але вже з кращою обстановкою та вищими цінами в Лондоні нараховувалося до 80. Для осіб вищих класів в Лондоні було утворено 12 ресторанів без алкогольних напоїв та зі значно вищими цінами. У цих закладах великий попит мала газована вода, яка в одному з лондонських ресторанів у літній період продавалася по 1500–1800 пляшок щоденно. Відвідувачі кав'ярень та ресторанів могли грати в шашки, шахи, доміно, більярд, крім того, користуватися книгами, журналами, газетами. У багатьох цих закладах можна було записатися в члени товариств тверезості, але це не вимагалось, і взагалі в цих закладах не займалися антиалкогольною пропагандою.

У матеріалах ЕГВ повідомлялося про проєкт швейцарського Товариства суспільної користі відкриття закладів без міцних напоїв у 1878 році. Головні положення цього проєкту передбачали сувору заборону

на вживання горілчаних напоїв у стінах закладу, обов'язковість приміщення з буфетом, де можна було б недорого отримати чай, каву, какао, газовану воду, фрукти, хліб, масло, сир та інші закуски, приготування яких не вимагало наявності кухні. Тут мали бути читальні, зали для лекцій, ігор та концертів.

Того ж року за зразком цього товариства в Женеві було засновано акціонерне товариство, а в 1879 році в цьому місті в робочому кварталі було організовано збори для поштових службовців. У 1888 році таких зборів у Женеві було вже чотири. Тут також в основі лежав комерційний розрахунок. Автор публікації вважав, що комерційний підхід давав кращі результати, ніж виключно антиалкогольна пропаганда [132, с. 3]. Таким чином, публікації газет показували приклад не тільки дієвих, а й прибуткових заходів у справі боротьби з пияцтвом.

Так, практика заснування кав'ярень, читалень та народних клубів у країнах Європи мала місце й на території Російської імперії, але з певними відмінностями. Зокрема, на відміну від західноєвропейських кав'ярень на території Російської імперії, і Південної України в тому числі, влаштовувались не кав'ярні, а чайні, які, як і закордонні заклади, мали свій бібліотечний фонд для безкоштовного користування. У цьому напрямі в Російській імперії справа посунулася ще далі – окремо влаштовувалися бібліотеки-читальні, в яких безкоштовно можна було отримати бажану літературу.

Найбільшою відмінністю був комерційний характер європейських кав'ярень, що давало можливість господарям отримувати прибутки, а справі процвітати. Натомість, у Російській імперії чайні носили переважно благодійний характер, через що з часом такі заклади мали проблеми з фінансуванням. Наприклад, саме з цієї причини на кілька місяців довелося припинити роботу чайної при народному домі Севастопольського особливого комітету ПНТ [178, с. 3].

У цілому, слід зазначити, що значна частина західного досвіду боротьби з пияцтвом та алкоголізмом була практично неможливою для реалізації в умовах Російської імперії, а саме вдосконалення законодавчого регулювання виробництва, продаж та вживання алкоголю, влаштування дитячих товариств тверезості, пошук роботи для бідного населення. Навпаки, на перших етапах своєї діяльності ПНТ значних зусиль докладали не стільки до виконання прямих обов'язків, скільки до демонстрації позитивних результатів у кількісних показниках та оптимістичних звітах (скільки відкрито чайних, читалень, бібліотек тощо).

Про допомогу в пошуках роботи для бідного населення згадок на сторінках періодичних видань Південної України немає. Проте комітети деяких ПНТ налагодили роботу юридичних бюро при попечительствах, які надавали юридичну допомогу населенню. Зокрема, юридичні бюро були засновані Миколаївським особливим комітетом ПНТ [291, с. 2], Севастопольським особливим комітетом ПНТ [167, с. 3].

Таким чином, на сторінках газет Південної України другої половини XIX – початку XX століття здійснювалося системне висвітлення як громадських антиалкогольних ініціатив, так і державної боротьби за тверезість. Громадська діяльність у публікаціях періодичних видань представлена фрагментарно, як правило, як констатація факту події. Переважна частина публікацій стосовно діяльності просвітницьких товариств тверезості присвячена Одеському товариству для боротьби з пияцтвом, що стало першим подібним на території Південної України. За матеріалами газет можна простежити історію даного товариства, охарактеризувати основні напрями його діяльності, а також визначити ставлення до нього різних представників громадськості, його роль і місце в громадському житті м. Одеси.

Інформація про діяльність парафіяльних товариств на сторінках газет Південної України другої половини XIX – початку XX століття досить фрагментарна і найчастіше являє собою схвальні повідомлення про

діяльність місцевих священників та організованих ними товариств. У цілому ж, дописувачі місцевих газет прагнули утвердити серед читачів думку про необхідність боротьби з пияцтвом та алкоголізмом, чим підготували населення до впровадження широкої державної програми боротьби за тверезість.

Системно висвітлювалася в газетній періодиці Південної України другої половини XIX – початку XX століття державна політика боротьби з пияцтвом. Більше того, зміст газетної періодики мав помітну синхронізацію з діями влади, які можна розділити на три етапи. На першому підготовчому етапі в пресі з'являлися статті про необхідність рішучих заходів для боротьби з пияцтвом. На другому етапі, під час впровадження казенної винної монополії 1894 року та відкриття в зоні її дії ПНТ, кореспонденти та дописувачі місцевих газет активно вітали реформу та висловлювали сподівання щодо результативності діяльності ПНТ. Третій етап – це період усвідомлення помилок та невдач реформи, критичних публікацій щодо самої реформи та діяльності ПНТ тощо.

У той же час газетні публікації системно виконували просвітницьку функцію, ознайомлюючи читачів із закордонним досвідом боротьби з пияцтвом, акцентуючи увагу на вдалих та ефективних прикладах. Аналіз публікацій газетної періодики дозволяє стверджувати, що громадськість і, в першу чергу, члени товариств тверезості, мали можливість ознайомитися зі здобутками інших країн у боротьбі з алкоголізмом, врахувати їх досвід та ефективність тих чи інших заходів, а також порівнювати підходи до організації боротьби з пияцтвом у європейських країнах, США та Російській імперії. Автори газетних дописів відзначали наявність спільних рис в антиалкогольних кампаніях у Російській імперії та країнах Заходу, наприклад, на півдні України були відкриті заклади харчування безалкогольних напоїв, а саме – чайні, їдальні. Члени товариств тверезості Південної України також використовували практику утримання від вживання алкоголю, аби власним прикладом надихати інших. Виявлено схожість

активної участі жінок в антиалкогольній боротьбі, зокрема схожість «жіночих бунтів» на півдні України із американськими «походами» до закладів продажу алкоголю.

Особливу цінність має висвітлення в газетній періодиці намірів громадських активістів та товариств боротьби з пияцтвом, які так і не були реалізовані, наприклад, ідея створення дитячих товариств тверезості та влаштування спеціалізованих закладів для лікування алкозалежних. Саме публікації в газетній періодиці дозволяють зрозуміти та співвіднести плани та можливості товариств у боротьбі з пияцтвом, реальні умови їх діяльності, повільне усвідомлення суспільством та державними інституціями Російської імперії масштаб проблеми та необхідність її вирішення.

ВИСНОВКИ

Періодика все частіше виступає основою джерельної бази як історичних, так і джерелознавчих досліджень, у тому числі й газети Південної України другої половини XIX – початку XX століття. Слід зауважити, що історіографія практично не має традиції спеціалізованого дослідження даного питання. Газети Південної України другої половини XIX – початку XX століття потрапляли до кола досліджень бібліографів, філологів, істориків преси. Так, вивчення періодики розпочалося наприкінці XIX століття краєзнавцями та публіцистами, оформившись на початку XX століття в системне дослідження історії преси та цензурної політики Російської імперії. Значне розширення і поглиблення досліджень преси відбулося з середини XX століття, коли матеріали газет почали використовувати в якості основного історичного джерела. На сучасному етапі дослідники залучають до наукового обігу все більшу кількість газет Південної України, проте достатньо рідко періодику використовують для вивчення соціальної історії Південної України, в тому числі для вивчення історії боротьби з пияцтвом.

Типологічні особливості газетної періодики Південної України склалися ще на початку XIX століття і пройшли п'ять періодів розвитку: 1809–1837 роки – «одеський період», період становлення періодики за протекції губернської адміністрації; 1838–1850-ті роки – «період губернських відомостей», коли в кожній губернії з'явилася газета; 1860-ті – 1870-ті роки – період інтенсивного розширення мережі періодичних видань унаслідок низки реформ, у тому числі цензурної; кінець 1870-х – 1905 роки – період посилення цензури, збільшення кількості довідкових видань («листоків оголошень», «довідкових листків»); 1905–1917 роки – період збільшення розмаїття періодичних видань унаслідок реформ державної цензури. За цей час мережа періодичних видань Південної України, яка починалася з однієї одеської газети, охопила всю територію Південної України, включаючи маленькі повітові містечка.

У другій половині XIX – на початку XX століття на півдні України функціонували офіційні та приватні газети. Офіційні газети поширювали в суспільстві «правильну, вивірену та потрібну» інформацію, передбачали ґрунтовну підготовку та перевірку матеріалів, тому їх щоденний вихід був неможливим. Офіційні видання вирізнялися ґрунтовністю всіх публікацій, у тому числі історико-географічних, етнографічних та господарських матеріалів. Це надає особливого значення губернським відомостям як історичному джерелу. Проте офіційні видання програвали приватним у висвітленні гострих питань, оперативності реагування на події, розмаїтті тематики. Найдовше проіснували ті офіційні видання, засновниками яких була держава, що надавала всебічну підтримку, в тому числі й фінансову. Саме тому губернські відомості на території Південної України («Екатеринославские губернские ведомости», «Таврические губернские ведомости», «Херсонские губернские ведомости») видавалися до встановлення радянської влади.

Приватна газетна періодика Південної України в другій половині XIX століття посіла помітне місце в комунікативному середовищі Південної України. Телеграми, кореспонденції з міст регіону та всієї Російської імперії, листи до редакції місцевих читачів робили приватні газети платформою для комунікації, а також рупором громадської думки. Редактори приватних газет прагнули налагодити щоденний випуск, аби стати головним джерелом актуальної інформації в місті та регіоні. Попри поширену думку про другорядність регіональної газетної періодики через практику запозичення ними матеріалів зі столичних видань, можна стверджувати, що місцеві газети є повноцінним історичним джерелом, яке максимально наближене до місцевої громади та її життя. Тому як офіційна, так і приватна газетна періодика мають потужний інформативний потенціал для висвітлення боротьби з пияцтвом, яка з другої половини XIX століття стала і державною, і громадською справою.

Громадські антиалкогольні ініціативи відображені на сторінках місцевої газетної періодики досить фрагментарно, але ці матеріали містять унікальну

інформацію, не зафіксовану в інших джерелах, наприклад, створення та функціонування парафіяльних товариств, практикування зароків не пити в окремих селах, позиція місцевого населення та авторів щодо цих публікацій. Інші громадські ініціативи були настільки слабкими, що лише в 1890 році було створене Одеське товариство для боротьби з пияцтвом, що стало першим подібним товариством на півдні України. Голова Одеського товариства активно публікувався в місцевій пресі, висвітлюючи співпрацю товариства з іншими однорідними організаціями, напрями діяльності товариства та конфліктні ситуації. У цьому контексті, слід відзначити, що потужні інформативні можливості місцевої газетної періодики, тим не менше, вимагають ретельної та уважної роботи дослідника, порівняння даних газетної періодики з іншими джерелами.

Державна політика боротьби за тверезість, яка стала частиною впровадження казенної винної монополії 1894 року, передбачала заснування попечительств про народну тверезість. Діяльність попечительств, у першу чергу, висвітлювалася на сторінках губернських відомостей (статути, звіти про хід реформи та діяльність попечительств). Дані публікації дозволили встановити час відкриття попечительств про народну тверезість, склад їх учасників, попечителів, основні напрями роботи, фінансові витрати. Натомість дописувачі приватних газет висловлювали сумніви щодо доцільності впровадження самої реформи, а згодом звертали увагу як на позитивні, так і негативні результати діяльності попечительств про народну тверезість. Так, за газетними публікаціями можна чітко простежити еволюцію громадської думки щодо діяльності попечительств про народну тверезість: на початку своєї діяльності вони висловлювали надію та позитивні сподівання, але з часом були звинувачені в бездіяльності та неефективності.

Газетні публікації дають унікальну можливість відстежити поширення на півдні України інформації про зарубіжний досвід антиалкогольних кампаній. Компаративний аналіз дозволив виявити точки перетину в державній антиалкогольній політиці в Російській імперії та Південній

Кароліні (США); в участі жінок в антиалкогольному русі; в організації закладів громадського харчування без продажу алкоголю; у поширенні членами товариств тверезості практики повного утримання від вживання алкоголю. Натомість нереалізованими на півдні України залишилися можливості лікування алкозалежних та заснування дитячих товариств тверезості. Проте публікація матеріалів про ефективність таких методів боротьби з пияцтвом вже давала підґрунтя для роздумів та планів на майбутнє для попечительств про народну тверезість та активної громадськості Південної України.

Отже, газетна періодика Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ століття має широкі інформативні можливості для дослідження різних аспектів соціальної історії Південної України, які до сьогодні в історичних та джерелознавчих дослідженнях реалізовані не в повній мірі і потребують подальшого вивчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ**Джерела****А) Неопубліковані****Державний архів Дніпропетровської області**

**Ф. 11. Канцелярія Катеринославського губернатора,
м. Катеринослав**

Оп. 1

1. Спр. 149. Переписка с Главным управлением по делам печати о разрешении Петру Быкову издавать в Екатеринославе еженедельную газету «Степь». 1885. 4 арк.
2. Спр. 1071. Дело о разрешении издавать Александру Брагину газету «Южанин» в г. Екатеринославе. 1909. 21 арк.
3. Спр. 1155. Дело о разрешении Абраму Шиндельману издавать газету «Александровские новости» в г. Александровске Екатеринославской губернии. 1910–1912. 134 арк.
4. Спр. 1216. Дело о разрешении Шулиму Гуровичу издавать газету «Отклики Приднепровья» в г. Александровске Екатеринославской губернии. 1912. 10 арк.
5. Спр. 1243. Дело о разрешении издавать Елене Кашниковой газету «Бахмутская копейка» в г. Бахмуте, Бахмутского уезда Екатеринославской губернии. 1913–1915. 43 арк.
6. Спр. 1244. Дело о разрешении Блюме Шрайберг издавать газету «Павлоградский листок» в г. Павлограде, Екатеринославской губернии. 1913–1914. 16 арк.
7. Спр. 1286. Дело о разрешении Густаву Берсу издавать газету под названием «Днепр» в г. Екатеринославе. 1914. 12 арк.

8. Спр. 1289. Дело о разрешении Ивану Ловлеву издавать в г. Александровске бесплатную газету под названием «Южная Торгово-промышленная газета объявлений». 1914. 5 арк.

Державний архів Миколаївської області

Ф. 229. Канцелярія Миколаївського градоначальника

Оп. 1

9. Спр. 82. Переписка с начальником Главного управления по делам печати о разрешении редактору газеты «Южанин» М. Н. Рюмину на передачу своих прав С. П. Юрицыну, о переименовании этой газеты в «Южную Россию» и о разрешении Юрицыну издания журнала под названием «Керамическое обозрение». 1900. 54 арк.

10. Спр. 278. Приказ градоначальника и переписка с Главным управлением по делам печати о назначении чиновника особых поручений Леонтовича цензором газеты «Южная Россия» и разрешение редактору этой газеты расширить программу газеты отделом передовых статей по вопросам местной жизни. 1902. 9 арк.

11. Спр. 774. Переписка с Главным управлением по делам печати об утверждении потомственного почетного гражданина В. П. Юрицына в звании редактора газеты «Южная Россия» и журнала «Керамическое обозрение». 1904. 7 арк.

12. Спр. 855. Приказ и переписка с Главным управлением по делам печати о возложении рецензирования газеты «Южная Россия» на чиновника особых поручений при Николаевском градоначальнике коллежского ассессора Кровопускова. 1905. 4 арк.

13. Спр. 1037. Дело о разрешении потомственному почетному гражданину С. П. Юрицыну издавать в г. Николаеве ежедневную газету под названием «Жизнь Юга». 1906. 7 арк.

Оп. 4

14. Спр. 129. Переписка с Главным управлением по делам печати и прокурором Херсонского окружного суда о наложении ареста на отдельные номера газеты «Южная Россия» и привлечении к суду редактора газеты. 1905–1906. 18 арк.

15. Спр. 262. Подписки редакторов николаевских газет с обязательствами не печатать материалов запрещенного характера. 1907. 1 арк.

Ф. 230. Канцелярія Миколаївського військового губернатора**Оп. 1. Т. 3.**

16. Спр. 6304. Предписание Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора о публикации в «Николаевском вестнике» статьи о современном положении в каменноугольной промышленности в Новороссийском крае. 1867. 1 арк.

17. Спр. 6675. Рапорт Николаевского городского комитета о выделении комитету средств для подписки на газету «Николаевский вестник». 1867. 2 арк.

18. Спр. 7317. Предписания товарища прокурора Херсонского окружного суда и Николаевского военного губернатора редактору «Николаевского вестника» о недопущении публикаций сведений, порочащих мировых судей. 1869. 4 арк.

19. Спр. 7442. Переписка с редактором газеты «Николаевский вестник» об утверждении временно исполняющим должность редактора газеты лейтенанта Гембачева Ивана Семеновича. 1869. 2 арк.

20. Спр. 8098. Циркуляры Главного управления по делам печати о порядке публикации различных сведений в официальных изданиях. 1870. 6 арк.

Оп. 1. Т.4.

21. Спр. 8672. Дело об утверждении в звании редактора газеты «Николаевский вестник» капитан-лейтенанта Юрковского и об отказе его от издания газеты «Черноморский вестник». 1872–1873. 4 арк.

22. Спр. 8702. Дело по ходатайству капитан-лейтенанта Юрковского о разрешении ему издавать в Николаеве газету «Черноморский вестник». 1872. 8 арк.

23. Спр. 9306. Дело о перенесении цензирования «Николаевского вестника» в Одессу. 1874. 4 арк.

24. Спр. 9858. Прошение и свидетельство капитан-лейтенанта А. Юрковского на право открытия и содержания в г. Николаеве типографии. 1876. 2 арк.

25. Спр. 10855. Переписка с Главным управлением по делам печати по ходатайству Доценко Василия о разрешении ему издавать в Николаеве газету. 1881–1884. 38 арк.

Оп.1. Т.5.

26. Спр. 11520. Переписка с Главным управлением по делам печати и Николаевской городской полицией по прошению капитан-лейтенанта Рюмина М. об утверждении его редактором «Николаевского вестника» и о переименовании этой газеты на «Южанин». 1884. 21 арк.

27. Спр. 12500. Переписка с редакцией газеты «Новороссийский телеграф» о просмотре цензурой и расширении печатания корреспонденции из г. Николаева, касающейся заседаний городских общественных собраний. 1890. 7 арк.

28. Спр. 12567. Отношение главного управления по делам печати о прекращении издания газеты «Южанин» за печатание вредных статей о пересмотре гимназической программы и разрешение Министерства внутренних дел возобновить выпуск газеты. 1890. 6 арк.

29. Спр. 13305. Ходатайство перед Министерством внутренних дел об открытии при местной газете «Южанин» официального отдела по примеру «Ведомостей одесского градоначальства». 1893. 9 арк.

30. Спр. 14075. Переписка с главным управлением по делам печати и Николаевским полицмейстером о разрешении купцу Самбросову Павлу издавать «Николаевский листок объявлений». 1897. 13 арк.

31. Спр. 14355. Переписка с редакцией газеты «Южанин» по ходатайству правителя канцелярии о разрешении публиковать в газете все распоряжения губернатора по поступающим прошениям разных лиц. 1899. 6 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. 2. Канцелярія Одеського градоначальника

Оп. 1

32. Спр. 742. О дозволенни надворному советнику Картамышеву издавать в Одессе газету «Новороссийский телеграф». 1868. 23 арк.

33. Спр. 744. О дозволенни дворянину Гросулу-Толстому издавать в Одессе газету «Новороссийские ведомости». 1868. 18 арк.

34. Спр. 858. О передаче ведомостей одесского градоначальства губернскому секретарю А. Серебренникову. 1873. 43 арк.

35. Спр. 911. О передаче Ведомостей градоначальства Бирукову и Выленсинскому. 1874. 143 арк.

36. Спр. 1062. О передаче ведомостей Одесского градоначальства дворянину Навроцкому и о назначении редактором оных Скальковского. 1878. 59 арк.

37. Спр. 1324. О распоряжениях главного управления по делам печати. 1883. 310 арк.

38. Спр. 3447а. Сообщения градоначальника в Главное управление по делам печати о разрешении выпуска разных печатных изданий. 1911. 8 арк.

Оп. 2

39. Спр. 1598. Об утверждении в звании редактора газеты «Новороссийский телеграф» профессора Новороссийского университета действительного статского советника Карастелева. 1878. 2 арк.

40. Спр. 1618. О ходатайстве жены дворянина А. Навроцкой об утверждении ее в звании редактора газеты «Одесский листок объявлений». 1878. 1 арк.

41. Спр. 2558. С распоряжениями Главного управления по делам печати об изъятии некоторых изданий из обращения в публике и переписка о местной прессе. 1892. 124 арк.

Оп. 4. Том 1.

42. Спр. 5000. О приостановлении издания газеты «Одесский Листок» на два месяца по распоряжению Министра Внутренних Дел. 1897. 104 арк.

43. Спр. 5198. О приостановлении распоряжением Министра Внутренних Дел на один месяц двух газет «Одесский Листок» и «Одесские Новости» за вредное направление. 1898. 36 арк.

Ф.8. Одеський [міський] цензурний комітет**Оп. 1**

44. Спр. 12. Циркуляры и предписания Министерства просвещения о надзоре за «Губернскими ведомостями». О передаче морскому начальству в Николаеве литературы без цензурного просмотра, об объединении «Листка РОПиТ» с «Новороссийским наблюдателем». 1855. 34 арк.

Ф.9. Окремий цензор внутрішньої цензури в м. Одесі**Оп. 1**

45. Спр. 2. Предписание Главного управления по делам печати и переписка о привлечении к ответственности редактора «Одесского вестника»

за опубликование статей против полицмейстера, губернатора и др. официальных лиц. 1864. 270 арк.

46. Спр. 13. Предписание Главного управления по делам печати и переписка о привлечении к ответственности редактора газеты «Новороссийский телеграф» за опубликование статей о тяжелом положении крестьян и безправии женщин в России, о взаимоотношениях с Польшей. 1868. 273 арк.

47. Спр. 26. Переписка с Главным управлением по делам печати об издании «Одесского листка объявлений» и наложении взысканий на редактора за нарушение программы «Листка». 1872. 129 арк.

48. Спр. 51. Переписка с Главным управлением по делам печати о запрещении издания приложений к газете «Новороссийский телеграф» и привлечении к ответственности редактора газеты за нарушение цензурных правил. 1880. 21 арк.

49. Спр. 61. Переписка с Главным управлением по делам печати о привлечении к ответственности редактора «Одесского Листка» за опубликование статей и фельетонов антирелигиозного содержания, о плохом воспитании детей в семье и школе и др. 1881. 12 арк.

50. Спр. 63. Переписка с Одесским градоначальником и др. учреждениями о нарушении редактором газеты «Новороссийский телеграф» цензурных правил. 1882. 30 арк.

51. Спр. 145. Переписка с Главным управлением по делам печати по расследованию жалоб редактора-издателя «Новороссийского телеграфа» на цензоров и редакторов местных газет. 1890. 275 арк.

52. Спр. 183. Прошения редактора-издателя одесской газеты «Новороссийский телеграф» Озмидова М. в Главное управление по делам печати с жалобой на местных цензоров. 1892. 6 арк.

53. Спр. 205. Переписка с Главным управлением по делам печати о допущенных редакцией «Одесских Новостей» ошибках при опубликовании

фельетонов; об усилении надзоров цензоров; печатании опровержений и др. 1894. 72 арк.

54. Спр. 271. Переписка с Главным управлением по делам печати о нарушениях, допущенных редакцией «Одесского Листка» и по др. вопросам издания газеты. 1895. 92 арк.

Ф.10. Одеський тимчасовий комітет у справах друку

Оп. 1

55. Спр. 4. Циркуляры Главного управления по делам печати, переписка о наложении арестов, уничтожения изданий. Списки одесских цензоров. 1909. 85 арк.

56. Спр. 8. Отчет о деятельности комитета за 1909 г. Перечень, характеристики газет, издаваемых в Одессе, сведения о их редакторах. Списки изданий, запрещенных цензурой. 1909. 11 арк.

57. Спр. 106. Отчет о деятельности комитета за 1912 г. Перечень, характеристики газет и журналов, издаваемых в Одессе, сведения о их редакторах л. 23-27. Списки изданий, запрещенных цензурой л. 40. 1912. 54 арк.

Державний архів Херсонської області

Ф. 1. Канцелярія Херсонського цивільного губернатора

Оп. 1

58. Спр. 54. Циркулярные распоряжения Министерства внутренних дел, отношения Министерства земледелия, переписка с полицейскими учреждениями о запрещении розничной продажи газеты «Одесские новости», командировании в губернию чиновников по обследованию крестьянских хозяйств и состояния пришлых сельхозрабочих, деятельности полицейских чинов и др. 1894–1895. 59 арк.

Российский государственный исторический архив**Ф. 776. Главное управление по делам печати МВД****Оп. 3**

59. Д. 136. Дело об издании газеты «Одесский вестник». 1865–1872. 142 л.

60. Д. 812. Дело об издании газеты «Херсонские губернские ведомости». 1867–1903. 14 л.

Оп. 4

61. Д. 76. Дело об издании в городе Одессе газеты «День». 1868. 156 л.

62. Д. 102. Дело об издании газеты «Николаевский вестник». 1868–1888. 150 л.

63. Д. 105. Дело об издании в городе Одессе газеты «Новороссийский телеграф». Часть I. 1868–1874. 217 л.

64. Д. 106. Дело об издании в городе Одессе газеты «Новороссийский телеграф». Часть II. 1874–1878. 239 л.

65. Д. 107. Дело об издании в городе Одессе газеты «Новороссийский телеграф». Часть III. 1879–1882. 248 л.

66. Д. 108. Дело об издании в городе Одессе газеты «Новороссийский телеграф». Часть IV. 1883–1890. 254 л.

67. Д. 109. Дело об издании в городе Одессе газеты «Новороссийский телеграф». Часть V. 1890–1892. 314 л.

68. Д. 110. Дело об издании в городе Одессе газеты «Новороссийский телеграф». Часть VI. 1893–1897. 286 л.

69. Д. 111. Дело об издании в городе Одессе газеты «Новороссийский телеграф». Часть VII. 1897–1904. 200 л.

70. Д. 118. Дело об издании в городе Керчи газеты «Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства». 1868–1905. 86 л.

71. Д. 348. Дело об издании газеты «Таврические губернские ведомости». 1869–1891. 12 л.

Оп. 5

72. Д. 87 а. По изданию господином Серебренниковым «Одесского листка объявлений». Часть 1. 1872. 276 л.

73. Д. 87 б. По изданию господином Серебренниковым «Одесского листка объявлений». Часть 2. 1886. 476 л.

74. Д. 87 в. По изданию господином Серебренниковым «Одесского листка объявлений». Часть 3. 1912. 215 л.

75. Д. 87 г. По изданию господином Серебренниковым «Одесского листка объявлений». Часть 4. 1916. 7 л.

Оп. 11

76. Д. 38. По изданию в городе Симферополе газеты «Таврида». 1879–1879. 15 л.

Оп. 12

77. Д. 16. По изданию в городе Ялта газеты «Ялтинский справочный листок». 1883–1884. 12 л.

78. Д. 24. По изданию в городе Николаеве газеты «Николаев, николаевский листок объявлений», переименованный в «Николаевский листок», переименованный в «Южанин», в «Южная Россия». 1881–1908. 254 л.

79. Д. 26. По изданию в городе Екатеринославе газеты «Екатеринославский листок объявлений». 1885–1904. 166 л.

80. Д. 34 а. «Общий посредник» переименован в «Одесские новости» в Одессе. Часть I. 1880–1895. 367 л.

81. Д. 34 б. «Одесские новости». Часть II. 1896–1909. 340 л.

82. Д. 34 в. По изданию газеты «Одесские новости». Часть III. 1907–1912. 200 л.

83. Д. 34 г. Об издании в городе Одессе газеты «Одесские новости». Часть IV. 1912–1913. 213 л.

84. Д. 34 д. Об издании в городе Одессе газеты «Одесские новости». Часть V. 1913–1915. 176 л.

85. Д. 40 а. По ходатайству господина Пшерадского о разрешении издавать в городе Севастополе газету под названием «Крымский вестник». Часть I. 1887–1907. 338 л.

86. Д. 40 б. По ходатайству господина Пшерадского о разрешении издавать в городе Севастополе газету под названием «Крымский вестник». Часть II. 1907–1914. 21 л.

87. Д. 64. По ходатайству господина Бота о разрешении ему издавать в городе Николаеве газету «Николаевский листок». 1888–1888. 6 л.

88. Д. 84. По ходатайству господина Гошкевича о разрешении ему издавать в городе Херсоне газету «Юг». 1897–1906. 8 л.

89. Д. 84 а. «Севастопольский справочный листок», переименованный в «Крым». 1881–1896. 320 л.

Оп. 13

90. Д. 37. По ходатайству Лупандиной о разрешении ей издавать в городе Ялте газету «Ялтинский листок объявлений». 1899–1899. 5 л.

Оп. 15

91. Д. 190. По ходатайству Торговицкого о разрешении ему издавать в городе Александровске газету под названием «Александровские новости». 1906. 9 л.

Оп. 16. Ч. 2.

92. Д. 814. Об издании в Александровске газеты «Александровские новости». 1910–1912. 17 л.

93. Д. 904. Об издании в Александровске газеты «Новости Александровска». 1910. 2 л.

94. Д. 927. Об издании в Александровске газеты «Александровский вестник». 1910–1913. 4 л.

**Б) Опубліковані
Періодичні видання**

«Аккерманское слово»

95. Борьба с пьянством. *Аккерманское слово*. 1914. № 617. С. 1.

96. Борьба с пьянством. *Аккерманское слово*. 1914. № 620. С. 4.

97. «Д». К законопроекту о борьбе с пьянством. *Аккерманское слово*. 1913. № 594. С. 1–2.

98. «С.С.». Государственный Совет и борьба с пьянством. *Аккерманское слово*. 1914. № 632. С. 2.

99. Священник о пьянстве в деревне. *Аккерманское слово*. 1913. № 555. С. 3–4.

100. Смерть алкоголика. *Аккерманское слово*. 1913. № 404. С. 4.

101. Я-ов. М. Борьба с пьянством. *Аккерманское слово*. 1913. № 579. С. 1.

«Александровский вестник»

102. [Вихідні дані газети]. *Александровский вестник*. № 1. 1910. С. 6.

«Вестник Таврического земства» (далі – ВТЗ)

103. Кошмар И. К вопросу о трезвости. *ВТЗ*. 1903. № 8–9. С. 8–12.

104. Хроника. *ВТЗ*. 1903. № 3. С. 67.

«Екатеринославские губернские ведомости» (далі – ЕГВ)

105. Винная монополия на селе. *ЕГВ*. 1895. № 251. С. 3.

106. Влияние и значение алкоголизма. *ЕГВ*. 1897. № 113. С. 3.

107. Волжский В. Казенная продажа питей. *ЕГВ*. 1895. № 165. С. 3.

108. Второе заседание Екатеринославского уездного попечительства о народной трезвости. *ЕГВ*. 1896. № 250. С. 3.

109. Второе заседание Екатеринославского уездного попечительства о народной трезвости. *ЕГВ*. 1896. № 251. С. 3.

110. Екатеринослав, 12 июня. *ЕГВ*. 1897. № 125. С. 2.

111. Екатеринослав, 13 августа. *ЕГВ*. 1895. № 175. С. 2.

112. Екатеринослав, 27 января. *ЕГВ*. 1894. № 21. С. 2.

113. Желательные меры. *ЕГВ*. 1896. № 165. С. 4.

114. Зарубин В. Несколько слов по поводу желанной реформы. *ЕГВ*. 1895. № 21. С. 2–3.

115. Заседание Екатеринославского уездного попечительства о народной трезвости. *ЕГВ*. 1897. № 116. С. 3.

116. Заседание Екатеринославского уездного попечительства о народной трезвости. *ЕГВ*. 1897. № 190. С. 3.

117. Заседание Екатеринославского уездного попечительства о народной трезвости. *ЕГВ*. 1898. № 258. С. 3.

118. И. М. Зароки не пить (Бытовые наблюдения). *ЕГВ*. 1892. № 29. С. 3–4.

119. К вопросу о пьянстве среди горнорабочих. *ЕГВ*. 1890. № 31. С. 1–2.

120. К предстоящему введению винной монополии. *ЕГВ*. 1896. № 121. С. 2.

121. Казенная монополия. *ЕГВ*. 1895. № 210. С. 2.

122. Как у нас отвлекают народ от пьянства. *ЕГВ*. 1897. № 275. С. 2.

123. Наши шиночки и парубочки. С. Камянка. Корреспонденции. *ЕГВ*. 1893. № 85. С. 3.
124. Неверов. Очерки казенной винной монополии за первый год ее существования в южной России в частности в Екатеринославской губернии. *ЕГВ*. 1897. № 178. С. 3.
125. Неверов. Очерки казенной винной монополии за первый год ее существования в южной России в частности в Екатеринославской губернии. *ЕГВ*. 1897. № 180. С. 3.
126. Неверов. Очерки казенной винной монополии за первый год ее существования в южной России в частности в Екатеринославской губернии. *ЕГВ*. 1897. № 181. С. 3.
127. Новые правила о питейной торговле в Донецкой округе. *ЕГВ*. 1894. № 120. С. 2.
128. Общества трезвости в Западной Европе. *ЕГВ*. 1897. № 49. С. 3.
129. Общества трезвости в Западной Европе. *ЕГВ*. 1897. № 52. С. 3.
130. Общества трезвости в Западной Европе. *ЕГВ*. 1897. № 56. С. 3.
131. Общества трезвости в Западной Европе. *ЕГВ*. 1897. № 62. С. 3.
132. Общества трезвости в Западной Европе. *ЕГВ*. 1897. № 78. С. 3.
133. [Оголошения]. *ЕГВ*. 1865. № 18. С. 12.
134. [Оголошения]. *ЕГВ*. 1861. № 96. С. 3.
135. [Оголошения]. *ЕГВ*. 1865. № 5. С. 12.
136. [Оголошения]. *ЕГВ*. 1882. № 8. С. 38.
137. Очерки Александровской жизни. *ЕГВ*. 1896. № 158. С. 3.
138. Очерки Александровской жизни. *ЕГВ*. 1897. № 5. С. 2.
139. Первое заседание Екатеринославского уездного попечительства о народной трезвости. *ЕГВ*. 1896. № 188. С. 3–4.
140. Попечительства о народной трезвости. *ЕГВ*. 1894. № 278. С. 2–3.
141. Попечительства о народной трезвости. *ЕГВ*. 1898. № 168. С. 2.
142. Попечительства о народной трезвости. *ЕГВ*. 1898. № 195. С. 2–3.

143. («ПР./В.») Предстоящее введение казенной продажи вина в южных губерниях. *ЕГВ*. 1895. № 258. С. 3.
144. С. Камянка. Корреспонденции. *ЕГВ*. 1893. № 2. С. 4.
145. С. Камянка. Корреспонденции. *ЕГВ*. 1893. № 76. С. 4.
146. Устав попечительства о народной трезвости (Высочайше утвержден 20 декабря 1894 г.). *ЕГВ*. 1895. № 7. С. 2–3.
147. Устав попечительства о народной трезвости (Высочайше утвержден 20 декабря 1894 г.). (Продолжение). *ЕГВ*. 1895. № 8. С. 3.
148. Устав попечительства о народной трезвости (Высочайше утвержден 20 декабря 1894 г.). (Окончание). *ЕГВ*. 1895. № 9. С. 3.
149. Хроника. *ЕГВ*. 1897. № 215. С. 3.
150. Хроника. *ЕГВ*. 1897. № 218. С. 3.
151. Хроника. *ЕГВ*. 1898. № 262. С. 2.
152. Хроника. *ЕГВ*. 1898. № 30. С. 3.
153. Хроника. *ЕГВ*. 1898. № 58. С. 3.
154. Ш-ц И. Деятельность комитетов попечительства о народной трезвости Екатеринославской губернии. *ЕГВ*. 1898. № 122. С. 3.
155. Эн. Водка и пьянство. *ЕГВ*. 1897. № 162. С. 2–3.
156. Н. Водочная операция. *ЕГВ*. 1894. № 61. С. 2–3.
157. Н. Казенная продажа питей. *ЕГВ*. 1894. № 140. С. 3.
158. Н. Казенная продажа питей. *ЕГВ*. 1894. № 142. С. 2.
159. Н. Питейная реформа. *ЕГВ*. 1896. № 124. С. 2–3.

«Екатеринославский листок»

160. [Вихідні дані газети]. *Екатеринославский листок*. 1883. № 139. С. 1.

«Запорожская речь»

161. Александровск, 11 августа. *Запорожская речь*. 1909. № 1. С. 2.
162. Хроника. *Запорожская речь*. 1909. № 5. С. 2.

«Запорожский край»

163. Наше село трезвеет. *Запорожский край*. 1909. № 28. С. 2.
164. [Оголошення на підписку]. *Запорожский край*. 1909. № 1. С. 1.
165. [Оголошення на підписку]. *Запорожский край*. 1909. № 29. С. 1.
166. От редакции. *Запорожский край*. 1909. № 41. С. 1.

«Крымский вестник»

167. В Севастопольском попечительстве о народной трезвости. *Крымский вестник*. 1916. № 62 (8711). С. 3.
168. Хроника. *Крымский вестник*. 1897. № 195. С. 3.
169. Хроника. *Крымский вестник*. 1897. № 247. С. 2.
170. Хроника. *Крымский вестник*. 1897. № 66. С. 2.
171. Хроника. *Крымский вестник*. 1900. № 28. С. 3.
172. Хроника. *Крымский вестник*. 1914. № 264 (8260). С. 3.
173. Хроника. *Крымский вестник*. 1915. № 316 (8627). С. 3.
174. Хроника. *Крымский вестник*. 1915. № 318 (8629). С. 3.
175. Хроника. *Крымский вестник*. 1916. № 10 (8659). С. 3.
176. Хроника. *Крымский вестник*. 1916. № 131 (8780). С. 3.
177. Хроника. *Крымский вестник*. 1916. № 165 (8814). С. 3.
178. Хроника. *Крымский вестник*. 1916. № 62 (8711). С. 3.

«Крымский курьер»

179. Алкоголизм в школе. *Крымский курьер*. 1900. № 24. С. 2–3.
180. [Оголошення на підписку]. *Крымский курьер*. 1898. № 73. С. 1.

«Новороссийский телеграф»

181. Воскресный отдых в деле борьбы с пьянством. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6990. С. 3.
182. Еще по поводу водочной монополии. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6822. С. 2.

183. Заседание одесского уездного комитета попечительства о народной трезвости. *Новороссийский телеграф*. 1897. № 7339. С. 3.
184. Заседание попечительства о народной трезвости. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6972. С. 3.
185. К введению казенной винной монополии. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6748. С. 2
186. К деятельности одесского общества для борьбы с пьянством (окончание). *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6716. С. 1–2.
187. К деятельности одесского общества для борьбы с пьянством. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6706. С. 2.
188. К деятельности одесского общества для борьбы с пьянством. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6712. С. 2.
189. К деятельности одесского общества для борьбы с пьянством. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6715. С. 1–2.
190. К деятельности одесского общества для борьбы с пьянством. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6753. С. 2.
191. К деятельности одесского общества для борьбы с пьянством. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6767. С. 2.
192. К деятельности одесского общества для борьбы с пьянством. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6777. С. 2.
193. К деятельности одесского общества для борьбы с пьянством. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6797. С. 3.
194. К деятельности одесского общества для борьбы с пьянством. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6831. С. 2.
195. К деятельности одесского общества для борьбы с пьянством. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6852. С. 2.
196. К деятельности одесского общества для борьбы с пьянством. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6873. С. 2.
197. К деятельности одесского общества для борьбы с пьянством. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6887. С. 2.

198. К деятельности одесского общества для борьбы с пьянством. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6897. С. 2.
199. К деятельности одесского общества для борьбы с пьянством. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6908. С. 3.
200. К деятельности одесского общества для борьбы с пьянством. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6969. С. 2.
201. К деятельности попечительства о народной трезвости. *Новороссийский телеграф*. 1897. № 7014. С. 2.
202. О мерах борьбы с пьянством. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6673. С. 3.
203. Одесский уездный комитет попечительства о народной трезвости. *Новороссийский телеграф*. 1897. № 7024. С. 2.
204. Опасения русских торговцев в виду введения винной монополии. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6826. С. 2.
205. Отзыв галицко-русской газеты «Галичанин» о смерти М. П. Озмидова. *Новороссийский телеграф*. 1897. № 7038. С. 2.
206. Попечительства о народной трезвости. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6902. С. 2.
207. Последние дни перед казенной монополией. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6834. С. 2.
208. Предстоящее введение казенной продажи питей. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6822. С. 2.
209. Путник. Памяти М. П. Озмидова. *Новороссийский телеграф*. 1897. № 7038. С. 2.
210. Ярышкин А. К деятельности одесского общества для борьбы с пьянством. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6949. С. 2.
211. Ярышкин А. К деятельности одесского общества для борьбы с пьянством. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6965. С. 2.
212. Ярышкин. Беседы о пьянстве. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6671. С. 3–4.

«Новости Александровска»

213. Газетные дела. *Новости Александровска*. 1913. № 443. С. 3.
214. [Оголошення від редакції]. *Новости Александровска*. 1914. № 676. С. 3.
215. Письмо в редакцию. *Новости Александровска*. 1912. № 1. С. 3.
216. Тик-Так. Одолели. *Новости Александровска*. 1912. № 62. С. 3.

«Одесские новости»

217. Б-й Л. Общество трезвости. *Одесские новости*. 1896. № 3727. С. 3.
218. В обществе для борьбы с пьянством. *Одесские новости*. 1896. № 3747. С. 3.
219. В попечительстве о народной трезвости. *Одесские новости*. 1901. № 5502. С. 3.
220. В попечительстве о народной трезвости. *Одесские новости*. 1901. № 5405. С. 2.
221. Водочная монополия. *Одесские новости*. 1896. № 3660. С. 3.
222. Заседание одесского особого комитета попечительства о народной трезвости. *Одесские новости*. 1897. № 4149. С. 3.
223. Заседание попечительства о народной трезвости. *Одесские новости*. 1896. № 3817. С. 2.
224. Казенная продажа питей. *Одесские новости*. 1896. № 3683. С. 3.
225. Непьющий. Борьба с пьянством. *Одесские новости*. 1896. № 3747. С. 2.
226. [Оголошення на підписку]. *Одесские новости*. 1897. № 4017. С. 1.
227. Одесская жизнь. *Одесские новости*. 1897. № 4047. С. 4.
228. Освящение аудитории и столовой. *Одесские новости*. 1897. № 4125. С. 3.
229. Открытие казенной продажи питей. *Одесские новости*. 1896. № 3677. С. 2.

230. Попечительство о народной трезвости. *Одесские новости*. 1896. № 3811. С. 2.

«Одесский вестник»

231. [Оголошення на підписку]. *Одесский вестник*. 1853. № 150. С. 1.

«Одесский листок»

232. Авалиани С. Одесская печать 40 лет назад. *Одесский листок*. 1913. № 313. С. 2.

233. Алкоголизм в школах. *Одесский листок*. 1914. № 14. С. 1.

234. Алкоголизм и углекопы. *Одесский листок*. 1915. № 26. С. 4.

235. Борьба с алкоголизмом. *Одесский листок*. 1914. № 32. С. 3.

236. В «День трезвости». *Одесский листок*. 1914. № 160. С. 5.

237. В комитете попечительства о народной трезвости. *Одесский листок*. 1914. № 46. С. 3.

238. В попечительстве о народной трезвости. *Одесский листок*. 1914. № 67. С. 3.

239. Дневник. *Одесский листок*. 1900. № 276. С. 3.

240. Дневник. *Одесский листок*. 1910. № 171. С. 3.

241. Дневник. *Одесский листок*. 1911. № 215. С. 4.

242. Дневник. *Одесский листок*. 1912. № 183. С. 3.

243. Изгоев А. С. Судьба трезвенников. *Одесский листок*. 1913. № 141. С. 2.

244. К борьбе с пьянством. *Одесский листок*. 1914. № 98. С. 3.

245. К деятельности комитета о народной трезвости. *Одесский листок*. 1900. № 292. С. 2.

246. Как шведы борются с алкоголизмом. *Одесский листок*. 1914. № 25. С. 1.

247. К-ин. «Чарка водки». *Одесский листок*. 1914. № 49. С. 1.

248. Одесса, 10 ноября. *Одесский листок*. 1900. № 292. С. 2.

249. Попечительства о народной трезвости. *Одесский листок*. 1914. № 17. С. 1.

250. Фл. Л. Школа и алкоголизм. *Одесский листок*. 1914. № 42. С. 3.

«Отклики жизни»

251. «Борьба с пьянством». *Отклики жизни*. 1914. № 528. С. 3.

«Отклики Приднепровья»

252. Александровск, 16 мая. *Отклики Приднепровья*. 1912. № 1. С. 2.

«Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства»

253. Детская читальня. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1897. № 27. С. 1.

254. Закрытие детского сада и читальни. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1897. № 33. С. 2.

255. Иг-в В. От редакции. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 39. С. 153–154.

256. Местная хроника. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1897. № 1. С. 1.

257. Местная хроника. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1901. № 25. С. 2.

258. Объявление об издании Полицейского листка Керчь-Еникальского градоначальства в 1861 году. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 43. С. 169–170.

259. [Оголошення на підписку]. *Объявления*. 1857. № 1. С. 1.

260. [Оголошення на підписку]. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 1. С. 1.

261. [Оголошення на підписку]. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1890. № 1. С. 1.

262. От редакции. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1857. № 5. С. 1.

263. От редакции. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1858. № 1. С. 1.

264. От редакции. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 52. С. 1.

265. Открытие чайной и народной читальни в Еникале. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1898. № 42. С. 2.

266. Речь учителя С. Н. Атманаки при открытии чайной Комитета Трезвости в г. Еникале. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1898. № 44. С. 2.

«Приднепровский край»

267. Итоги отрезвления. *Приднепровский край*. 1915. № 5456. С. 4.

«Херсонские губернские ведомости» (далі – ХГВ)

268. Слово о. Иоанна Сергиева (Кронштадского) против пьянства. *ХГВ*. 1894. № 17. С. 96.

269. Высочайшее повелении об утверждении устава попечительства о народной трезвости. *ХГВ*. 1895. № 15. С. 119.

270. Высочайшее повеление об изменении устава попечительства о народной трезвости. *ХГВ*. 1899. № 88. С. 519.

271. [Оголошення на підписку газети «Одесская газета»]. *ХГВ*. 1897. № 12. С. 74.

272. [Оголошення на підписку газети «Юг»]. *ХГВ*. 1898. № 9. С. 67.

273. Происшествия по Херсону. *ХГВ*. 1900. № 78. С. 452.

«Юг»

274. Губернский комитет попечительства о народной трезвости. *Юг*. 1899. № 521. С. 2.

275. Заседание губернского комитета попечительства о народной трезвости. *Юг.* 1898. № 66. С. 2.

276. Заседание губернского комитета попечительства о народной трезвости. *Юг.* 1898. № 71. С. 2.

277. История херсонской газеты. *Юг.* 1898. № 1. С. 2.

278. Местная хроника. *Юг.* 1898. № 62. С. 2.

279. Местная хроника. *Юг.* 1898. № 63. С. 1.

280. Местная хроника. *Юг.* 1898. № 65. С. 2.

281. Местная хроника. *Юг.* 1898. № 89. С. 1.

282. Местная хроника. *Юг.* 1899. № 267. С. 2.

283. Местная хроника. *Юг.* 1899. № 281. С. 2.

284. Местная хроника. *Юг.* 1899. № 321. С. 2.

285. Местная хроника. *Юг.* 1899. № 323. С. 2.

286. Местная хроника. *Юг.* 1899. № 381. С. 2.

287. Местная хроника. *Юг.* 1899. № 382. С. 2.

288. Херсонский уездный комитет попечительства о народной трезвости. *Юг.* 1899. № 262. С. 2.

289. Херсонский уездный комитет попечительства о народной трезвости. *Юг.* 1899. № 452. С. 2.

290. Что выяснил опыт винной монополии на юге России. *Юг.* 1898. № 82. С. 1.

«Южанин»

291. Местная хроника. *Южанин.* 1898. № 281. С. 2.

292. Местная хроника. *Южанин.* 1898. № 244. С. 2.

293. Местная хроника. *Южанин.* 1898. № 245. С. 2.

294. Местная хроника. *Южанин.* 1898. № 251. С. 2.

295. Местная хроника. *Южанин.* 1898. № 269. С. 2–3.

296. Николаев, 15 декабря. *Южанин.* 1898. № 275. С. 1.

297. [Оголошения на підписку]. *Южанин.* 1893. № 3. С. 1.

Нормативно-правові акти

298. Высочайше утвержденное положение Комитета министров о временных мерах относительно периодической печати. *Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ)*. Собрание (1881–1913). Т. 2 (1882). № 1072. С. 390–391.

299. Высочайше утвержденное положение Комитета министров О подчинении неофициальной части губернских ведомостей общей цензуре. *ПСЗРИ*. Собрание (1825–1881). Т. 26 (1851). № 24979. С. 157.

300. Высочайше утвержденное положение Комитета министров Об изменении программы губернских ведомостей. *ПСЗРИ*. Собрание (1825–1881). Т. 30 (1855). № 29059. С. 169–170.

301. Высочайше утвержденное положение о порядке производства дел в губернских правлениях. *ПСЗРИ*. Собрание (1825–1881). Т. 12 (1837). Ч. 1. № 10304. С. 439–465.

302. Высочайше утвержденное положение об издании губернских ведомостей. *ПСЗРИ*. Собрание (1825–1881). Т. 5 (1830). Ч. 2. № 4036. С. 212–219.

303. Высочайше утвержденное учреждение губернских правлений. [Именной Высочайший Указ]. *ПСЗРИ*. Собрание (1825–1881). Т. 20 (1845). Ч. 1. № 18580. С. 16–60.

304. О даровании некоторых облегчений и удобств отечественной печати. [Именной Высочайший Указ]. *ПСЗРИ*. Собрание (1825–1881). Т. 40 (1865). № 41988. С. 396.

305. Устав Одесского общества для борьбы с пьянством. Одесса : Типография П. Францова, 1890. 12 с.

306. Устав Одесского общества для борьбы с пьянством. Одесса : Типография Е. И. Фесенко, 1891. 23 с.

Мемуари та епістолярії

307. Кауфман А. Е. За кулисами печати (Из воспоминаний старого журналиста) / подг. текста и коммент. Кельнер В. Е., Фролова И. И. Санкт-Петербург : РНБ, 2011. 222 с.

308. Толстой Л. Н. [20 марта]. *Полное собрание сочинений* : в 90 т. Москва, 1952. Т. 50. Дневники и Записные книжки. 1888–1889. С. 287.

309. Толстой Л. Н. А. И. Ярышкину. *Полное собрание сочинений* : в 90 т. Москва, 1953. Т. 64. Письма. 1887–1889. С. 237.

310. Толстой Л. Н. А. И. Ярышкину. *Полное собрание сочинений* : в 90 т. Москва, 1953. Т. 65. Письма. 1890–1891 (январь – июнь). С. 209.

311. Цензура в России в конце XIX – начале XX века : сборник воспоминаний / сост., вступ. ст., примеч. и указ. Н. Г. Патрушевой ; ред. М. А. Бенина / РНБ. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2003. 366 с.

Описово-статичні джерела

312. Адрес-календарь. *Памятная книжка Херсонской губернии на 1866 год*. Херсон : Типография губернского правления, 1865. 85 с.

313. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Т. 24. Херсонская губерния. Ч. 1 / сост. Ген. штаба подполковник А. Шмидт. Санкт-Петербург : [Главное управление Генерального штаба], 1863. 605 с.

Археографічні видання

314. «Краций порт Азовського моря». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1861–1875 рр.) / Упорядники: І. І. Лиман, В. М. Константинова. Бердянськ – Таганрог : РА «Тандем – У», 2007. 402 с.

315. «Повітова столиця». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1876–1893 рр.) / Упорядники:

І. І. Лиман, В. М. Константинова. Бердянськ – Невинномиськ : РА «Тандем – У», 2007. 378 с.

316. «Юне місто». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського вісника» (1827–1860 рр.) / Упорядники: І. І. Лиман, А. М. Піменов. Бердянськ – Ростов-на-Дону : РА «Тандем – У», 2007. 358 с.

Література

Довідкові, бібліографічні та енциклопедичні видання

317. Библиография периодических изданий России. 1901–1916 : в 4-х т. / составители: Беляева Л. Н., Зиновьева М. К., Никифоров М. М.; под общей редакцией В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского. Ленинград : Государственная Публичная библиотека имени М. Е. Салтыкова-Щедрина, 1958. Т. 1. А–З. 661 с.

318. Библиография периодических изданий России. 1901–1916 : в 4-х т. / составители: Беляева Л. Н., Зиновьева М. К., Никифоров М. М.; под общей редакцией В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского. Ленинград : Государственная Публичная библиотека имени М. Е. Салтыкова-Щедрина, 1959. Т. 2. И–П. 714 с.

319. Библиография периодических изданий России. 1901–1916 : в 4-х т. / составители: Беляева Л. Н., Зиновьева М. К., Никифоров М. М.; под общей редакцией В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского. Ленинград : Государственная Публичная библиотека имени М. Е. Салтыкова-Щедрина, 1960. Т. 3. Р–Я. 668 с.

320. Библиография периодических изданий России. 1901–1916 : в 4-х т. / составители: Беляева Л. Н., Зиновьева М. К., Никифоров М. М.; под общей редакцией В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского. Ленинград : Государственная Публичная библиотека имени М. Е. Салтыкова-Щедрина, 1961. Т. 4. Указатели. 396 с.

321. Газеты дореволюционной России. 1703–1917 : каталог / Рос. нац. б-ка; [сост.: Т. В. Акопян и др. ; ред.: Т. В. Акопян, М. А. Луковская]. Санкт-Петербург : Российская национальная библиотека, 2007. 592 с.

322. Ігнатієнко В. Бібліографія української преси, 1816–1916. Харків ; Київ : Державне видавництво України, 1930. 286 с.

323. Кириєнко О. Ю. Цензура в Україні. *Енциклопедія історії України: Т. 10: Т–Я* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Видавництво «Наукова думка», 2013. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=tsenzura_v_ukrajini (дата звернення: 25.08.2019).

324. Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати 1703–1900 гг. : (материалы для истории русской журналистики). Петроград : Типография АО Типографского дела, 1915. [8], XVI, 1067 с.

325. Периодическая печать и цензура Российской империи в 1865–1905 гг. Система административных взысканий : справочное издание. Санкт-Петербург : Издательство «Нестор-История», 2011. 412 с.

326. Періодичні видання Катеринослава та Катеринославської губернії (1938–1917 рр.) : список / укл. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко, О. Д. Школьна. Львів-Київ, 1995. 154 с.

327. Періодичні видання Полтави та Полтавської губернії (1816–1917) : список / укл. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко, О. Д. Школьна. Львів-Київ, 1996. 128 с.

328. Русская периодическая печать (1702 – октябрь 1917) : справочник : в 2 т. / под ред. А. Г. Дементьева, М. С. Черпахова, Е. М. Фингерита и др. Репринтное издание 1957–1959 гг. Т. 1. Санкт-Петербург : Альфарет, 2012. 836 с.

329. Русская периодическая печать (1702 – октябрь 1917) : справочник : в 2 т. / под ред. А. Г. Дементьева, М. С. Черпахова, Е. М. Фингерита и др. Репринтное издание 1957–1959 гг. Т. 2. Санкт-Петербург : Альфарет, 2012. 356 с.

330. Русская периодическая печать (1702–1894) : справочник / под ред. А. Г. Дементьева, А. В. Западова, М. С. Черепанова; Авт.-сост. Н. В. Баранская, Н. С. Булгакова, Т. Г. Динесман, Б. Н. Касабова, М. И. Кострова, Г. Г. Курочкина, А. Д. Левин, Е. Е. Миропольская, А. П. Светлов, Н. А. Сверчков, Н. В. Сендык, Е. П. Прохоров, С. Г. Рудич, М. С. Черепанов, Е. М. Фингерит. Москва : Гос. изд-во полит. лит., 1959. 835 с.

331. Русская периодическая печать (1895 – октябрь 1917) : справочник / авт.-сост. М. С. Черепанов, Е. М. Фингерит. Москва : Гос. изд-во полит. лит., 1957. 351 с.

332. Українська преса в Україні та світі ХІХ–ХХ ст.: Історико-бібліографічне дослідження : в 4 т. / уклад. В. М. Галушко, М. М. Романюк (керівник проекту), Л. В. Снісарчук. Львів, 2007. Т. 1: 1812–1890 рр. 560 с.

333. Українська преса в Україні та світі ХІХ–ХХ ст.: Історико-бібліографічне дослідження : в 4 т. / уклад. В. М. Галушко, М. М. Романюк (керівник проекту), Л. В. Снісарчук. Львів, 2009. Т. 2: 1891–1905 рр. 480 с.

334. Українська преса в Україні та світі ХІХ–ХХ ст.: Історико-бібліографічне дослідження : в 4 т. / уклад. В. М. Галушко, М. М. Романюк (керівник проекту), Л. В. Снісарчук. Львів, 2011. Т. 3: 1906–1910 рр. 580 с.

335. Українська преса в Україні та світі ХІХ–ХХ ст.: Історико-бібліографічне дослідження : в 4 т. / уклад. В. М. Галушко, М. М. Романюк (керівник проекту), Л. В. Снісарчук. Львів, 2014. Т. 4: 1911–1916 рр. 568 с.

336. Херсонские губернские ведомости. *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона* : в 86 т. / под ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. Санкт-Петербург, 1890–1907. URL: <http://www.vehi.net/brokgauz/> (дата звернення: 17.07.2019).

337. Хоменок О. С. Дореволюционная периодическая печать Таврической губернии (1838–1916) : очерк истории и библиографический указатель. Одесса : АО БАХВА, 2003. 180 с.

338. Чабан М. П. Биков Микола Васильович (1857 – 16 (29) грудня 1917). *Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921). Бібліографічний словник*. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2002. С. 102–105.

Монографії, наукові статті та інші публікації

339. Аванесян Д. Губернські відомості (1838–1918): вплив урядової політики на становлення та розвиток газет. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 22. Київ, 2011. С. 221–237.

340. Аванесян Д. З. «Екатеринославские губернские ведомости» (1838–1918): становлення та розвиток видання. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 23. Київ, 2011. С. 196–220.

341. Аванесян Д. З. «Катеринославські губернські відомості» як джерело з історії культурного життя Катеринославщини ХІХ ст. *Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки* : науковий щорічник. Дніпропетровськ, 2009. Вип. 6. С. 98–109.

342. Аванесян Д. З. Діяльність Катеринославського благодійного товариства на сторінках «Екатеринославских губернских ведомостей» (1838–1918). *Матеріали міжнародних наукових читань «Південна Україна: козацька та післякозацька доба (ХVІ–ХХ ст.)»*. 26 – 27 травня 2012 р., Одеса. Одеса, 2012. С. 31–36.

343. Аванесян Д. З. Документальні матеріали Я. П. Новицького на сторінках «Екатеринославских губернских ведомостей». *Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки* : науковий щорічник. Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2010. Вип. 7. С. 124–142.

344. Аванесян Д. З. Проблема вірогідності інформації публікацій «Катеринославських губернських відомостей» з історії освіти на Катеринославщині. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2008. Вип. ХХІІ. С. 210–215.

345. Аванесян Д. З. Публікації Я. Новицького на сторінках «Катеринославських губернських відомостей». *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 18. Київ, 2009. С. 216–230.

346. Аванесян Д. З. Розвиток промисловості Катеринославщини другої половини ХІХ ст. на сторінках «Катеринославських губернських відомостей». *Матеріали ІІІ та ІV Міжнародної конференції молодих науковців «Історична наука на початку ХХІ століття: проблеми, минуле, сучасність, перспективи»*. Херсон : ПП Вишемирський В. С., 2009. С. 105–108.

347. Аванесян Д. З. Селянська реформа на Катеринославщині (аналіз публікацій «Катеринославських губернських відомостей»). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2009. Вип. ХХV. С. 182–188.

348. Акопов А. И. Методика типологического исследования периодических изданий (на примере специальных журналов). Иркутск : Издательство Иркутского университета, 1985. 96 с.

349. Арсеньев К. К. Законодательство о печати. Санкт-Петербург : Типо-литография Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1903. 150 с.

350. Березина В. Г. Русская журналистика второй четверти ХІХ века (1826–1839 годы). Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. 102 с.

351. Березина В. Г. Русская журналистика второй четверти ХІХ века (1840-е годы). Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1969. 112 с.

352. Березина В. Г. Русская журналистика первой четверти ХІХ века. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. 90 с.

353. Бобков В. Газета «Таврические губернские ведомости» як джерело з історії статистичного вивчення Південної Таврії. *Українська періодика: історія і сучасність* : доповіді і повідомлення восьмої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 24–26 жовтня 2003 р. Львів, 2003. С. 226–231.

354. Бурмистрова Л. П. «Губернские ведомости» как исторический источник для изучения культурной жизни российской провинции конца 50-х–

начала 60-х годов XIX века. *Сборник аспирантских работ. Гуманитарные науки*. Казань : Издательство Казанского университета, 1966. С. 54–60.

355. Быкова А. Г. Казенная винная монополия 1895–1914 годов: некоторые проблемы введения. *Омский научный вестник*. 2006. № 8 (45). С. 222–225.

356. Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС. Москва : Высшая школа. 1989. 224 с.

357. Варшавчик М. А. Историко-партийное источниковедение: теория, методология, методика. Киев : Высшая школа. Изд-во при Киев. ун-те, 1984. 319 с.

358. Василенко Н. Є. Олександр Єгоров на тлі історії Катеринослава. *Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі* : збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. Вип. 11. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС. 2009. С. 249–260.

359. Вертинский Н. С. Газета в России и СССР. XVII – XX вв. Москва-Ленинград, 1931. 167 с.

360. Говоруха-Отрок Ю. Н. Один из редакторов «Одесского вестника» К. Б. Картамышев. Москва : Типо-литография т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1895. 6 с.

361. Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть XIX в.). Одесса : Астропринт, 2002. 408 с.

362. Гребцова І. С. Системний підхід у вивченні процесу становлення періодичної преси південного степового регіону Росії (1820–1865). *Наукові праці* : науково-методичний журнал. Вип. 3. Історичні науки. Миколаїв : Вид-во МФ На УКМА, 2002. С. 43–48.

363. Гребцова І. С. Регіональна преса першої половини ХІХ ст. як джерело вивчення розвитку освіти в південних губерніях України. *Наукові праці*. Серія : Історичні науки. Миколаїв, 2004. Т. 32. Вип. 19. С. 128–133.

364. Григорьев Н. И. Русские общества трезвости, их организация и деятельность в 1892–93 г. Санкт-Петербург : Тип. П. П. Сойкина, 1894. 79 с.

365. Губарь О. Первое одесское СМИ: политика или жизнь? *Одесский вестник*. 2017. № 19. С. 3.

366. Губарь О. Первые газеты Одессы. *Одесский вестник*. 2017. № 20. С. 3.

367. Дейч Г. М. Губернские ведомости как исторический источник. *Вспомогательные исторические дисциплины*. Ленинград : Наука, Ленинградское отделение, 1978. Т. IX. С. 236–253.

368. Дмитриев С. С. Периодическая печать. *Источниковедение истории СССР* / Под ред. И. Д. Ковальченко. Москва : Высшая школа, 1973. 560 с.

369. Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України 1917–1918 рр. як історичне джерело. Київ : Наукова думка, 1967. 176 с.

370. Дружкова І. С. «Одесские новости» як історичне джерело для вивчення подій одеського погрому 1905 року. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. 29. С. 294–299.

371. Есин Б. И. Еще раз о типологии. *Вестник Московского университета*. Серия 10: Журналистика. 2005. № 6. С. 65–70.

372. Есин Б. И. История русской журналистики (1703–1917). Москва : Флинта: Наука, 2000. 464 с.

373. Есин Б. И. Русская газета и газетное дело в России (задачи и теоретико-методологические принципы изучения). Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1981. 132 с.

374. Єлесін П. В. Боротьба з пияцтвом у діяльності православного сільського духовенства Наддніпрянської України (друга половина ХІХ –

початок ХХ ст. *Вісник Черкаського університету*. Серія : Історичні науки. 2012. Вип. 222. С. 73–80.

375. Животко А. Нарис історії української преси : курс лекцій : на правах рукопису. Подєбради : [б. в.], 1937. 108, IV с.

376. Животко А. П. Історія української преси. Київ : Наша культура і наука, 1999. 368 с.

377. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX–XX вв. Москва : Аспект Пресс, 2001. 368 с.

378. Западов А. В. Русская журналистика XVIII в. Москва : Наука, 1964. 224 с.

379. История русской журналистики XVIII–XIX веков / Под ред. Западова А. В. Москва : Высшая школа, 1973. 520 с.

380. Ігнатієнко В. Історія української преси та її вивчення. *Бібліологічні вісті*. 1923. № 3. С. 21–26.

381. Ігнатієнко В. Українська преса (1816–1923 рр.): (Історико-бібліографічний етюд). Київ : Державне видавництво України, 1926. 76 с.

382. Ігнатієнко В. Українська преса 1905–1907 рр. *Життя й революція*. 1925. № 11. С. 34–39.

383. Кабанов В. В. Периодическая печать. *Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники российской истории* / И. Н. Данилевський, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. Москва : Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. С. 621–634.

384. Кармазіна Н. Дослідник старожитностей Півдня України: Віктор Іванович Гошкевич (1860–1928). *Краєзнавство*. 2013. № 3. С. 61–64.

385. Картелян О. Д. Діяльність О. Г. Тройницького у головному управлінні цензури (1857–1861). *Історичний архів. Наукові студії* : збірник наукових праць. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили. 2009. Вип. 3. С. 137–139.

386. Картелян О. Д. Діяльність О. Г. Тройницького на службі в Одеському приказі громадського опікування. *Гуржіївські історичні читання* : збірник наукових праць. 2009. Вип. 3. С. 42–46.

387. Кличко С. Бібліографування кримської періодики як джерело інформації для істориків журналістики. *Журналістика* : науковий збірник / за ред. Н. М. Сидоренко. Київ : Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка, 2010. Вип. 9 (34). С. 164–172.

388. Ковалева О. Ф., Чистов В. П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга 1. Из прошлого культурной жизни на Николаевщине. Николаев : Тетра, 2000. 252 с.

389. Ковалева О. Ф., Чистов В. П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга 2. Литература и театр. Николаев : Тетра, 2001. 286 с.

390. Ковтунова О. В. «Женский вопрос» в дореволюционной периодической печати (по материалам «Крымского вестника»). *Вестник Российского университета дружбы народов*. Серия: История России. 2006. № 3 (7). С. 144–149.

391. Кондратская В. Л., Сидоренко И. П. Пресса Крыма сто лет назад. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. Серия «Филология. Социальные коммуникации». Т. 25 (64). № 4. Часть № 1. С. 291–297.

392. Константінова В. М. Публікації «Одеського вісника» як джерело з історії Бердянська останньої чверті XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : Просвіта, 2009. Вип. XXV. С. 214–218.

393. Корчомний Ю. А. Діяльність Київського тимчасового комітету в справах друку. *Актуальні питання вітчизняної та світової історії* : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції, 23–24 квітня 2010 року / За заг. ред. С. І. Дегтярьова. Суми : СумДУ, 2010. С. 74–76.

394. Кость С. До питання про зміст поняття «українська преса» (або запрошення до дискусії). *Вісник Львівського університету*. Серія Журналістика. 2015. Вип. 40. С. 67–77.

395. Котович А. Н. Духовная цензура в России (1799–1855). Санкт-Петербург : Типография «Родник», 1909. 608 с.
396. Краев С. М. «Новороссийский телеграф» и его сподвижники : (Материалы для характеристики провинциальных газет). Одесса : Типография Л. Нитче, 1881. 74 с.
397. Кривецький І. Перша газета на Україні. Київ, 1927. 15 с.
398. Крупинський І. Українська журналістика середини ХІХ – початку ХХ ст. *Другий міжнародний конгрес україністів. Доповіді і повідомлення. Історіографія українознавства. Етнологія. Культура.* Львів, 1994. С. 322–327.
399. Кузнецов И. В., Минаева О. Д. Газетный мир Московского университета / Под ред. Я. Н. Засурского. Москва : Флинта: Наука, 2005. 208 с.
400. Кузняка Т. В. Генеза періодичної друкованої преси в Україні. *Актуальні проблеми державного управління.* 2011. № 2. С. 253–241.
401. Лагошняк А. Первой николаевской газете – 150 лет. *Вечерний Николаев.* 2015. № 3. С. 2.
402. Левченко Г. С. З історії зародження та становлення газетної справи в Одесі в ХІХ ст. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри* : збірка наукових праць / під. ред. М. І. Михайлуша. Вип. 7. Херсон : ОЛДЫ-ПЛЮС, 2019. С. 244–250.
403. Леміш Н. О. Організація діловодства в адміністративних установах Лівобережної України першої половини ХІХ ст. : монографія. Київ : ДІА, 2013. 176 с.
404. Лемке М. К. Николаевские жандармы и литература 1826–1855 гг. По подлинным делам Третьего отделения С.е.и.в. канцелярии. Санкт-Петербург : Изд. С. В. Бунина, 1908. 614 с.
405. Лемке М. К. Очерки освободительного движения шестидесятих годов. По неизданным документам. Санкт-Петербург : Изд. О. Н. Попова, 1908. 506 с.

406. Лемке М. К. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. Санкт-Петербург : Тип. т-ва печ. и изд. дела «Труд», 1904. 427 с.

407. Лернер Н. О. Первая одесская газета: Страничка из истории русской печати. Одесса : Тип. «Экономическая», 1901. 19 с.

408. Лесніченко В. А. Джерела формування промислових робітників як одна з головних проблем при розгляді соціально-економічної історії України кінця XVIII – XIX ст. у працях І. О. Гуржія. *Наукові праці [ЧДУ імені Петра Могили]*. 2006. Серія: Історія. Том 48. Вип. 35. С. 151–155.

409. Лиман І. Газетні публікації як джерела локальної історії: досвід підготовки трьохтомного археографічного видання «Бердянськ очима кореспондентів «Одеського Вісника». *Південний архів*. Серія : Історичні науки. 2009. Вип. 30. С. 148–154.

410. Лиман І. І. Полеміка щодо з'єднання залізницею Бердянська з Дніпровським Надпоріжжям та іншими місцевостями Катеринославщини за публікаціями «Одесского вестника» 1847 р. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження* : збірник наукових праць / відп. ред. С. І. Світленко. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. Вип. 8. С. 111–121.

411. Лисиченко Д. Короткий огляд української видавничої діяльності преси та книготоргівлі на колишній Катеринославщині. *Бібліографічні вісті*. 1930. № 2. С. 57–69.

412. Лисиченко Д. Короткий огляд української видавничої діяльності преси та книготоргівлі на колишній Катеринославщині. *Бібліографічні вісті*. 1930. № 3. С. 44–57.

413. Лукасевич Л. Нарис історії української преси 1816–1930 рр. Варшава, 1938. 270 с.

414. Махонина С. Я. История русской журналистики начала XX века : учебное пособие. Москва : Флинта: Наука, 2004. 240 с.

415. Махонина С. Я. История русской журналистики начала XX века : учебное пособие. 6-е изд., стереотип. Москва : Флинта, 2016. 240 с.

416. Мордвинов И. Общество трезвости, жизнь и работа в нем. Санкт-петербург : Типография Александро-Невского общества трезвости, 1911. 227 с.

417. Наріжний С. Українська преса. Подєбради, 1934. 108 с.

418. Наріжний С. Українська преса. *Українська культура* : лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упор. С. В. Ульяновська. Київ : Либідь, 1993. С. 146–166.

419. Непомнящий А. Газета «Таврические губернские ведомости» як джерело історичного краєзнавства Криму. *Спеціальні галузі історичної науки* : збірник на пошану Марка Якимовича Варшавчика. Київ, 1999. С. 197–201.

420. Непомнящий А. А. Историческое краеведение Крыма на страницах местной периодической печати в XIX – начале XX века. *Записки історичного факультету* / Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова. Одеса, 1998. Вип. 7. С. 171–190.

421. Непомнящий А. А. Историческое краеведение на страницах «Таврических губернских ведомостей». *Південний архів*. Херсон, 1994. № 3. С. 60–73.

422. Непомнящий А. А. Освещение вопросов истории и этнографии народов Крыма на страницах «Таврических губернских ведомостей» во второй половине XIX века. *Проблемы истории Крыма*. Вып. 2. Симферополь, 1991. С. 39–41.

423. Непомнящий А., Бобков В. Вивчення російськомовної дорадянської періодичної преси Таврійської губернії у сучасному кримознавстві. *Українська періодика: історія і сучасність* : доповіді та повідомлення ІХ Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. Львів, 28–29 жовтня 2005 р. / за ред. М. М. Романюка. Львів, 2005. С. 207–212.

424. Николаев А. В. Антиалкогольная кампания в России 1894–1914 годов: исторический опыт решения проблемы. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2008. № 35 (138). С. 60–72.

425. Николаев А. В. Деятельность обществ трезвости. *Вестник Тольяттинского государственного университета сервиса. Серия Гуманитарные знания: межвузовский сборник научных трудов.* Вып. 1. Тольятти : Изд-во ТГУС, 2006. С. 107–116.

426. Онуфриенко Г. Корни четвертой власти: история журналистики XIX века: [о разветвленной структуре прессы в 19 веке в Российской империи]. *Родина : российский исторический журнал.* 2015. № 6. С. 107–110.

427. П. В. Б. М. П. Озмидов. *Всемирная иллюстрация* : журнал. 1894. Т. 51. № 1302. С. 26.

428. Петрова К. «Одесский листок» як джерело з історії благодійності м. Одеси Херсонської губернії початку XX століття. *Музейний вісник.* 2015. № 15. С. 207–214.

429. Петрова К. А. Місце губернських відомостей у формуванні періодичної преси Південної України XIX століття. *Koło Historii.* Lublin, 2017. Numer 21. P. 59–70.

430. Петрова К. А. Попечительства про народну тверезість на сторінках південноукраїнської періодичної преси кінця XIX – початку XX століття. *Scriptorium nostrum.* 2016. № 2 (5). С. 109–127.

431. Піскун О. М. Ретроспективний огляд становлення інформаційного простору Миколаївського регіону. *Наукові записки Інституту журналістики.* 2005. Т. 18. С. 31–34.

432. Прохоров А. Д. И. И. Казас – цензор газеты «Переводчик – Терджиман». *Культура народов Причерноморья.* 2003. № 37. С. 234–238.

433. Прыжов И. Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа : репринт. Москва : «Бук Чембэр Интернэшнл», 1991. 272 с.

434. Розенберг В. А. Летопись русской печати. (1907–1914). Москва : Типография М. и С. Сабашниковы, 1914. 102 с.

435. Румянцева М.Ф. Периодическая печать. *Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники российской истории.* /

И. Н. Данилевський, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. Москва : Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. С. 451–465.

436. Рынков В. М. Периодическая печать: место в системе исторических источников. *Отечественные архивы*. 2010. № 3. С. 44–50.

437. Савчинський В. Е. Періодична преса: цензурна політика російського уряду (друга половина ХІХ ст.). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* : збірник наукових праць. 2010. Вип. 17. С. 280–286.

438. Самохіна Н. Вітчизняні «Губернские ведомости» у колекції газетних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Бібліотечний вісник*. 2010. № 4. С. 55–58.

439. Санцевич А. В. Періодична преса як комплекс історичних джерел (структурний аналіз). *Український історичний журнал*. 1988. № 4. С. 64–75.

440. Сафронов С. А. «Пьяный вопрос» в России и «сухой закон» 1914–1925 годов. Т. 2. От казенной виной монополии С. Ю. Витте до «сухого закона». Красноярск : СФУ, 2017. 554 с.

441. Семенова Т. А. Особенности развития газетного дела в России в первой половине ХІХ века. *Молодой ученый*. 2010. № 12. Т. 2. С. 24–27.

442. Сидоренко Н., Холодова В. Періодичні видання Одеси та Херсонської губернії (ХІХ – початок ХХ ст.). *Українська періодика: історія і сучасність* : доповіді і повідомлення сьомої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 17–18 травня 2002 р. Львів, 2002. С. 80–87.

443. Сидоренко Н. Проблеми національно-культурного розвитку в українській пресі Росії початку ХХ століття. *Другий міжнародний конгрес україністів. Доповіді і повідомлення. Історіографія українознавства. Етнологія. Культура*. Львів, 1994. С. 328–332.

444. Силка О. З. Товариства тверезості в українських селах Лівобережжя на початку ХХ ст. *Гуржіївські історичні читання*. 2014–2015. Вип. 8–9. С. 87–88.

445. Сірополко С. Основи журналізму : [курс лекцій] : на правах рукопису. Ч. 2. Подєбради : УТГІ, 1941. 49 с.

446. Скрипарчук А. Л. Зародження та розвиток преси в Миколаєві (кінець XIX – середина XX ст.). *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. 2011. № 4. С. 109–112.

447. Скрипарчук А. Л. Ключові події становлення видавничої практики на Миколаївщині. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия : Филология. Социальные коммуникации*. Т. 24 (63). № 4. Часть 1. 2011. С. 291–296.

448. Соколов В. Ю. Бібліотеки та читальні комітетів піклування про народну тверезість в Україні наприкінці XIX – на початку XX століття. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2016. № 2. С. 21–37.

449. Спанатій О. Розвиток газетної справи в Миколаєві XIX – початку XX століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Журналістика. 2010. Вип. 17. С. 21–24.

450. Станько А. И. Русские газеты в первой половине XIX века. Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1969. 202 с.

451. Стремецька В. О. Теоретичні аспекти боротьби з алкоголізмом у кінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці. Історичні науки : науково-методичний журнал*. Миколаїв : Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2008. Т. 83. № 70. С. 19–21.

452. Тертычный А. А. Жанры периодической печати : учебное пособие. Москва : Аспект Пресс, 2002. 320 с.

453. Тушинский Д. А. Попечительства о народной трезвости в 1900 г. Санкт-Петербург : Типография В. Киршбаумана, 1903. 40 с.

454. Федоров В. А. Крестьянское трезвенное движение 1858–1860 гг. *Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. : сборник статей*. Москва : Наука, 1960. С. 107–126.

455. Филимонов С. Б. Тайны судебно-следственных дел. Документальные очерки о жертвах политических репрессий в Крыму 1920–1940-е годы. Симферополь : Таврия-Плюс, 2000. 230 с.

456. Хітрова Т. Монополізм як ознака розвитку приватної преси Запорізького регіону (1906 – 1917). *Журналістика*. Запоріжжя. 2009. Вип. 8 (33). С. 22–32.

457. Хітрова Т. В. Нездійсненні проекти періодичних видань у Запорізькому краї початку ХХ ст. *Держава та регіони*. Серія: Соціальні комунікації. 2010. № 2. С. 169–172.

458. Хітрова Т. В. Періодичні видання Запорізького краю початку ХХ ст.: типологічна система : монографія. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2011. 284 с.

459. Хобта О. І. Одеська журналістика в період Першої російської революції. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. Серія : Филология. Социальные коммуникации. Т. 24 (63). № 1. Часть 1. 2011. С. 186–191.

460. Хоменок О.С. «Таврические губернские ведомости» – первая официальная газета в Крыму (1838–1861). *Крым и Россия: неразрывные исторические судьбы и культуры* : тезисы докладов научной конференции. Симферополь, 1994. С. 37–38.

461. Черноморский М. Н. Источниковедение истории СССР: Советский период. Москва : Высшая школа, 1976. 296 с.

462. Черноморский М. Н. Периодическая печать : учебное пособие по источниковедению истории СССР. Москва : Просвещение, 1956. 52 с.

463. Шевцов В. В. Губернские ведомости в законодательстве Николая I. *Вестник Томского государственного педагогического университета*. 2007. Вып. 3 (66). С. 74–80.

464. Школьна О. Д. Преса Катеринославської губернії (1905–1907): тематичні аспекти, тенденції розвитку. *Наукові записки інституту журналістики*. Київ : Інститут журналістики, 2005. Т. 21. С. 38–50.

465. Школьна О. Основні етапи розвитку та особливості функціонування масової періодики на регіональному рівні (на прикладі

видань Катеринославської губернії кінця XIX – початку XX століття). *Ex professo* : збірник наукових праць. Дніпропетровськ, 2001. Вип. 3. С. 233–245.

466. Школьна О. Періодичні видання земських установ Катеринославської губернії (кінець XIX – початок XX ст.). *Журналістика* : науковий збірник / за ред. Н. М. Сидоренко. Київ : Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка, 2009. Вип. 8 (33). С. 32–40.

467. Школьна О. Тенденції у розвитку офіційної періодики у 1838–1917 рр. (на прикладі видань Катеринославської губернії). *Українська періодика: історія і сучасність* : доповіді та повідомлення п'ятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, 27–28 листопада 1998 р. Львів, 1999. С. 449–457.

468. Школьна О. Д. З історії катеринославської преси (1838–1917 рр.): особливості становлення та розвитку. *Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка*. Серія: Журналістика. 1995. Вип. 3. С. 239–249.

469. Шушлянікова Н. Розповіді з історії Херсонського краю : монографія. Херсон : Вид-во ХДУ, 2003. 207 с.

470. Щербак Н. Цензура і влада в умовах реформування Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Публічне право*. 2013. № 3. С. 295–301.

471. Яблоновська Н. В. Етнічна преса Криму: історія та сучасність. Сімферополь : Кримське навчально-педагогічне державне видавництво, 2006. 312 с.

472. Якушкин В. Е. Из истории русской цензуры. *Розенберг В. Русская печать и цензура в прошлом и настоящем*. Москва, 1905. С. 2–87.

473. Ясинський М. М. До питання про початок української преси. *Бібліологічні вісті*. 1923. № 4. С. 43–46.

474. Ячменёв Г. Г. История винной монополии в России (финансово-правовой аспект). *Исполнительное право*. 2010. № 2. С. 22–32.

Автореферати дисертацій

475. Ковтунова О. В. Частная периодическая печать Таврической губернии как источник по социальной истории России конца XIX – начала XX веков : автореф. дис. ... канд. истор. наук : 07.00.09. Москва, 2010. 26 с.

476. Прохоров Д. А. І. І. Казас – просвітитель караїмів та кримських татар : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Київ, 2005. 15 с.

477. Школьна О. Д. Становлення та розвиток системи періодичної преси Катеринославської губернії 1838–1917 рр. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08. Київ, 1997. 17 с.

478. Шушляннікова Н. В. Соціокультурна історія Херсонщини кінця XVIII – початку XX ст. за наративною літературою : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2002. 19 с.